

नेपाली मिडियासम्बन्धी नीतिनियमहरूको पुनरावलोकन व्यावसायिकताका चुनौती र अवसर

मिडियाको व्यावसायिकता, भूलचुक (ओभरसाइट) तथा जवाफदेहिताको अभ्यासका लागि मिडियासम्बन्धी विद्यमान नीति तथा कानूनका प्रावधानहरूमा रहेका अवरोध तथा कमीकमजोरीका साथै शान्ति, लोकतन्त्र र मानव अधिकारका पक्षमा रचनात्मक भूमिका प्रवर्द्धन गर्नमा तिनले पार्ने प्रभावको पहिचान गर्ने अध्ययन

लोकतन्त्र, मानवअधिकार तथा शान्तिका लागि जिम्मेवार र सुरक्षित प्रेस

International Alert

नेपाल पत्रकार महासंघ

EUROPEAN UNION

परियोजनाका बारेमा

“लोकतन्त्र, मानव अधिकार तथा शान्तिका लागि जिम्मेवार र सुरक्षित प्रेस” परियोजनाको मुख्य उद्देश्य नेपाली सञ्चारक्षेत्रको क्षमता, व्यावसायिकता एवं द्वन्द्व संवेदनशीलता अभिवृद्धि गरी सुरक्षित, स्वतन्त्र तथा सबल पत्रकारिताका लागि सकारात्मक वातावरणको निर्माणमा योगदान दिनु हो । यस परियोजनाले सार्वजनिक सुरक्षा अवस्था र सञ्चार क्षेत्रले भोग्नुपरेका असुरक्षाबीचको अन्तरसम्बन्ध तथा समावेशी लोकतन्त्रका लागि सञ्चार क्षेत्रको सहयोगी भूमिकाबारे सञ्चारकर्मी, नीतिनिर्माता तथा सर्वसाधारणको बुझाइमा वृद्धि गरी लोकतन्त्र, मानव अधिकार तथा शान्तिका पक्षमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्ने जिम्मेवार प्रेसको निर्माणमा सरोकारवाला पक्षहरूको तत्परता एवं क्षमता अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य लिएको छ ।

इन्टरनेसनल अर्लट, नेपाल पत्रकार महासंघ र इक्वल एक्सेस नेपालको सहकार्यमा सञ्चालित यो परियोजना पूर्वी पहाडका पाँचथर, इलाम र धनकुटा तथा मध्य तराईका पर्सा, बारा र रौतहट जिल्लामा केन्द्रित रहेको छ । द युरोपियन यूनियनको आर्थिक सहयोगप्राप्त यो परियोजना मार्च २०१२ देखि फेब्रुवरी २०१४ सम्म सञ्चालन हुनेछ ।

ISBN 978-9937-8450-4-5

© २०६९ इन्टरनेसनल एलर्ट, नेपाल पत्रकार महासंघ र इक्वल एक्सेस

सर्वाधिकार प्रकाशकमा सुरक्षित छ । पूरै स्रोत नखुलाई यस प्रकाशनको कुनै पनि अंश फेरि छापन, तान्न मिल्ने गरी भण्डारण गर्न वा कुनैपनि रूपमा कुनैपनि माध्यमबाट वा विद्युतीय माध्यमबाट, यन्त्रबाट, प्रतिलिपी बनाएर, रेकर्ड गरेर वा अन्य कुनै विधिबाट प्रसार गर्न पाइनेछैन ।

ग्राफिक डिजाइन तथा मुद्रण : पेजपर्फेक्ट, काठमाडौं

लोकतन्त्र, मानवअधिकार तथा शान्तिका लागि जिम्मेवार र सुरक्षित प्रेस

नेपाली मिडियासम्बन्धी नीतिनियमहरूको पुनरावलोकन व्यावसायिकताका चुनौती र अवसर

मिडियाको व्यावसायिकता, भूलचुक (ओभरसाइट) तथा जवाफदेहिताको अभ्यासका लागि मिडियासम्बन्धी विद्यमान नीति तथा कानूनका प्रावधानहरूमा रहेका अवरोध तथा कमीकमजोरीका साथै शान्ति, लोकतन्त्र र मानव अधिकारका पक्षमा रचनात्मक भूमिका प्रवर्द्धन गर्नमा तिनले पार्ने प्रभावको पहिचान गर्ने अध्ययन

चैत्र २०६८

International Alert.

नेपाल पत्रकार महासंघ

 EQUAL ACCESS

आभार

यो प्रकाशन इन्टरनेसनल अर्लटले नेपाल पत्रकार महासंघ र इक्वल एक्सेस नेपालको सहयोग तथा द युरोपियन युनियनको आर्थिक सहयोगमा तयार पारेको हो । यस प्रकाशनको मुख्य उद्देश्य मिडियाको व्यावसायिकता, भूलचुक (ओभरसाइट) तथा जवाफदेहिताको अभ्यासका लागि मिडियासम्बन्धी विद्यमान नीति तथा कानूनका प्रावधानहरूमा रहेका अवरोध तथा कमीकमजोरीहरू पत्ता लगाई शान्ति, लोकतन्त्र र मानव अधिकारका पक्षमा नेपाली पत्रकारिता क्षेत्रको रचनात्मक भूमिका प्रवर्द्धन गर्नमा तिनले पार्ने प्रभावको पहिचान गर्नु हो । यस अध्ययनको विश्लेषण तथा लेखन पत्रकार विनोद ढुङ्गेलले गर्नुभएको हो । यस प्रकाशनमा इन्टरनेसनल अर्लटका रविन्द्र गुरुङ तथा रविना श्रेष्ठ, इक्वल एक्सेस नेपालका विनय गुराँगाई र उपेन्द्र अर्यात तथा नेपाल पत्रकार महासंघका बालकृष्ण बस्नेत र अभिमा उप्रेतीले प्राविधिक सहयोग गर्नुभएको छ ।

यो प्रकाशन “लोकतन्त्र, मानवअधिकार तथा शान्तिका लागि जिम्मेवार र सुरक्षित प्रेस” नामक परियोजनाअन्तर्गत युरोपियन युनियनको आर्थिक सहयोगमा प्रकाशन गरिएको छ । यसमा समावेश भएका विषयवस्तुको सम्पूर्ण जिम्मा नेपाल पत्रकार महासंघ र इक्वल एक्सेस नेपालको हो र कुनै पनि परिस्थितिमा युरोपियन युनियनको विचार प्रतिविम्बित भएको मानिने छैन ।

विषयसूची

सारसंक्षेप	छ
१. पृष्ठभूमि	१-४
१.१ अध्ययनको विधि तथा ढाँचा	२
१.२ सन्दर्भ तथा सीमा	२
१.३ संरचना	३
२. विषय प्रवेश	५-८
२.१ मिडियाको व्यावसायिकता	५
२.२ भूलचुक (ओभरसाइट)	६
२.३ मिडियाको जवाफदेहिता	७
३. अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी संयन्त्र तथा प्रतिबद्धताहरू	९-१३
३.१ मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८	९
३.२ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६	१०
३.३ आम सञ्चारसम्बन्धी युनेस्को घोषणापत्र, १९७८	११
३.४ युरोपेली, अन्तर-अमेरिकी र अफ्रिकी मापदण्ड	१२
३.५ म्युनिख, विण्डहक र अल्मा-आता घोषणापत्र	१२
४. राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थाको पुनरावलोकन	१४-५८
४.१ संवैधानिक सुनिश्चितता	१४
४.१.१ विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता	१४
४.१.२ प्रकाशन, प्रसारण र छापाखानासम्बन्धी हक	१५
४.१.३ सूचनाको हक	१६
४.१.४ गोपनीयताको हक	१७
४.१.५ उचित श्रम अभ्यासको हक	१८
४.१.६ व्यवस्थापिका-संसद्को विशेषाधिकार	१८
४.१.७ अदालतको अवहेलना	१९
४.१.८ सङ्कटकाल र मिडिया अभ्यास	२०

४.२ नीतिगत व्यवस्था	२१
४.२.१ राष्ट्रिय सञ्चार नीति, २०४९	२२
४.२.२ सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको दीर्घकालीन नीति, २०५९	२३
४.२.३ सञ्चारमाध्यमसम्बन्धी नीति, २०६९	२५
४.३ कानुनी प्रावधान	२६
४.३.१ प्रविधि तथा सञ्चालन	२६
४.३.१.१ रेडियो ऐन, २०१४ तथा रेडियो सञ्चार (लाइसेन्स) नियमावली, २०४९	२६
४.३.१.२ आन्तरिक हुलाक वस्तु (बिमा गर्ने) ऐन, २०१९	२७
४.३.१.३ हुलाक ऐन, २०१९ र नियमावली, २०२०	२८
४.३.१.४ चलचित्र (निर्माण, प्रदर्शन तथा वितरण) ऐन, २०२६ र नियमावली, २०५७	२८
४.३.१.५ विद्युतीय (इलेक्ट्रोनिक) कारोबार ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६४	२९
४.३.२ न्याय तथा कानून	३०
४.३.२.१ गाली र बेइज्जती ऐन, २०१६	३०
४.३.२.२ लिखतहरूको गोप्यतासम्बन्धी ऐन, २०३९	३१
४.३.२.३ अदालतबारे ऐन-नियम	३१
४.३.२.४ बौद्धिक सम्पत्तिसम्बन्धी दुई कानून २४	३२
४.३.३ शान्ति सुरक्षा	३३
४.३.३.१ जासुसी ऐन, २०१८	३३
४.३.३.२ सुरक्षासम्बन्धी पाँच ऐन	३४
४.३.४ सरकारी मिडियाको अभ्यास	३५
४.३.४.१ गोरखापत्र संस्थान ऐन, २०१९	३६
४.३.४.२ राष्ट्रिय समाचार समिति ऐन, २०१९	३७
४.३.४.३ रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति (गठन) आदेश, २०४१	३८
४.३.४.४ सञ्चार संस्थान ऐन, २०२८	३९
४.३.५ स्वतन्त्र मिडियाको विकास	४०
४.३.५.१ छापाखाना र प्रकाशनसम्बन्धी ऐन, २०४८ र नियमावली, २०४९	४०
४.३.५.२ राष्ट्रिय प्रसारण ऐन, २०४९ र नियमावली, २०५२	४५
४.३.५.३ सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ र नियमावली, २०६५	५०
४.३.६ मिडिया र श्रम अभ्यास	५३

५. संस्थागत सिंहावलोकन

५९-८२

५.१ प्रेस काउन्सिल	५९
५.२ प्रेस रजिस्ट्रार	६५
५.३ न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समिति	६८

५.४ राष्ट्रिय सूचना आयोग	७१
५.५ पत्रपत्रिका वितरण सम्परीक्षण समिति	७३
५.६ नेपाल पत्रकार महासंघ	७७
६. निष्कर्ष तथा सुझाव	८३-८९
६.१. संविधान, नीति तथा कानून	८३
६.२. संस्थागत व्यवस्था	८६
६.३. कार्यान्वयनको पक्ष	८८
सन्दर्भसामग्री	९०-९३

संक्षिप्तरूपावली

आईएफजे	अन्तर्राष्ट्रिय पत्रकार महासंघ
आईएलओ	अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन
आइफेक्स	इन्टरनेसनल फ्रिडम अफ एक्सप्रेसन एक्सचेन्ज नेटवर्क
उमिसुआ	उच्चस्तरीय मिडिया सुभावा आयोग
गैसस	गैरसरकारी संस्था
गोप	गोरखापत्र
जाइका	जापान अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोग
न्यूपानिस	न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समिति
नाराअम	नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि
नेटे	नेपाल टेलिभिजन
नेपमस	नेपाल पत्रकार महासंघ
पविसस	पत्रपत्रिका वितरण सम्परीक्षण समिति
प्रजिअ	प्रमुख जिल्ला अधिकारी
प्रेकाने	प्रेस काउन्सिल नेपाल
माअविघो	मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र
युनेस्को	संयुक्त राष्ट्रसंघीय शैक्षिक, वैज्ञानिक तथा सांस्कृतिक सङ्गठन
रासस	राष्ट्रिय समाचार समिति
रासूआ	राष्ट्रिय सूचना आयोग

सारसंक्षेप

राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा प्राविधिक क्षेत्रमा देखापरेका विकासका चरणहरूसँगै मिडियाको व्यावसायिकता तथा जवाफदेहिताको पनि विकास हुँदै जान्छ। मिडियासम्बन्धी नीतिगत तथा कानूनको समीक्षा गर्दै तिनमा आवश्यक सुधार वा विकास गरेर मात्रै मिडियासम्बन्धी विद्यमान नीति तथा कानूनका प्रावधानहरूमा रहेका अवरोध तथा कमीकमजोरी हटाउन सकिन्छ।

नेपाल राजनीतिक तथा संवैधानिक रूपमा गम्भीर सङ्क्रमणबाट गुज्रिरहेको अवस्थामा यो अध्ययन गरिएकोले नयाँ संविधान निर्माण भएपछिको नयाँ परिस्थितिमा जब नयाँ नीति, नयाँ ऐन तथा नयाँ नियमहरू बन्ने छन्, त्यसपछि यस समीक्षाको सामयिकता पनि पूरा हुनेछ। कानूनको विश्लेषणका क्रममा दुई कोणबाट सामग्रीहरूलाई हेरिएको छ; एक, मिडियासँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने नीति तथा कानुनी व्यवस्था; र दुई, अन्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित नीति तथा कानूनमा भएका व्यवस्थाबाट मिडिया क्षेत्रमा पर्ने प्रभाव।

यस अध्ययनका निष्कर्षका आधारमा भविष्यमा आवश्यक नीतिगत वा कानुनी व्यवस्था गर्नमा योगदान पुग्ला भन्ने अपेक्षा गरिएको छ। त्यसैले मिडियाको व्यावसायिकता, भूलचुक तथा जवाफदेहिताको कोणबाट मिडियासम्बन्धी विद्यमान नीति तथा कानूनका प्रावधानमा रहेका अवरोध तथा कमीकमजोरीको समीक्षा गरिएको छ। यसबाट शान्ति, लोकतन्त्र र मानवअधिकारका पक्षमा मिडियाको रचनात्मक भूमिका प्रवर्द्धन गर्नका आवश्यक नीतिगत बहस तथा छलफलका बुँदाहरू तय हुन जाने र त्यसबाट मिडियासँग सम्बन्धित नीति तथा कानूनहरूको निर्माणमा योगदान पुग्न सक्ने विश्वास गरिएको छ।

पत्रकारिताको मान्य सिद्धान्तहरूमा आधारित रहेर सत्य, यथार्थ, सन्तुलित र विस्तृत सामग्रीहरू पस्किनु व्यावसायिकताको कोटीमा पर्दछन्। यसैले नागरिकको सुसूचित हुन पाउने अधिकारको सम्मान गर्दै यथार्थ, स्वच्छ, वास्तविक र सत्य सूचनाको सम्प्रेषण गर्नुपर्ने दायित्व निर्वाह गर्नु नै मिडियाको व्यावसायिकता हो। ओभरसाइट अर्थात् भूलचुकलाई शाब्दिक अर्थमा हेर्दा नियतवश गरिएको गल्ती नभई काम गर्दै जाँदा हुन पुगेको त्रुटि भन्ने बुझिन्छ। लामो समयसम्म कुनै महत्वपूर्ण तथा प्रचलित विषयवस्तु छुटाइरहने काम भयो भनेचाहिँ त्यसलाई नियतवश नै छुटाइएको हो कि भनेर विचार गर्नुपर्ने हुन्छ। व्यावसायिक तथा स्वतन्त्र मिडियाको जवाफदेहिता यसका उपभोक्ता वा समाजप्रति हुनजान्छ। व्यावसायिकताबिना जनउत्तरदायी मिडियाको अभ्यास हुन सक्दैन भने त्यस्तो अभ्यासको अभावमा व्यावसायिकताको परिकल्पना पनि गर्न सकिँदैन। त्यसैले यी दुवैलाई परिपूरक विषय हुन्। जवाफदेही तथा व्यावसायिक मिडियाको अभ्यासबाट नै ओभरसाइटलाई न्यून गर्दै वा हटाउँदै लैजान सकिन्छ।

नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको वा नेपालले अनुमोदन गरेका मानवअधिकारसँग सम्बन्धित यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूले मानव अधिकार तथा प्रेस स्वतन्त्रतासम्बन्धी विभिन्न व्यवस्थाहरू गरेका छन्। तिनको पालना गर्नु नेपाल राष्ट्रको कानुनी दायित्व हो। यसका साथै विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय घोषणापत्र तथा क्षेत्रीय कानुनी मापदण्डको सम्मान गर्नु नैतिक कर्तव्य हो। मिडिया अभ्याससम्बन्धी त्यस्ता संयन्त्रहरूको सबैले सम्मान गर्नुपर्दछ। त्यस्ता मापदण्डहरूलाई संविधान, ऐन, नियम आदि राष्ट्रिय कानुनी संयन्त्रहरूमा प्रतिविम्बित गर्नुपर्दछ।

अन्तरिम संविधानमा भएका मिडिया अभ्याससँग सम्बन्ध राख्ने विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताजस्ता केही धाराहरू मानवअधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरू अनुकूल भएको पाइएको छ । कतिपय संवैधानिक व्यवस्थाहरूमा थप प्रस्ट पार्नुपर्ने ठाउँहरू देखिएका छन् । त्यसैले नयाँ संविधान निर्माण हुँदा यी विषयहरूको सम्बोधन गर्नु जरुरी छ । त्यसअलावा गोपनीयताको हकजस्ता विषयहरूमा रहेका संवैधानिक प्रत्याभूतिहरू ऐन नियममार्फत कार्यान्वयनमा उत्रिन नसकेकाले त्यस्ता कानूनहरूको निर्माण गर्नुपर्दछ । कतिपय अदालतले स्थापित गरेका कानुनी सिद्धान्तहरूले पनि कानूनको रूप धारण नगरिसकेकाले त्यस्तो खाँचो पनि पूरा गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

वि.सं. २०४७ सालको राजनीतिक परिवर्तन पश्चात् राज्यले अड्गीकार गरेको राष्ट्रिय सञ्चार नीति २०४९ ले लिएको पत्रपत्रिकासम्बन्धी नीति, प्रसारणसम्बन्धी नीति र सूचनासम्बन्धी नीतिले मुलुकमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ भने त्यसको एक दशकपछिको सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको दीर्घकालीन नीति, २०५९ चर्कदो राजनीतिक द्वन्द्व र अस्थिरताका बीचमा कार्यान्वयनमा नै नआएकाले यसको एक बौद्धिक मूल्यभन्दा बढी खासै प्रभावकारिता देखापर्न सकेन । यी दुवै नीतिहरूको सान्दर्भिकता समाप्त भइसकेकाले वर्तमान समयको आवश्यकता, व्यावसायिकता, चेतना तथा प्रविधिमा आएको ठूलो रूपान्तरणको परिप्रेक्ष्यलाई विचार गरी नयाँ नीति बनाउनु जरुरी छ । नयाँ नीति निर्माण गर्दा विश्वव्यापी रूपमा विकास हुँदै गएको सञ्चार क्षेत्रका बढ्दो अवसर तथा चुनौतीहरूलाई नेपालीहरूको बढ्दो चेतनास्तर र बदलिँदो समाजको सापेक्षतामा सम्बोधन गर्नका लागि सरोकारवाला पक्षहरूको सक्रिय संलग्नता हुनु आवश्यक छ ।

संविधान तथा नीतिमा आधारित भएर नै कानूनहरूको निर्माण हुन्छ । यस पृष्ठभूमिमा कानूनमा हुने फेरबदलबाट नेपाली मिडिया अभ्यासमा प्रत्यक्ष प्रभाव पर्नसक्ने देखिएका विभिन्न कानूनहरूलाई समेटेर प्रविधि तथा सञ्चालन, न्याय तथा कानून, शान्ति सुरक्षा, सरकारी मिडियाको अभ्यास, स्वतन्त्र मिडियाको विकास तथा मिडिया र श्रम अभ्यास गरी ६ वटा अलग-अलग समूहमा वर्गीकरण गरी संक्षिप्त पुनरावलोकन गरिएको छ । यस क्रममा यहाँ अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएका कम्तीमा तीन दर्जन ऐनहरूले संशोधनको प्रतीक्षा गरेर बसेको देखिएका छन् । यससँगै सान्दर्भिक नियमावलीहरू त स्वतः संशोधन हुने नै भए । रेडियो ऐन, २०१४; लिखतहरूको गोप्यतासम्बन्धी ऐन, २०३९ जस्ता कतिपय पुराना ऐनहरूमा व्यापक संशोधनको आवश्यकता छ भने कतिपय कानूनहरू अन्य कानूनलाई समृद्ध पारेपछि खारेजीमा पर्ने खालका पाइएका छन् । जेहोस्, मिडियाको व्यावसायिक तथा जनउत्तरदायी अभ्यासका लागि त्यस्तो संशोधन गर्नु आवश्यक देखिन्छ । योभन्दा चुनौतीको विषयचाहिँ कानून बनेको तर त्यसको समुचित कार्यान्वयन नभएको अवस्था हो । यस्तो अवस्था किमार्थ सत्य हुन सक्दैन । यसो गर्नु भनेको कानुनी शासनको खिल्ली उडाइनु हो ।

कार्यान्वयनका सन्दर्भमा सबैभन्दा दिक्दारलाग्दो अवस्था श्रमजीवी पत्रकार कानूनहरूको छ । सञ्चार प्रतिष्ठानको विकास भएमा मात्रै त्यहाँ कार्यरत श्रमजीवीहरूको पनि हित हुन्छ भने श्रमजीवीहरू सन्तुष्ट रहेमा मात्रै सञ्चार प्रतिष्ठानको पनि विकास र प्रगति हुन्छ । कार्यरत संस्थाप्रति नै असन्तुष्ट श्रमजीवी वास्तविक अर्थमा पूर्ण क्षमताका साथ परिचालित नै नहुने भएकाले त्यो वातावरणमा संस्थाको विकास पनि चाहे जसरी हुन सक्दैन । अस्तित्वमा रहेको कानूनको कार्यान्वयन नगर्न पाइने होइन । मिडियाको व्यावसायिक विकासका लागि विवादका विषयहरूमा सहमति खोज्दै बाँकी दफाहरूको पूर्ण कार्यान्वयन

गर्नु व्यावहारिक समाधान हुन्छ । श्रमजीवी पत्रकार ऐनको कार्यान्वयन गर्दै विवादित विषय पनि समाधान गर्ने बाटोमा नलाग्ने हो भने मिडियामा श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी कानुनभन्दा श्रमसम्बन्धी अरू ऐन बढी क्रियाशील हुने सम्भावनालाई नकार्न सकिँदैन । श्रमजीवीले लगानीलाई र व्यवस्थापकले श्रमलाई सम्मान गर्ने अवस्थाको सिर्जना नभएसम्म मिडियाको संस्थागत तथा दिगो विकास छैन ।

प्रेस काउन्सिल, प्रेस रजिस्ट्रार, न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समिति, राष्ट्रिय सूचना आयोग, पत्रपत्रिका वितरण सम्परीक्षण समिति र नेपाल पत्रकार महासंघको संस्थागत अवस्थाको संक्षिप्त पुनरावलोकन गर्दा पनि धेरै उत्साहजनक अवस्था भेटिँदैन । यीमध्ये वास्तवमा नेपाल पत्रकार महासंघ आधारभूत रूपमै फरक छ । यसको पनि सैद्धान्तिक आधारहरूमा नै प्रश्न उठेको र दीर्घकालसम्म यस्तो सैद्धान्तिक अस्पष्टताका आधारमा सञ्चालित रहन सहज नहुने देखिन्छ । यसो संस्थाबाहेकका अरू निकायको अवस्थालाई हेर्ने हो भने आवश्यकताअनुसारको पूर्णतामा कुनै पनि सञ्चालित छैनन् । सबै निकायहरू वास्तवमा कामचलाउ हालतमा छन् । यिनमा मात्रात्मक भिन्नता भने अवश्य छ ।

सारमा, पुराना कानुनहरूको सहारामा पुरानो संरचनाहरूको निरन्तरताका बीचमा नेपाली मिडिया चलिरहेको छ । यही आधारमा यसको व्यावसायिक अभ्यास भइरहेकाले जनउत्तरदायित्वलगायतका पक्षहरू पनि तिनै सीमाभित्र सीमित छन् । यसो हुनेबित्तिकै संस्थागत, दक्षतागत, चिन्तनगत आदि विविध कारणले गर्दा त्यहाँ ओभरसाइटको प्रशस्त गुन्जाइस रहेको छ । यसमा व्यापक परिवर्तन ल्याउनका लागि मिडियासँग प्रत्यक्ष वा परोक्ष सम्बन्ध राख्ने नेपालका नीति तथा कानुनहरूमा व्यापक संशोधन तथा नवनिर्माण गर्नुपर्दछ । नयाँ युगको नयाँ चेतनाले माग गर्ने आवश्यकताहरूको परिपूर्ति गर्ने कुरालाई ध्यानमा राखेर त्यसो गर्नु अहिलेको आवश्यकता हो ।

१. पृष्ठभूमि

स्वतन्त्र मिडिया लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थाको आधारस्तम्भ हो । शासन व्यवस्थालाई नागरिकप्रति जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउन स्वतन्त्र मिडिया अनिवार्य हुन्छ । मिडियाको स्वतन्त्रता सुनिश्चित नहुँदा स्वस्थ जनमतको निर्माण पनि सम्भव हुँदैन भने नागरिकप्रति जिम्मेवार र उत्तरदायी सरकार हुनका लागि पनि राज्यका गतिविधि र निर्णयबारे नागरिक सुसूचित हुनै पर्दछ । नागरिकको सूचनाको स्वतन्त्रता, विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताका लागि मिडिया पनि व्यावसायिक र जनताप्रति उत्तरदायी हुनु अनिवार्य छ ।

नेपालमा व्यवस्थित रूपमा प्रेससम्बन्धी कानूनको विकास वि.सं. २००७ सालको परिवर्तनपछि भए^१ पनि मूलतः २०४७ सालमा प्रजातन्त्र पुनर्बहालीपछि मात्रै स्वतन्त्र प्रेस अभ्यासको सुरु भएको हो । त्यसअघि २०३७ सालमा भएको जनमत सङ्ग्रहदेखि २०४७ सालमा बहुदलीय प्रजातन्त्रको स्थापनासम्म नेपाली प्रेसजगतले लगातार प्रजातन्त्र र जनअधिकारको पक्षमा आफूलाई समर्पित गर्‍यो, जुन नेपाली पत्रकारिताको विकास र प्रभाव विस्तारको समय थियो (नेपाल २०५७: १४७) । त्यतिञ्जेल विद्युतीय सञ्चारमा सरकारी एकाधिकार थियो भने छापा पत्रकारिता पनि व्यावसायिक विकासको चरणमा प्रवेश गरेको थिएन । २०६१ माघ १९ देखि २०६३ वैशाख ११ गतेसम्मको राजा ज्ञानेन्द्रको प्रत्यक्ष शासनमा मिडियामाथि दमन र प्रतिरोधको सङ्घर्ष चलेको (ढुङ्गेल २०६४) बाहेक यसबीचको खुला राजनीतिक वातावरणमा मिडियाको विकास तीव्र रूपमा भयो ।

रेडियो प्रसारणमा २०५४ साल र टेलिभिजन प्रसारणमा २०५८ सालबाट सरकारी एकाधिकारको अन्त्य भयो ।^२ चार सय ८६ वटा एफएम रेडियो^३ र ३९ वटा टेलिभिजन^४ ले सरकारबाट प्रसारणको अनुमति पाउनु र ३२९ रेडियो^५ तथा डेढ दर्जनभन्दाबढी टेलिभिजन प्रसारणमा रहनु विकासका सूचक नै हुन् । नेपालभित्र र बाहिरबाट नियमित रूपमा अद्यावधिक गरिने नेपाली समाचारमूलक पोर्टल वा अनलाइन सेवाको सङ्ख्या पाँच दर्जनभन्दा बढी छ ।^६

मिडियाको वृद्धिसँगै तिनमा संलग्न मिडियाकर्मीहरूको सङ्ख्या पनि बढेको छ । यद्यपि मिडियामा संलग्न श्रमजीवीको यकिन र एकीकृत तथ्याङ्क भने कतै पाइँदैन (ढुङ्गेल २०६७: ८०) । न्यूपानिसले करिब ८ हजार श्रमजीवी पत्रकार र त्यसको तेब्बर सङ्ख्यामा कर्मचारी तथा कामदारहरू मिडियामा कार्यरत रहेको अनुमान गरेको छ (न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समिति २०६७: ४) । नेपाल पत्रकार महासंघका

^१ नेपालको पहिलो संविधानको मान्यता पाएको 'नेपाल सरकारको वैधानिक कानून, २००४' ले सबैभन्दा पहिला प्रेस तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई मौलिक हकमा राखेको थियो । तर, सो पनि निर्दलीयतालाई परिपुष्टि गर्ने संविधान नै थियो (रेग्मी २०५८: ५३) । वि.सं. २००४ सालमा राणा प्रधानमन्त्री पद्मशमशेरले भारतबाट विशेषज्ञ भिक्काई तिनका रायअनुसार तजुमा गराएको छापाखाना र प्रकाशनसम्बन्धी ऐनलाई केही हेरफेर गरेर २००५ सालमा मोहनसमशेरले जारी गरेका थिए (देवकोटा २०५१ [२०२४]: २२७-२२८) ।

^२ वि.सं. २०५४ साल जेठ ५ गते निजी क्षेत्रको पहिलो रेडियोका रूपमा रेडियो सगरमाथा स्थापना भयो भने नेटोको १६ वर्षे एकाधिकारको अन्त्य गर्दै २०५८ असार १९ गतेदेखि च्यानल नेपाल टेलिभिजनको प्रसारण सुरु भयो । रेनेको औपचारिक स्थापना २००७ साल चैत २० गते भएको हो भने नेटोले २०४२ साल साउन २९ गते परीक्षण प्रसारण गरी पुस १४ गतेदेखि नियमित प्रसारण थालेको हो ।

^३ सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयबाट प्राप्त २०६९ असोज ३ गते बुधवारसम्मको जानकारी ।

^४ सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयबाट प्राप्त २०६९ असार १४ गते बिहीवारसम्मको जानकारी ।

^५ सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयबाट प्राप्त २०६८ पुस १ गते शुक्रवारसम्मको जानकारी ।

^६ नेपाल पत्रकार महासंघका केन्द्रीय सदस्य तथा डिजिटल मिडिया कमिटीका संयोजक उज्वल आचार्यसँग २०६९ मंसिर २ गते शनिवार गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

सदस्यहरूको सङ्ख्या भने आठ हजार १३ छ।^९ त्यस्ता मिडियाका श्रमजीवीहरूको अवस्था कमजोर रहेको कुरा व्यवस्थापकहरूले नै स्वीकारेका छन् (ढुङ्गेल २०६९क: ३७)। यस बाबजुद पनि नेपाली मिडिया विकासको चरणमा अघि बढिरहेको छ। यसका पछाडि विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरू तथा प्रतिबद्धताहरूका साथै राष्ट्रिय कानूनहरू पनि क्रियाशील रहेका छन्।

यही पृष्ठभूमिमा राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा प्राविधिक क्षेत्रमा देखापरेका विकासका चरणहरूसँगै मिडियाको व्यावसायिकता तथा जवाफदेहिताको पनि विकास हुँदै जाने हो। मिडियासम्बन्धी नीति तथा कानूनको समीक्षा गर्दै तिनमा आवश्यक सुधार वा विकास गरेर मात्रै मिडियासम्बन्धी विद्यमान नीति तथा कानूनमा रहेका अवरोध तथा कमीकमजोरी हटाउन सकिन्छ। यो अध्ययन त्यसैतर्फ केन्द्रित रहेको छ।

१.१ अध्ययनको विधि तथा ढाँचा

नीति तथा कानूनको पुनरावलोकन भनेको सो कानूनको अवस्था, सक्षमता, औचित्य, वैधानिकताको जाँचपरख भनेर बुझ्न सकिन्छ। यही आधारमा ती व्यवस्थाहरूको विश्लेषण गर्ने काम पनि पुनरावलोकनका क्रममा गरिन्छ। यसो गर्दा नियमलाई ऐनको, ऐनलाई संविधानको र संविधानलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी संयन्त्रहरूको मापदण्ड र सापेक्षताका आधारमा हेरिन्छ। यो अध्ययनमा सोही विधि अवलम्बन गरिएको छ।

नीति तथा कानूनहरूको पुनरावलोकनका लागि मूलतः नेपालमा मिडियाका सम्बन्धमा अस्तित्वमा रहेका विभिन्न महत्वपूर्ण नीति तथा कानूनहरूको आवश्यक दफावार अध्ययन गरी विश्लेषण गरिएको छ। मूलतः अभिलेख अनुसन्धानमा आधारित यो अध्ययनका क्रममा कतिपय विषयमा सम्बन्धित क्षेत्रका विशेषज्ञहरूसँग कुराकानी गरी आवश्यक खुराकसमेत लिइएको छ। औपचारिक रूपमा विज्ञ समूहसँग गरिएको छलफलबाट प्राप्त सुझावहरूले अध्ययनका निचोडहरूलाई परिपुष्ट गर्नमा महत्वपूर्ण योगदान दिएको छ।^{१०}

राष्ट्रिय नीति तथा कानूनहरू (संविधान, नीति, ऐन, नियम आदि) को सान्दर्भिकताको जानकारीका लागि अन्तर्राष्ट्रिय नीति तथा कानूनहरू (सन्धि, महासन्धि, घोषणापत्र आदि) सँग तिनको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ। यसैका आधारमा मिडियाको व्यावसायिकता, भूलचूक (ओभरसाइट) तथा जवाफदेहिताको सन्दर्भमा सामयिक नेपाली नीतिको पनि विश्लेषण गरिएको छ।

१.२ सन्दर्भ तथा सीमा

नेपाल राजनीतिक तथा संवैधानिक रूपमा गम्भीर सङ्क्रमणबाट गुज्रिरहेको अवस्थामा यो अध्ययन गरिएको छ। मूल कानून अर्थात् संविधान नै अन्तरिम व्यवस्थाका आधारमा चलेको अवस्थामा त्यसले निर्दिष्ट गरेको दायराभित्रका नीति, ऐन, नियम आदि पनि अन्तरिम हुने नै भए। दसौं पञ्चवर्षीय योजना (२०५९/०६०-२०६३/०६४) को समाप्तिपछि नेपालका विकास योजनाहरू नै अन्तरिम अवस्थामा चलि रहेका छन्।

^९ नेपाल पत्रकार महासंघ, केन्द्रीय कार्यालयबाट प्राप्त जानकारी।

^{१०} २०६९ साल पुस ४ गते बुधवार ललितपुरको बखुण्डोलस्थित होटल ग्रिनविच भिजेजमा सञ्चार क्षेत्रका केही विज्ञव्यक्तित्वहरूसँग सामूहिक छलफल गरिएको थियो।

राष्ट्रिय सञ्चार नीति २०४९ लागू भएको एक दशकपछि सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको दीर्घकालीन नीति, २०५९ ल्याइए पनि त्यो कार्यान्वयन भएन। यस पृष्ठभूमिमा सरकारले २०६८ सालदेखि नै सञ्चारमाध्यमसम्बन्धी नीति^९ माथि छलफल चलाएको देखिन्छ। तर, त्यो प्रक्रियामाथि नै सरोकारवालाहरूले प्रश्न उठाएको अवस्थालाई हेर्ने हो नेपाल अहिले सञ्चार क्षेत्रको नीतिविहीनताबाट गुज्रिरहेको देखिन्छ। त्यस्तो अवस्थामा नयाँ संविधान निर्माण भएपछिको नयाँ परिस्थितिमा जब नयाँ नीति, नयाँ ऐन तथा नयाँ नियमहरू बन्नेछन्, त्यसपछि यस समीक्षाको सामयिकता पनि पूरा हुनेछ भन्ने पक्षलाई यहाँ ध्यानमा राखिएको छ।

यस अध्ययनको समय-सीमा करिब एक महिना भएकोले समयको चापको प्रभाव यस अध्ययन तथा विश्लेषणमा अवश्य परेको छ। विश्लेषणका क्रममा सैद्धान्तिक पक्षलाई विषयप्रवेशका रूपमा मात्र उल्लेख गरिएकोले मिडियाको व्यावसायिकता र जवाफदेहिताजस्ता गम्भीर वैचारिक विषयहरूको विस्तृत व्याख्या गरिएको छैन। विद्यमान नीति तथा कानूनमा रहेका अवरोध तथा कमीकमजोरीको सन्दर्भमा मात्र अध्ययन गरिएको हुनाले कानुनी मस्यौदाहरूको समीक्षा यसमा परेको छैन।

खासगरी कानूनको विश्लेषणका क्रममा दुई कोणबाट सामग्रीहरूलाई हेरिएको छ; एक, मिडियासँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने नीति तथा कानुनी व्यवस्था; र दुई, अन्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित नीति तथा कानूनमा भएका व्यवस्थाबाट मिडिया क्षेत्रमा पर्ने प्रभाव। कतिपय व्यवस्थाबारे विश्लेषण तथा सिफारिस नै गरिएको छ भने कतिपयको विश्लेषण मात्र र कतिपय व्यवस्थाहरूलाई औल्याएर सरोकारवाला पक्षलाई त्यसतर्फ सचेत मात्र गराइएको छ। यद्यपि सबै नेपाली कानूनको अध्ययन गरेको नभई मिडिया र कानूनका सवालमा विभिन्न समयमा कुनै न कुनै किसिमले सन्दर्भ उठेका प्रमुख कानूनहरूको मात्र अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ।

यस अध्ययनका निष्कर्षका आधारमा भविष्यमा आवश्यक नीतिगत वा कानुनी व्यवस्था गर्नमा योगदान पुग्न सकोस् भन्नेतर्फ अध्ययन केन्द्रित छ। त्यसैले मिडियाको व्यावसायिकता, भूलचुक तथा जवाफदेहिताको कोणबाट मिडियासम्बन्धी विद्यमान नीति तथा कानूनका प्रावधानमा रहेका अवरोध तथा कमीकमजोरीको समीक्षा गरिएको छ। यसबाट शान्ति, लोकतन्त्र र मानवअधिकारका पक्षमा मिडियाको रचनात्मक भूमिका प्रवर्द्धन गर्नका लागि आवश्यक नीतिगत बहस तथा छलफलका बुँदाहरू तय हुन जाने र त्यसबाट मिडियासँग सम्बन्धित नीति तथा कानूनहरूको निर्माणमा योगदान पुग्नसक्ने विश्वास गरिएको छ।

१.३ संरचना

मिडियाका सम्बन्धमा विद्यमान नीति तथा कानूनहरूको विश्लेषण तथा पुनरावलोकनका क्रममा सर्वप्रथम मिडियाको व्यावसायिकता, भूलचुक (Oversight) तथा जवाफदेहिताको सन्दर्भमा संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ। पुनरावलोकनको क्रममा यस्ता कानूनलाई उत्पत्तिको आधारमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको छ।

^९ सरकारले सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयको वेबसाइटमा राखेको 'सञ्चारमाध्यमसम्बन्धी नीति, २०६८ (तेस्रो संशोधन)' को नेपाली मस्यौदाका लागि <http://www.moic.gov.np/pdf/media-policy-nep.pdf> अङ्ग्रेजी मस्यौदाका लागि <http://www.moic.gov.np/pdf/media-policy-eng.pdf> हेर्न सकिन्छ (२०६९ पुस १ गते हेरिएको)।

मिडियासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी संयन्त्र तथा घोषणापत्रहरूको संक्षिप्त चर्चाबाट कानुनहरूको पुनरावलोकनको थालनी गरिएको छ। यसमा राष्ट्रसंघीय मापदण्डहरू, क्षेत्रीय मापदण्ड तथा मिडियासँग सम्बन्धित केही घोषणापत्रहरू परेका छन्। त्यसपछि नेपाली कानुनी व्यवस्थाको पुनरावलोकनका क्रममा पहिलो खण्डमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा रहेका मिडियासम्बन्धी व्यवस्थाहरूको चर्चा गरिएको छ भने राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थाहरूको पुनरावलोकनको खण्डमा मिडियासँग सम्बन्धित तथा मिडिया अभ्यासका क्रममा सरोकार राख्नेपने नीति र कानुनहरूको पुनरावलोकन गरिएको छ। संस्थागत सिंहावलोकन शीर्षकअन्तर्गत मिडियासँग सम्बन्धित केही संस्थाहरूको संस्थागत अवस्थाको कानुनी समीक्षा गरिएको छ।

कानुनी पुनरावलोकनपछि नेपाली मिडियालाई थप व्यावसायिक, त्रुटिरहित तथा जवाफदेही तुल्याएर शान्ति, लोकतन्त्र र मानवअधिकारको प्रवर्द्धनका पक्षमा थप रचनात्मक भूमिका निर्वाह गर्नका लागि सहयोगी बनाउने कानुनी, नीतिगत तथा व्यावहारिक उपायहरूको खोजी गरिएको छ। र, अन्त्यमा अध्ययनको समग्र सारका रूपमा केही विषयहरूलाई संक्षेपमा प्रकाश पारिएको छ।

१. विषयप्रवेश

नयाँ सञ्चार युगको निर्माणका निम्ति स्वस्थ प्रतिस्पर्धाका आधारमा ग्रामीणस्तरसम्म सूचना तथा सञ्चारको विकास र विस्तार गर्नु, आम सञ्चारका माध्यमलाई व्यावसायिक, प्रतिस्पर्धात्मक, प्रभावकारी, सुदृढ र विश्वसनीय बनाउनु, सरकारको भूमिका हस्तक्षेपकारी नभई नियामक (Regulator) तथा सहजकर्ता (Facilitator) को हैसियतमा रहनु, प्रेसलाई राज्यले चौथो अङ्गको रूपमा स्वीकार गरेको अनुभूति संवैधानिक र कानुनी व्यवस्थाबाट देखिनु तथा जनताको सुसूचित हुन पाउने हकलाई सञ्चारका सबै किसिमका माध्यमबाट निर्वाध रूपमा उपभोग गर्न पाउने संवैधानिक एवं कानुनी आधारहरूको निर्माण गरिनुपर्दछ (उच्चस्तरीय मिडिया सुभावायुग २०६३)। त्यस्ता आधारहरू पत्ता लगाउनका लागि विद्यमान संवैधानिक तथा कानूनहरूको पुनरावलोकन गर्नु जरुरी छ। यस आधारमा नयाँ नीति तथा कानूनहरूको निर्माण गर्न सकिन्छ।

मिडियासम्बन्धी नीति तथा कानूनहरूका पुनरावलोकन पनि विभिन्न कोणबाट गर्न सकिन्छ।^{१०} यहाँ खासगरी मिडियाको व्यावसायिकता, भूलचुक (ओभरसाइट) तथा जवाफदेहिताको सन्दर्भमा नेपाली मिडियासम्बन्धी कानूनहरूको पुनरावलोकन गर्ने प्रयास गरिएको छ। यस्तो कानुनी पुनरावलोकनमा प्रवेश गर्नुअघि मिडियाको व्यावसायिकता, भूलचुक तथा जवाफदेहिताका विषयमा संक्षिप्त चर्चा गरिन्छ।

१.१ मिडियाको व्यावसायिकता

पत्रकारिताको मान्य सिद्धान्तहरूमा आधारित रहेर सत्य, यथार्थ, सन्तुलित र विस्तृत सामग्रीहरू पस्किनु व्यावसायिकताको कोटीमा पर्दछन्। यसैले नागरिकको सुसूचित हुन पाउने अधिकारको सम्मान गर्दै यथार्थ, स्वच्छ, वास्तविक र सत्य सूचनाको सम्प्रेषण गर्नुपर्ने दायित्व निर्वाह गर्नु नै मिडियाको व्यावसायिकता हो। यसमा कुनै पनि बाह्य हस्तक्षेपरहित; वैयक्तिक अधिकार, गोपनीयता तथा मानवीय गरिमाको सम्मान; भेदभावजन्य सामग्रीको सम्प्रेषणमा निषेध; समाजका कमजोर वर्गप्रति संवेदनशील; सूचनाका गोप्य स्रोतहरूको संरक्षणजस्ता विभिन्न तत्वहरूलाई व्यावसायिकताको मानकका रूपमा लिइन्छ। जनआन्दोलन २०६२/०६३ को सफलतापछि सरकारले गठन गरेको उच्चस्तरीय मिडिया सुभावायुग (उमिसुआ)^{११} का अध्यक्ष राधेश्याम अधिकारीका अनुसार, सञ्चारमाध्यम र सञ्चारकर्मीहरूको व्यावसायिक मापदण्डको कुरा गर्दा स्वतन्त्रता र उत्तरदायित्व दुवै अविभाज्य छन् भन्ने तथ्यलाई स्वीकार गरिनुपर्दछ (अधिकारी, २०६३)। निश्चित आचरणका आधारमा स्वतन्त्रतापूर्वक मिडियाकर्म गर्नु नै मिडियाको व्यावसायिकता हो। नागरिक अथवा मिडियाका उपभोक्ताले मिडियाबाट इमानदारीतापूर्वक सूचना प्रवाह हुने अपेक्षा राख्ने हुनाले यो क्षेत्रका अभ्यासलाई स्वच्छ व्यावसायिक मर्यादामा कायम गर्न मिडिया जगतको आचरण हुनुपर्ने सिद्धान्त विकसित गरिएको हो। आचरणसम्बन्धी यस्तो सिद्धान्तले यथार्थ सूचना सम्प्रेषण गर्न निर्देशित गर्दै व्यावसायिकताको मार्ग अवलम्बन गरी व्यावसायिक बन्ने प्रेरणा प्रदान गर्दछ। पत्रकारितामा

^{१०} यस्ता केही पुनरावलोकनका लागि हेर्नुहोस्- (आचार्य, गाउँले र प्रधान २०६३; दाहाल र आचार्य २०६५)।

^{११} संस्थागत पत्रकारिताको विकासको सन्दर्भमा भोगपुरेका समस्याहरूको पहिचान गरी तिनको समाधानका लागि सुभावायुग दिनलगायतका कार्यक्षेत्र तोकेर मन्त्रपरिषद्को २०६३ जेठ २९ र २०६३ असार १९ गतेको निर्णयअनुसार उमिसुआ गठन गरिएको थियो। सो आयोगको प्रतिवेदनका लागि हेर्नुहोस्- http://moic.gov.np/reports/final_report_of_hlmac.pdf (२०६९, पृष्ठ १० गते हेरिएको)।

आचारसंहिताको आचरणगत मान्यताहरूको विकास नै सत्य र साँचो व्यवहार गर्नका लागि भएको हो (Wimmer and Dominik 2005: 65)। सामाजिक उत्तरदायित्वको सिद्धान्तअनुसार मिडिया स्वतन्त्र हुनुपर्ने अर्थात् यसमाथि कसैको नियन्त्रण हुन नहुने भए पनि स्वच्छन्द अर्थात् छाडा नभई स्वनियमनसहितको हुनुपर्दछ (McQuail 2005: 170-172)। मिडियाको विकासका सूचकहरू निर्धारण गर्ने क्रममा संयुक्त राष्ट्रसंघीय शैक्षिक, वैज्ञानिक तथा सांस्कृतिक सङ्गठन (युनेस्को) ले पनि मिडियाको स्वनियमनलाई एक प्रमुख सूचकको रूपमा राखेको छ (UNESCO 2008: 58-61)।^{१२}

नेपालमा पनि समाजलाई सुसूचित गर्ने भूमिका निर्वाह गरेका पत्रकारहरूले यस्तो आचारसंहितालाई नैतिक सीमा र आत्मनिर्देशनका रूपमा लिनुपर्ने ठानिएको पाइन्छ (प्रेस काउन्सिल २०६४: ११)। यस्तो आचारसंहिताबाट नै मिडिया उद्योगलाई आलोचना र खास गरी बाह्य हस्तक्षेप तथा स्वायत्ततामाथिको चुनौतीबाट जोगाउन सकिन्छ। आचारसंहिता पत्रकारको भूमिका, अधिकार, दायित्व र सर्वोत्कृष्ट कार्यसम्पादनको लागि आधारभूत बुँदा हुनजान्छ।^{१३} यसैले यो व्यावसायिक स्वनियमनका लागि अत्यावश्यक कुरा हो। आचारसंहिताले निर्धारित गरेका आचरणगत नियम कस्ता छन् र तिनको पालना कत्तिको कडाइका साथ भएको छ, भन्ने आधारमा नै कुनै पनि देशको पत्रकारिताको जिम्मेवारीपना, वस्तुनिष्ठता र विश्वसनीयताको जाँच गरिन्छ।

२.२ भूलचुक (ओभरसाइट)

ओभरसाइट अर्थात् भूलचुकलाई शाब्दिक अर्थमा हेर्दा नियतवश गरिएको गल्ती नभई काम गर्दै जाँदा हुन पुगेको त्रुटि भन्ने बुझिन्छ। त्यसकारण समाजको आवश्यकताको सापेक्षतामा मिडियाको कभरेज नमिलेका आधारमा मात्रै मिडियाको मनसायमाथि नै प्रश्न गर्नु न्यायसङ्गत हुँदैन। बरु समाजमा भएका घटनाहरूको प्राथमिकताको आधारमा कुनै विषयवस्तुले बढी र कुनैले कम प्राथमिकता पाउने गर्दछन्। लोकतान्त्रिक सहभागिताका लागि आम सञ्चारका माध्यममा विषयवस्तु तथा सामग्रीको विविधतालाई पूर्व सर्तको रूपमा स्विकारिनु पर्दछ (अधिकारी, २०६३)।

मिडिया जहिले पनि विभिन्न खालका चापमा रहेको हुन्छ। समयको चाप, प्रविधिको चाप तथा समकालीन घटनाक्रमहरूको चाप त्यस्ता केही चापका उदाहरण हुन्। नेपाली पत्रकारिताका एक गुरु रामकृष्ण रेग्मीको विचारमा कसैले केही विषयमा लेख्न छुटाएकै आधारमा त्यसलाई नियमवश नलेखेको भनेर आरोपित गर्नु जायज हुँदैन। रेग्मीका विचारमा चापमा काम गर्ने व्यवसाय भएका कारणले पूर्णता प्रदान गर्न नसकेका कारण ओभरसाइट हुनपुग्ने र कमजोरी हुने कुरालाई जहिले पनि मिडियाले स्वीकार गर्छ।^{१४}

लामो समयसम्म कुनै महत्वपूर्ण तथा प्रचलित विषयवस्तु छुटाइरहने काम भयो भनेचाहिँ त्यसलाई नियतवश नै छुटाइएको हो कि भनेर विचार गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसको अनुगमनका लागि कानुनी उपाय अवलम्बन गर्नाले

^{१२} युनेस्कोले विकास गरेको मिडिया विकास सूचकको अङ्ग्रेजी संस्करणको पूर्ण पाठका लागि <http://unesdoc.unesco.org/images/0016/001631/163102e.pdf> र नेपाली संस्करणको पूर्ण पाठका लागि <http://unesdoc.unesco.org/images/0016/001631/163102nep.pdf> हेर्न सकिन्छ।

^{१३} <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/freedom-of-expression/professional-journalistic-standards-and-code-of-ethics/key-concepts/>

^{१४} रेग्मीसँग २०६९ मंसिर १५ गते (३० नोभेम्बर २०१२) मा गरिएको कुराकानीमा आधारित।

भने मिडियाको स्वतन्त्रतामाथि अडकुश लगाउने खतरा रहन्छ। बरु मिडियाका स्वनियमनकारी निकाय वा अम्ब्युड्स्मानहरूले निगरानी गर्न सक्छन्। युनेस्कोका घोषणाहरू तथा पत्रकारिताका अन्य अन्तर्राष्ट्रिय मानक मार्गदर्शनहरूले पनि कानुनी उपायहरूको प्रयोग गरेर छापा र इन्टरनेट मिडियाका समाचार तथा विचारहरूमाथि कानुनी सुपरिवेक्षण गर्ने कुरालाई अस्वीकार गरेका छन्। बरु रेडियो र टेलिभिजनका लागि भने प्रसारण अनुमतिपत्रमा नै निष्पक्षता र आचरणमा जोड दिइने गरेको छ। यसो भए तापनि सम्पादकीय स्वतन्त्रतामा भने कुनै हालतमा पनि सम्झौता नगर्ने कुरामा जोड दिइन्छ (UNESCO 2008: 61-62)।

खासगरी प्रेसमाथिका नियन्त्रणकारी अवस्थाहरूले सामग्री सम्प्रेषणलाई बढी सीमित गरिदिन्छन्। त्यस्तो अवस्थामा मिडियाले बाध्य भएर स्वनियन्त्रण (self-censorship) को बाटो रोज्न पुग्छ। यसमा सबैभन्दा बढी जिम्मेवार हुन्छ- भयपूर्ण वातावरण। यसैको परिणाम हो- नेपालमा लम्बिँदो सङ्क्रमणकाल, कमजोर राज्य संयन्त्र, भूमिगत समूह र आपराधिक गिरोहको प्रभावलगायतका कारण भइरहेको मिडियामा स्वनियन्त्रणको आम अभ्यास। यस्ता घटनाहरू सार्वजनिक नै नहुनाले यससम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धानमा समेत सहज हुँदैन।

स्वनियन्त्रणभन्दा डरलाग्दो अवस्था हो- पूर्वप्रतिबन्ध (prior censorship)। सञ्चारमाध्यमले कुनै सामग्री प्रकाशन प्रसारण गर्नुपूर्व सरकारी अधिकारी वा निकायबाट रोक लगाउने यो काम मिडियाको व्यावसायिक अभ्यासका लागि पूर्वनियन्त्रण जस्तै स्वनियन्त्रण पनि गम्भीर शत्रु हो। यस्तो अवस्थामा मिडियाले चाहेअनुसारको भूमिका निर्वाह गर्न नसक्ने हुनाले जानाजान नै महत्वपूर्ण विषयवस्तुहरू ओभेलेमा पर्छन्।

२.३ मिडियाको जवाफदेहिता

मिडियाको सन्दर्भमा जवाफदेहिताको अर्थ यसका उपभोक्ता वा समाजप्रति नै हुनजान्छ। डेनिस म्याकक्वेलका अनुसार, मिडियाको जवाफदेहिता भन्नाले सबै स्वैच्छिक वा अनैच्छिक प्रक्रिया हो जसद्वारा मिडियाले आफ्नो समाजको लागि प्रत्यक्ष र वा परोक्ष रूपमा तिनका उत्पादनका गुणस्तर र परिणाम अथवा दुवैका लागि जवाफ दिनुपर्दछ (McQuail 2005: 207)।

पारदर्शिता र जवाफदेहिताको प्रवर्द्धन गर्नु नै मिडियाको मुख्य काम भएकाले मिडियामा पनि बहुलता, विविधता, सम्पादकीय स्वतन्त्रता, समुचित लगानी, जवाफदेहिता र पारदर्शिताको आवश्यकता हुन्छ। जवाफदेहिता (Accountability) को विषयलाई म्याकक्वेलले जवाफदेहिता (Answerability) र दायित्व (Liability) भनेर दुई अलग अलग ढाँचामा व्याख्या गरेका छन् (McQuail 2003: 205)। उनले विभिन्न ६ वटा उपबुँदाका आधारमा व्याख्या गर्दै जवाफदेहितालाई मूलतः नैतिक तथा समाजमा आधारित तथा स्वैच्छिक रूपमा व्याख्या गरेका छन् भने दायित्वलाई कानुनी रूपमै लाडिने, औपचारिक अभियोजन हुने तथा भौतिक दण्ड नै दिइने खालको हुने जनाएका छन्। यसअनुसार, जवाफदेहिताले गुणस्तरीयताको अभिवृद्धितर्फ उन्मुखदेखिन्छ भने दायित्व चाहिँ हानितर्फ केन्द्रित हुन्छ। मिडियालाई जवाफदेही बनाउने नाममा यसको रचनात्मकतामाथि सम्झौता गर्नु हुँदैन। कानूनका आधारमा जवाफदेही बनाउन खोजियो भने त्यो नियन्त्रणकारी हुनसक्छ। मिडियाको जवाफदेहिताको कुरा जहिले पनि नागरिकका अधिकारलाई अप्ट्यारोमा पर्न नदिने र व्यक्तिको गोपनीयताको अधिकारको संरक्षण गर्ने कुरामा सचेत रहनै पर्दछ।

व्यावसायिकताबिना जवाफदेहितापूर्ण मिडिया अभ्यास हुनसक्दैन भने जवाफदेहितापूर्ण मिडिया अभ्यासको अभावमा व्यावसायिकताको परिकल्पना पनि गर्न सकिँदैन । त्यसैले यी दुवैलाई परिपूरक मान्न सकिन्छ । यसै आधारमा नै जवाफदेही तथा व्यावसायिक मिडियाको अभ्यासका क्रममा मिडियामा हुने ओभरसाइटलाई न्यून गर्दै वा हटाउँदै लैजान सकिन्छ ।

३. अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी संयन्त्र तथा प्रतिबद्धताहरू

सञ्चारसँग सम्बन्धित कानुनी मापदण्डहरू अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय दुवै कानुनी संयन्त्रको विषय हुन्छन् । नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको वा नेपालले अनुमोदन गरेका मानवअधिकारसँग सम्बन्धित यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूले मानवअधिकार तथा प्रेस स्वतन्त्रतासम्बन्धी विभिन्न व्यवस्थाहरू गरेका छन् । तिनको पालना गर्नु नेपाल राज्यको दायित्व हो । यहाँ मिडियाको स्वतन्त्रता तथा जिम्मेवारीसँग सम्बन्धित केही त्यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता तथा मान्यताहरूको चर्चा गरिएको छ ।

३.१ मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८

संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रको धारा १ (३) ले मानव अधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रताहरूको प्रवर्द्धनमा जोड दिएको^{१५} पृष्ठभूमिमा मानव अधिकारका संयन्त्रहरूमध्ये सबैभन्दा अग्रपंक्तिमा मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र (माअविघो) १९४८ आउँछ । यो घोषणापत्रलाई लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्था भएका मुलुकले संविधानको मूल मर्मका रूपमा समेट्ने गरेका छन् ।

राष्ट्रसंघीय महासभाले सन् १९४८ डिसेम्बर १० मा पारित गरेको माअविघोको धारा १९ मा विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ । यस अधिकारले व्यक्तिलाई सिमानाको हद नराखीकन जुनसुकै सञ्चारमाध्यमबाट बिनाहस्तक्षेप विचार वा राय ग्रहण गर्ने, तिनको खोजी गर्ने, प्राप्त गर्ने र जानकारी र विचारको प्रसार गर्ने, बिनाहस्तक्षेप मत ग्रहण गर्ने र बिनारोकतोक कुनै पनि माध्यमबाट मत प्राप्त गर्ने, खोज्ने र प्रसार गर्ने अधिकार हुने व्यवस्था गरेको छ ।

माअविघोधारा १२ ले गोपनीयताको अधिकारलाई स्थापित गरिदिएको छ । त्यसअनुसार कुनै पनि व्यक्तिको गोपनीयता, परिवार, घर वा पत्राचारमा स्वेच्छाचारी वा गैरकानुनी हस्तक्षेप नगरिने र निजको प्रतिष्ठा तथा ख्यातिमा गैरकानुनी आक्रमण नगरिने कुरा पनि सो धारामा रहेको छ । यसका साथै प्रत्येक व्यक्तिलाई गोपनीयतामाथिको त्यस्तो हस्तक्षेप वा आक्रमणविरुद्ध कानुनको संरक्षण पाउने अधिकार हुने कुरासमेत घोषणा पत्रमा रहेको छ । कसूरजन्य काम गरेको अवस्थामा भने राज्यको अख्तियारी प्राप्त अधिकारीद्वारा छानबिन गर्ने सिलसिलामा त्यस्तो गोपनीयतामाथि केही मात्रामा हस्तक्षेप हुन जान्छ । तर, सार्वजनिक सरोकारको विषय हो भन्ने प्रमाणित भएको अवस्थामा भने त्यस्ता मामलामा गोपनीयताको मुद्दा बन्न सक्दैन ।

धारा २३ ले रोजगारीको छनोट, समान पारिश्रमिक र ट्रेड युनियनको अधिकार प्रदान गरेको छ । यसअनुसार प्रत्येक व्यक्तिलाई कामको, रोजगारीको स्वतन्त्र छनोटको, कामका उपयुक्त र अनुकूल अवस्थाहरूको र बेरोजगारीविरुद्धको संरक्षणको अधिकार छ भने भेदभाव बिना समान कामको लागि समान पारिश्रमिकको अधिकार पनि छ । यसै गरी प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो हितको रक्षाको लागि ट्रेड युनियन गठन गर्ने र त्यसमा सम्मिलित हुन पाउने अधिकार पनि रहेको छ । धारा २४ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई कार्य घण्टाको र तलबी आवधिक विदाको मनासिव सीमासहितको आराम र विश्रामको अधिकार दिएको छ ।

^{१५} बडापत्रका लागि हेर्नुहोस्- <http://www.un.org/en/documents/charter/chapter1.shtml>

नेपालको मिडिया क्षेत्रमा सक्रिय मानव संसाधनको हकमा पनि माअविघोका यी व्यवस्था लागू हुन्छन् । यस्ता व्यवस्थाप्रति सम्मानको अभावकै कारण नेपाली मिडियाकर्मीहरूका रोजगारी, ट्रेड युनियन, कार्य घन्टा, विदा आदि जस्ता सर्वमान्य विषयवस्तुको कार्यान्वयन पनि जटिल मुद्दा बनिरहेका हुन् । मिडियाकर्मीहरूको व्यावसायिकता र जवाफदेहितालाई यी पक्षहरूले पनि गम्भीर रूपमा प्रभावित पारिरहेका छन् । यसैले कतिपय अवस्थामा व्यावसायिक अभ्यासको अभावको परिणाम नियतवश नै ओभरसाइट गरिने गरेको पनि महसूस हुने गरेको पाइन्छ ।

सो विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा २५ (२) ले आमा र शिशुहरूलाई विशेष स्याहार र सहायता पाउने अधिकार प्रदान गरेको छ । यस आधारमा नै नेपाली पत्रकार महिलाहरूले उठाउँदै आएको कार्यस्थलमा शिशु स्याहार केन्द्र हुनुपर्ने मागको सम्बोधनको औचित्यलाई स्पष्टताका साथ पुष्टि गरिरहेको छ । यस विषयलाई महिला मिडियाकर्मीहरूले आधारभूत अधिकारको रूपमा उठाइरहेका छन् ।

यसैगरी धारा २९ (२) ले स्वतन्त्रताका साथसाथै जिम्मेवारी पनि तोकेको देखिन्छ । यसले आफ्ना अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको उपयोग गर्दा, प्रत्येक व्यक्ति अन्य व्यक्तिका अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको उचित मान्यता र सम्मान हासिल गर्ने तथा प्रजातान्त्रिक समाजमा नैतिकता, सार्वजनिक व्यवस्था र जनकल्याण हासिल गर्ने एक मात्र उद्देश्यका लागि कानूनले निर्धारण गरेका प्रतिबन्धहरूको मात्र अधिनमा रहने व्यवस्था गरेको छ । यो व्यवस्थाले एकातिर जिम्मेवार पत्रकारिता र व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको सीमा र सम्बन्ध स्पष्ट गरिदिएको छ । व्यावसायिक र जवाफदेही मिडियाको अभ्यास गर्ने हो भने यसलाई आत्मसात गर्नु अत्यन्त आवश्यक छ ।

३.२ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (नाराअम) ले व्यक्तिका राजनीतिक तथा नागरिक अधिकारहरूलाई स्थापित गरेको छ।^{१६} नाराअमको धारा १९ मा रहेको व्यवस्था यस प्रकार छ-

“१. प्रत्येक व्यक्तिलाई बिना हस्तक्षेप आफ्ना विचारहरू राख्न पाउने अधिकार हुनेछ ।

२. प्रत्येक व्यक्तिलाई अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार हुनेछ । सीमाको बन्देज बिना, मौखिक, लिखित वा मुद्रित वा कलात्मक रूपमा वा निजको आफ्नो छनोटको अन्य कुनै पनि माध्यममार्फत सबै किसिमका सूचना तथा विचारहरू प्राप्त गर्ने तथा दिने स्वतन्त्रतासमेत यस अधिकारमा समावेश हुनेछन् ।”

नाराअमले कर्तव्य र जिम्मेवारीको बोध पनि गराएको छ । यसबाट विचार, अभिव्यक्ति तथा सूचनाको स्वतन्त्रता निरपेक्ष होइन र हुनसक्दैन भन्ने मान्यताको स्थापना भएको छ । यस विषयमा धारा १९ (३) मा प्रस्ट रूपमा यसो भनिएको छ-

“यस धाराको प्रकरण २ मा व्यवस्था गरिएका अधिकारहरूको प्रयोगमा विशेष कर्तव्य तथा उत्तरदायित्वहरूसमेत निहित हुन्छन् । तसर्थ यो अधिकार केही निश्चित प्रतिबन्धहरूको अधिनमा हुन सक्नेछ । तर यस्ता प्रतिबन्धहरू कानूनद्वारा व्यवस्था गरिएको र देहायका कुराको लागि आवश्यक भएको हुनुपर्छ:

^{१६} संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाबाट सन् १९६६ डिसेम्बर १६ मा पारित भएको यो महासन्धिलाई नेपालले सन् १९९१ मे १४ मा अनुमोदन गरेको थियो ।

(क) अरूको अधिकार वा प्रतिष्ठाको सम्मान,

(ख) राष्ट्रिय सुरक्षा वा सार्वजनिक व्यवस्था वा सार्वजनिक स्वास्थ्य वा नैतिकताको संरक्षण ।”

महासन्धिको धारा १७ मा कसैको पनि निजी गोपनीयता, परिवार, घर वा पत्राचारउपर स्वेच्छाचारी वा गैरकानुनी हस्तक्षेप नगरिने, कसैको पनि प्रतिष्ठा र ख्यातिमा गैरकानुनी आघात नपुऱ्याइने उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तो हस्तक्षेप वा आक्रमणविरुद्ध प्रत्येक व्यक्तिलाई कानुनी संरक्षण पाउने हक पनि सो धाराले दिएको छ ।

धारा २० मार्फत केही कुराहरूमा भने प्रस्ट रूपमा प्रतिबन्ध लगाइएको छ । नाराअमको युद्धको लागि कुनै पनि प्रचार कानुनबाट निषेधित गरिने व्यवस्था गरेको छ भने भेदभाव, शत्रुता वा हिंसालाई उत्तेजित पार्ने राष्ट्रिय, जातीय वा धार्मिक घृणाको कुनै पनि वकालतलाई कानुनबाट निषेधित गरिएको छ ।

यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय परिधिहरूभित्र नेपाल प्रवेश गरेको मात्र होइन, नेपाल वा नेपाल सरकार पक्ष भएको कुनै सन्धिको कुरा प्रचलित कानुनसँग बाभिएमा सो सन्धिको प्रयोजनको लागि बाभिएको हदसम्म प्रचलित कानुन अमान्य हुनेछ र तत्सम्बन्धमा सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानुनसरह लागू हुने नेपालको कानुनी व्यवस्था नै रहेको छ ।^{१७} सर्वोच्च अदालतले पनि नेपाल राज्य पक्ष भएका सन्धिहरू कानुनसरह हुने व्याख्या गरिसकेको छ । यसैले पनि निरन्तर रूपमा नेपाली कानुनी व्यवस्था र तिनको कार्यान्वयनको विषयमा चनाखो रहनुपर्दछ ।

३.३ आम सञ्चारसम्बन्धी युनेस्को घोषणापत्र, १९७८

अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा मिडियाको भूमिकाको बारेमा निकै स्पष्ट र महत्वपूर्ण यो घोषणापत्रले मिडियाको स्वतन्त्रता र जिम्मेवारी दुवै पक्षलाई समेटेको पाइन्छ । यो घोषणापत्रले मानव अधिकारको प्रवर्द्धन तथा जातिभेद, रङ्गभेद तथा युद्ध गर्नका लागि दुरुत्साहन गर्ने कामविरुद्ध शान्तिको सबलीकरण र अन्तर्राष्ट्रिय समझदारीको अभिवृद्धिमा आम सञ्चारले पुऱ्याउनसक्ने योगदानका सन्दर्भमा आधारभूत सिद्धान्तहरू स्थापित गरेको छ ।

घोषणापत्रको धारा २ (ख) मा सूचनामा पहुँचका साथै जनताप्रति उत्तरदायी तथा जनसहभागितायुक्त हुनुपर्ने उल्लेख छ । घोषणापत्रमा पत्रकार मात्र नभएर समग्र मिडियाका लागि ११ वटा विभिन्न सिद्धान्तहरूको उल्लेख गरिएको छ । यसका साथै घोषणापत्रलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि सदस्य राष्ट्रहरूलाई आ-आफ्ना राष्ट्रमा उचित व्यवस्थापकीय तथा प्रशासनिक प्रबन्धहरू गर्न, सञ्चारमाध्यमहरूलाई अनुकूल वातावरण उपलब्ध गराई सहयोगको प्रत्याभूति गर्ने, माअविघोसँग मेल खाने तथा नाराअमका सिद्धान्तहरूलाई समेत सम्मान गर्ने दायित्ववोध गर्नुपर्ने कुरा धारा ११ मा उल्लेख गरेर यसलाई थप व्यापक बनाइएको छ ।^{१८}

^{१७} नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ को प्रावधानअनुसार । यसै गरी संविधानको धारा ३३ (ड) मा राज्यको दायित्व तोक्ने क्रममा पनि ‘राज्य पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने’ उल्लेख छ ।

^{१८} आम सञ्चारसम्बन्धी युनेस्को घोषणापत्रको पूर्ण पाठका लागि हेर्नुहोस्- http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13176&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

३.४ युरोपेली, अन्तर-अमेरिकी र अफ्रिकी मापदण्ड

नेपाली मिडियाको व्यावसायीकरण तथा उत्तरदायित्वपूर्ण अभ्यासका सन्दर्भमा युरोपेली, अन्तर-अमेरिकी र अफ्रिकी मापदण्डहरूको पनि उल्लेखनीय महत्व छ ।

मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरूको संरक्षणसम्बन्धी युरोपेली महासन्धिको^{१९} धारा १० ले प्रेसको स्वतन्त्रताका साथै यसको उत्तरदायित्व पनि तोकेको छ । जस्तै:- राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वजनिक सुरक्षा वा प्रादेशिक अखण्डताको हित; अव्यवस्था वा अपराधको निवारण; नैतिकता वा स्वास्थ्यको संरक्षण; अरूको अधिकार वा सम्मानको संरक्षण; गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाको प्रकाशनमा रोक तथा न्यायपालिकाको निष्पक्षता वा अधिकारको अक्षुण्णता आदि ।

यस्तै मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर-अमेरिकी महासन्धिको^{२०} धारा १३ ले विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतामा प्रदान गरेको भए पनि निरपेक्ष स्वतन्त्रताको कल्पना गरेको छैन । यसले पनि अरूको अधिकार वा प्रतिष्ठानको सम्मान र राष्ट्रिय सुरक्षा र सार्वजनिक व्यवस्था तथा सार्वजनिक स्वास्थ्य वा नैतिकताको संरक्षणका लागि स्वतन्त्रतामाथि अड्कृत लगाउनसक्ने बाटो खुला नै राखेको देखिन्छ । यसका साथै यो महासन्धिमा युवा तथा बालबालिकाको नैतिक आचरणलाई संरक्षण गर्नका लागि सार्वजनिक मनोरञ्जनमा कानूनद्वारा पूर्व प्रतिबन्ध लगाउन सकिने व्यवस्थापनि छ । महासन्धिमा राष्ट्रिय, जातीय वा धार्मिक घृणा फैलाउने वा युद्धलाई दुरुत्साहन दिने प्रचारवाजीलाई कानूनद्वारा दण्डनीय बनाउन सकिने व्यवस्थासमेत रहेको छ ।

मानव अधिकार र मानिसको अधिकारसम्बन्धी अफ्रिकी बडापत्रले^{२१} धारा ९ मार्फत सूचना र विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता दिए पनि त्यो निरपेक्ष स्वतन्त्रता होइन । मानव अधिकार र जनअधिकारसम्बन्धी अफ्रिकी आयोगले सन् २००२ मा भएको अधिवेशनबाट अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतासम्बन्धी सिद्धान्तहरूको घोषणापत्र नै गरे पनि 'कानूनद्वारा स्पष्ट रूपमा लेखिएको सीमामा रहने गरी सूचनामा पहुँचको अधिकार' हुने उल्लेख गरेको छ । यस्ता क्षेत्रीय सङ्गठनहरूले घोषणा तथा पारित गरेका विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, प्रेस स्वतन्त्रता, सूचनाको स्वतन्त्रताजस्ता विषयसँग सम्बन्धित पूरक सन्धि सम्झौता तथा क्षेत्रीय मापदण्डहरू एसिया तथा दक्षिण एसिया क्षेत्रमा पाइँदैनन् ।

३.५ म्युनिख, तिण्डहक र अल्मा-आता घोषणापत्र

मिडियाको अधिकार र उत्तरदायित्वका सन्दर्भमा विश्वव्यापी रूपमा बढी उल्लेख गरिने तीनवटा घोषणापत्रहरू रहेका छन्- म्युनिख घोषणापत्र (सन् १९७१), तिण्डहक घोषणापत्र (सन् १९९१) र अल्मा-आता घोषणापत्र (सन् १९९२) । यिनले क्रमशः युरोपेली, अफ्रिकी तथा एसियाली मुद्दाहरूलाई अधि सारेका छन् ।

जर्मनीको म्युनिखमा तयार पारी अनुमोदन गरिएको 'पत्रकारको अधिकार र कर्तव्यसम्बन्धी 'म्युनिख घोषणापत्र'मा पत्रकारका १० वटा कर्तव्य र पाँच वटा अधिकारहरू उल्लेख गरिएको छ ।^{२२} अफ्रिकी राष्ट्र

^{१९} सन् १९५० नोभेम्बर ४ मा अनुमोदन भई सन् १९५३ सेप्टेम्बर ३बाट लागू भएको महासन्धि ।

^{२०} सन् १९६९ नोभेम्बर २२ मा अनुमोदन भई सन् १९७८जुलाई १८ देखि लागू भएको महासन्धि ।

^{२१} सन् १९८९ जुलाई १२ मा अनुमोदन भई सन् १९८६ अक्टोबर २१ देखि लागू भएको महासन्धि ।

^{२२} म्युनिख घोषणापत्रबारे विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस्- <http://www.hirondelle.org/wp-content/uploads/2011/07/Declaration-of-The-Rights-and-Duties-Of-Journalists-Charter-of-Munich-1971.pdf>

नामिबियाको राजधानी विण्डहकमा जारी गरिएको 'स्वाधीनर बहुलवादी अफ्रिकी प्रेसको प्रवर्द्धनका लागि विण्डहक घोषणापत्र' वास्तवमा अफ्रिकी छापामाध्यमका पत्रकारहरूले स्विकारेको प्रेस स्वतन्त्रताको सिद्धान्त हो। अफ्रिकाको कमजोर प्रेस स्वतन्त्रताको पृष्ठभूमिमा जारी यो घोषणापत्र प्रेसको कर्तव्य र उत्तरदायित्वको तुलनामा अधिकारको अभ्यास र समस्याको समाधानतर्फ बढी केन्द्रित छ।^{२३}

एसियाली सन्दर्भमा कजाखस्तानको अल्मा-आता (अल्माती) मा जारी गरिएको घोषणापत्र हो- 'स्वतन्त्र तथा बहुलवादी एसियाली सञ्चारमाध्यमको विकासका लागि अल्मा-आता घोषणापत्र'। यो घोषणापत्रका कानुन निर्माणसँग सम्बन्धित कतिपय विषय दुई दशकपछिको वर्तमान नेपालका सन्दर्भमा पनि मिल्ने खालका छन्। उदाहरणका लागि : पुराना प्रेस कानुनको सट्टामा नयाँ कानुन बनाएर वाक् स्वतन्त्रता, सुसूचित हुने र स्वतन्त्र प्रेसको अधिकारलाई कार्यान्वयन गर्न बल पदिने काम, प्रसारण र फ्रिक्वेन्सी वितरण, तालिमसँग सम्बन्धित विषय आदि।^{२४} हाल पनि प्रसारणका क्षेत्रमा सामुदायिक र व्यावसायिक प्रसारकको पहिचानको विषयमा बहस चलिरहेको तथा सार्वजनिक प्रसारण सेवाको अभाव रहेको सन्दर्भमा यस विषयलाई पनि अल्मा-आता घोषणापत्रले समेटेको पाइन्छ।

^{२३} विण्डहक घोषणापत्रका बारे थप जानकारीका लागि हेर्नुहोस्- http://www.unesco.org/webworld/peace_library/UNESCO/HRIGHTS/327-331.HTM

^{२४} अल्मा-आता घोषणापत्रबारे विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस्- http://www.unesco.org/webworld/peace_library/UNESCO/HRIGHTS/335-339.HTM. म्युनिख, विण्डहक र अल्मा-आता घोषणापत्रबारे थप जानकारीका लागि (आचार्य र अरू २०५८ : ८-१७) पनि हेर्न सकिन्छ।

४. राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थाको पुनरावलोकन

संविधान, ऐन, नियम आदि कानुनी संयन्त्रहरू राष्ट्रिय कानून हुन् । राष्ट्रिय रूपमा मिडियाको विकास र प्रेस स्वतन्त्रताको आधार पनि विद्यमान संवैधानिक, कानुनी र नीतिगत व्यवस्थाले नै प्रदान गर्दछन् । प्रेस स्वतन्त्रताको व्याख्या र वकालत सँगै जिम्मेवार पत्रकारिताको लागि निश्चित हदसम्म कानुनी बन्देजका प्रावधानहरू राख्ने र निश्चित नियमन प्रणाली पनि अपनाउने प्रचलन पनि छ । यसै सन्दर्भमा राष्ट्रिय कानूनहरूको विश्लेषण गर्दा राष्ट्रको मूल कानून^{२५} मानिएको संविधानको अध्ययन सर्वप्रथमतः गरिन्छ ।

त्यसपछि नेपालको सञ्चार क्षेत्रका सन्दर्भमा तय गरिएका नीतिगत विषयको अध्ययन गरिसकेपछि संविधान र राज्यले अङ्गीकार गरेका नीतिहरूका आधारमा बनाइएका ऐन र नियमहरूको अध्ययन आउँछ । मिडियासँग सम्बन्धित अदालती व्याख्याहरूलाई कानूनहरूको पुनरावलोकनका क्रममा आवश्यकताअनुसार समेट्ने कोसिस गरिएको छ ।

४.१ संवैधानिक सुनिश्चितता

संविधानसभाबाट नयाँ संविधान नबनेसम्मको लागि वि.सं. २०६३ साल माघ १ गते जारी गरिएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रस्तावनामा नै 'पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता' लाई समावेश गरिएको छ । २०६२/६३ सालको जनआन्दोलनको सफलतापछि आएको यस संविधानमा नागरिकका मौलिक हकहरूलाई भाग ३ मा धारा १२ देखि ३२ सम्ममा व्यवस्था गरिएको छ ।

यहाँ मिडियाको व्यावसायिक तथा जिम्मेवार अभ्याससहितको प्रेस स्वतन्त्रता र नियमन प्रणालीसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको आलोकमा नेपालमा विद्यमान संवैधानिक अवस्थालाई केलाउने कोसिस गरिएको छ ।

४.१.१ विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता

अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(३)(क) मा प्रत्येक नागरिकलाई विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति गरिएको छ । प्रेस स्वतन्त्रताको मेरुदण्ड मानिने विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताअनुसार लेख्ने, बोल्ने, व्यङ्ग्य गर्ने, चित्र कोर्ने, व्यङ्ग्य-चित्र बनाउने, अभिनय गर्नेलगायतका कुनै पनि माध्यमबाट विचार, मत, भावना, विश्वास वा दर्शनलाई अभिव्यक्त गर्न पाइने कुराहरू पर्दछन् । यो माअविघो १९४८ र नाराअम १९६६ को धारा १९ को अनुकूलको व्यवस्था हो ।

विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति गरिएको धाराको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको व्यवस्थामार्फत केही निश्चित आधारमा कानून बनाएर रोक लगाउन पाउने बाटो पनि खुला रहेको छ । विचार तथा

^{२५} नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १ (१) अनुसार नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ नेपालको मूल कानून हो र यस संविधानसँग बाफिने कानून बाफिएको हदसम्म अमान्य हुनेछ । संविधानको धारा १०७ (१) अनुसार कुनै कानून यो संविधानसँग बाफिएको हुँदा सो कानून वा त्यसको कुनै भाग बदर घोषित गरी पाउँ भनी कुनै पनि नेपाली नागरिकले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ र सोअनुसार कुनै कानून संविधानसँग बाफिएको देखिएमा सो कानूनलाई प्रारम्भदेखि नै वा निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य र बदर घोषित गर्ने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतमा रहेको छ ।

अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अभ्यास गर्दा नेपालको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता वा विभिन्न जात, जाति, धर्म वा सम्प्रदायहरूका बीचको सुसम्बन्धमा खलल पर्ने वा गाली बेइज्जती वा अदालतको अवहेलना हुने वा अपराध गर्न दुरुत्साहन दिने वा सार्वजनिक शिष्टाचार वा नैतिकताको प्रतिकूल हुने कार्यमा मनासिब प्रतिबन्ध लगाउने गरी कानून बनाउन रोक लगाएको नमानिने व्यवस्था सो प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छ। नाराअम १९६६ ले पनि धारा १९ (३) र धारा २० मा यस्तो स्वतन्त्रताका सीमाहरू तोकिदिएको छ।

नाराअमले विचारको स्वतन्त्रता र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतालाई अलग अलग धारामा राखेर विचारको स्वतन्त्रतालाई निरपेक्ष राखेको र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको मात्र सीमा तोकेको भए पनि अन्तरिम संविधानले दुवै अधिकारलाई समान रूपमा राखी सीमा तोकिदिएको छ। यसलाई थप प्रस्ट पाउँदा आवश्यक र उपयोगी ऐन तथा नियमावलीहरूको समुचित र सामयिक व्यवस्था गर्नु र प्राप्त हकलाई संस्थागत गर्नुपर्दछ।

संविधानमा 'विभिन्न जात, जाति, धर्म वा सम्प्रदायहरूका बीचको सुसम्बन्धमा खलल पर्ने' आधारमा कानून बनाएर विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतामा रोक लगाउन पाउने व्यवस्था गरिएको कुरामा थप सचेतताको आवश्यकता देखिन्छ। परिभाषामा समस्या आउनसक्ने सो शब्दको साटो नाराअमको धारा २० (२) को अनुकूल हुने गरी भेदभाव, शत्रुता वा हिंसालाई उत्तेजित पार्ने राष्ट्रिय, जातीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक, धार्मिक वा कुनै पनि प्रकारको घृणालाई बढावा दिने कार्यका रूपमा उल्लेख गर्दा स्पष्ट हुन्छ। गालीबेइज्जती, अदालतको अवहेलना र अपराध गर्न दुरुत्साहन गर्ने भन्ने जस्ता विषयहरू संविधानमा मात्र यसरी उल्लेख गर्नुको साटो त्यससम्बन्धी निश्चित कानूनमा पनि व्यवस्था गर्नु उचित हुन्छ। यस्तो व्यवस्थाबाट लोकतन्त्र भनेको अधिकारहरूको अभ्यास मात्र नभएर कर्तव्यहरूको पालनासमेत गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि हो भन्ने भावना र संस्कारको पनि विकास हुँदै जान्छ।

४.१.२ प्रकाशन, प्रसारण र छापाखानासम्बन्धी हक

संविधानको धारा १५ मा प्रकाशन, प्रसारण र छापाखानासम्बन्धी हकको व्यवस्था छ। सो धारामा रहेको प्रावधान यस प्रकार छ-

“(१) विद्युतीय प्रकाशन, प्रसारण तथा छापालगायतका अन्य जुनसुकै माध्यमबाट कुनै समाचार, सम्पादकीय, लेख, रचना वा अन्य कुनै पाठ्य, श्रव्य दृश्य सामग्रीको प्रकाशन तथा प्रसारण गर्न वा छाप्न पूर्व प्रतिबन्ध लगाइने छैन।

तर नेपालको सार्वभौमसत्ता वा अखण्डता वा विभिन्न जात, जाति वा सम्प्रदायबीचको सुसम्बन्धमा खलल पर्ने, राज्यद्रोह, गाली बेइज्जती वा अदालतको अवहेलना हुने वा अपराध गर्न दुरुत्साहन गर्ने वा सार्वजनिक शिष्टाचार वा नैतिकता प्रतिकूल हुने कार्यमा मुनासिब प्रतिबन्ध लगाउने गरी कानून बनाउन रोक लगाएको मानिने छैन।

(२) कुनै श्रव्य, श्रव्य दृश्य वा विद्युतीय उपकरणको माध्यमबाट कुनै सामग्रीको प्रकाशन तथा प्रसारण गरे वा छापेबापत त्यस्तो सामग्री प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने वा छाप्ने, रेडियो, टेलिभिजन,

अनलाइन वा अन्य कुनै किसिमको डिजिटल वा विद्युतीय, छापा वा अन्य सञ्चारमाध्यमलाई बन्द, जफत वा दर्ता खारेज गरिने छैन ।

- (३) कुनै समाचार लेख, सम्पादकीय, रचना वा अन्य कुनै पाठ्यसामग्री मुद्रण वा प्रकाशन गरेबापत कुनै समाचारपत्र, पत्रिका वा छापाखाना बन्द, जफत वा दर्ता खारेज गरिने छैन ।
- (४) कानूनबमोजिमबाहेक कुनै छापा, विद्युतीय प्रसारण तथा टेलिफोनलगायतका सञ्चारसाधनलाई अवरुद्ध गर्न सकिने छैन ।”

सञ्चार प्रतिष्ठानको दर्ता खारेज गर्न नपाइने र कानूनबमोजिमबाहेक कुनै छापा, विद्युतीय प्रसारण तथा टेलिफोनलगायतका सञ्चारसाधनलाई अवरुद्ध गर्न नसकिनेलगायतका व्यवस्थाबाट सञ्चारजगत्को संस्थागत विकासका लागि थप सहज कानुनी वातावरण तयार भएको छ । यद्यपि, छापामाध्यमसरहका अधिकार सञ्चारमाध्यमलाई पनि हुने फैसला त्यसअघि नै सर्वोच्च अदालतले गरिसकेको थियो ।^{२६}

अन्तरिम संविधानको धारा १५(१) को प्रतिबन्धात्मक व्यवस्थाले प्रेसलाई उत्तरदायी बनाउने गरी सीमाहरू तोकेको भए पनि ती सीमाको स्पष्ट प्रयोग तथा व्याख्याका लागि कानूनहरूको व्यवस्था गर्नु जरूरी छ । सार्वजनिक शिष्टाचार वा नैतिकता जस्ता कुराहरू समाज र समयसापेक्ष विषयहरू भएकाले त्यसबारे स्पष्ट कानुनी परिभाषाको आवश्यकता पर्छ । जात, जाति वा सम्प्रदायबीचको सुसम्बन्धमा खलल पर्ने भन्ने व्यवस्थाको सट्टामा नाराअमको धारा २०(२) को अनुकूल हुने व्यवस्था गर्दा थप स्पष्ट हुन्छ ।

गाली बेइज्जतीले व्यक्तिको इज्जत वा प्रतिष्ठाको रक्षा गर्दछ भन्ने अदालतको अवहेलना, अपराध गर्न दुरुत्साहन जस्ता विषयले मूलतः सार्वजनिक सुव्यवस्था र केही हदसम्म व्यक्तिको हितको पनि संरक्षण गर्दछ । पत्रकारिता गरेकै कारणले गर्दा यस्ता व्यवस्था आकर्षित हुन नदिन प्रेससम्बन्धी कानूनलाई प्रभावकारी तुल्याउनु आवश्यक छ ।

४.१.३ सूचनाको हक

अन्तरिम संविधानको धारा २७ ले प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने वा पाउने हक हुने तर कानूनद्वारा गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई कर लगाएको नमानिने व्यवस्था गरेको छ । संविधानको यो व्यवस्था माअविघोको धारा १९ को तुलनाका आधारमा हेर्दा केही सीमित अवश्य छ तर नकारात्मक छैन । प्रत्येक नागरिकलाई यो अधिकार रहने व्यवस्थाले सङ्घसंस्था र गैरनागरिकका हकमा यसको उपभोगलाई खुला नगरेकोले गर्दा यो हकको उपभोग सीमित हुनपुगेको छ । त्यस्तै आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारका विषयका सूचनामा मात्र नागरिकको पहुँच हुने व्यवस्थाले गर्दा उपलब्ध गराउन नचाहेका सूचनाहरूलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको विषय नभएको भनेर टार्न सकिने सम्भावना पनि छ । त्यसकारण यो व्यवस्थालाई फराकिलो बनाउनुपर्छ ।

^{२६} वि.सं. २०६२ सालको विशेष रिट नं. ७७ रहेको (अधिवक्ता नारायणदत्त कँडेलविरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरवारसमेत) मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको विशेष इजलासबाट २०६३ जेठ ४ गते भएको फैसला । न्यायाधीशहरू - अनुपराज शर्मा, बलराम के.सी. र ताहिर अली अन्सारी । फैसला अध्ययनका लागि हेर्नुहोस्- (फ्रिडम फोरम २०६५: १८६-१९१) ।

अन्तरिम संविधानले भने सार्वजनिक सरोकारको विषयका अलावा आफ्नो विषयको पनि सूचना मान्ने र पाउने विषय पनि थपेको छ। कुनै सूचना सार्वजनिक महत्वको हो कि होइन भन्ने विषयमा कानुनले स्पष्ट गर्नुपर्ने देखिन्छ। लोकतन्त्र वा पारदर्शी शासन व्यवस्थामा तजबिजी अधिकारलाई बढावा दिनु उचित हुँदैन।

कानुनद्वारा गोप्य राख्नुपर्ने कुनै पनि सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई पनि कर लगाएको नमानिने व्यवस्था यसको सीमा हो। तर, 'कानुनद्वारा गोप्य राख्नुपर्ने सूचना' भन्ने नाममा राज्य विभिन्न निकायमा रहेका अधिकारीहरूले नागरिकलाई सूचनाबाट वञ्चित गर्ने स्पष्ट ठाउँ अन्तरिम संविधानमा रहेको व्यवस्थाका आधारमा प्रस्ट रूपमा देखिन्छ। यस्तो अधिकार तजबिजी ढङ्गले प्रयोग हुन पर्याप्त ठाउँ छ। कानुनद्वारा गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई कर लगाएको नमानिने व्यवस्थाले कानुन बनाएर सूचनाको संवैधानिक हकमाथि नै बन्देज लगाउने ठाउँ छोडेको देखिन्छ।

यस्तो व्यवस्था स्वतन्त्र प्रेस तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताका मान्यताहरूको विरुद्ध पनि प्रयोग हुनसक्छ। यस्तो अवस्था आइहालेको खण्डमा अन्य कुनै उपायबाट सूचनाको संवैधानिक हकको प्रत्याभूति गर्ने व्यवस्था भएको देखिँदैन। यसैले सूचनामा पहुँचको अधिकारमाथिको बन्देजको सीमा तोक्नु जरुरी छ। तर, त्यस्तो सीमा निर्धारणबाट स्वतन्त्र, व्यावसायिक र जिम्मेवारको प्रेसको मान्यता किञ्चित सङ्कुचित गरिनु हुँदैन।

४.१.४ गोपनीयताको हक

अन्तरिम संविधानको धारा २८ मा रहेको गोपनीयताको हकअनुसार, कुनै पनि व्यक्तिको जीउ, आवास, सम्पत्ति, लिखत, तथ्याङ्क, पत्राचार, चरित्रसम्बन्धी कुराहरूको गोपनीयता कानुनद्वारा तोकिएको अवस्थामाबाहेक अनतिक्रम्य हुने व्यवस्था छ। व्यावहारिक रूपमा हेर्ने हो भने कुनै पनि व्यक्तिको व्यक्तित्व सार्वजनिक हुँदै जाँदा उसको गोपनीयता पनि सङ्कुचित हुँदै जान्छ। तर, त्यस्तो सङ्कुचन पनि असीमित हुन सक्दैन।

यस सम्बन्धमा विश्वमा धेरै बहस र छलफल भएको पाइन्छ। यसलाई पत्रकारिताको आचारसंहिताको पाटोबाट व्यवस्थित गर्ने उपायको खोजीमा पनि विश्वव्यापी रूपमा विभिन्न अभ्यास र अवस्थाहरू प्रयोग गरिएका छन्। विश्वका अधिकांश आचारसंहिताहरूले खासगरी सूचनाको विश्वसनीयतालाई केन्द्रबिन्दुमा राख्दछन् र तिनीहरू सूचनाको तोडमोड गर्ने अर्थात् बङ्ग्याउने, दबाउने, पूर्वाग्रही हुने, सनसनीदार बनाउने र गोपनीयतामाथि आक्रमण गर्ने कुराको विरुद्धमा नै भएका पाइन्छन् (McQuail 2005: 174 मा Harris 1992)। सन् १९९७ मा सडक दुर्घटनामा परी बेलायतकी पूर्वयुवराज्ञी डायनाको मृत्यु भएपछि त्यहाँको 'प्रेस कम्प्लेन्ट्स कमिसन' ले गोपनीयतामाथिको आक्रमण भएको मनन गरी आचारसंहितामा ठूलो परिवर्तन गरेको पाइन्छ। यसलाई सो कमिसनका तत्कालीन अध्यक्ष लर्ड वेकट्यामले 'युरोपको सबैभन्दा कडा आचारसंहिता' को संज्ञा दिएका थिए (Keeble 2001: 16)।

अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता र गोपनीयताको हकबीचको अन्तरसम्बन्धको विषयलाई लिएर विभिन्न मत मतान्तरहरू हुने गरेको पाइन्छ। यसलाई मध्यनजर गर्दै नेपाली सरोकारवालाहरूले यस्तो राय सार्वजनिक गरेका छन्, "गोपनीयतासम्बन्धी कानुन लागू गर्दा गोपनीयताको क्षेत्रको स्पष्ट व्याख्या हुनुपर्छ, जसले व्यक्तिगत जीवनको अधिकार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताबीच सन्तुलन कायम राख्नुपर्छ। जुन अभिव्यक्तिको अभिप्राय सार्वजनिक हितका लागि थियो तर अर्काको निजी जीवनमा अनपेक्षित प्रभाव पर्न गएको छ भने त्यस्ता अभिव्यक्तिका लागि कसैलाई पनि दायित्ववान बनाउनु हुँदैन" (Article 19, Freedom Forum,

and FNJ 2008: 26) । नेपालमा गाली बेइज्जती, मानहानि, चरित्रहत्या आदि जस्ता विषयका तुलनामा गोपनीयताको हक हननसम्बन्धी उजुरी निकै कम पर्ने गरेका छन् । गोपनीयतासम्बन्धी कानूनको अभाव रहेकोले गर्दा पनि यसो भएको हो । यहाँ गोपनीयताको हक हननका घटनालाई मानहानिका रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । यसकारणले पनि प्रेकानेका वार्षिक प्रतिवेदनहरूमा गोपनीयताको हक हनन भएको दावी गरिएका उजुरीहरू एकदमै कम रहेको अध्ययनले देखाएको छ (दाहाल २०६७: ५८) ।

गोपनीयताको सम्मान गर्ने व्यवहारले अन्ततः मर्यादित र जिम्मेवार पत्रकारितालाई सहयोग पुऱ्याउँछ । तर, राज्य व्यवस्थामा अनुदार राजनीतिक शक्ति वा व्यक्तिहरूले वर्चस्व जमाउन पाएको खण्डमा गोपनीयताको नाममा पनि मिडियाको स्वतन्त्रतामाथि अड्कुश लगाउने खतरा हुन्छ । सूचनाको स्वतन्त्रता र गोपनीयताको हकको टकराव हुने अवस्थाको स्पष्ट कानुनी सीमा निर्धारणका गर्नका लागि गोपनीयतासम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको आवश्यकता हुन्छ । त्यस्तो कानूनको अभ्यासले स्वाभाविक रूपमा प्रेसलाई मर्यादित र उत्तरदायी भएर व्यावसायिक अभ्यास गर्ने वातावरण निर्माणमा सहयोग गर्दछ ।

४.१.५ उचित श्रम अभ्यासको हक

नेपाली मिडिया क्षेत्रका श्रमजीवीहरू, जसमा पत्रकारहरूपनि पर्दछन्, को हक स्थापनाको मुद्दा उठिरहेको सन्दर्भमा अन्तरिम संविधानको धारा ३०(१) लाई ध्यान नदिइरहन सकिँदैन । सो धारामा प्रत्येक कामदार र कर्मचारीलाई उचित श्रम अभ्यासको हक हुने व्यवस्था गरिएको छ । यसका साथै धारा ३०(२) मा कानूनमा व्यवस्था भएवमोजिम प्रत्येक कामदार र कर्मचारीलाई आ-आफ्ना हितरक्षाको निमित्त ट्रेड युनियन खोल्ने, सङ्गठित हुने र सामूहिक सौदाबाजी गर्ने हक हुने कुराको प्रत्याभूति गरिएको छ ।

अन्तरिम संविधानले जनतालाई सूचनाको हक प्रदान गरेको छ भने सञ्चार प्रतिष्ठानहरूलाई प्रकाशन, प्रसारण र छापाखानाको हक दिएको छ । यो हक अन्य व्यवसाय गर्ने व्यक्तिहरूले पाएको उद्योग व्यापार गर्ने हकको समदूरीको हक हो । अन्य उद्योग प्रतिष्ठानहरूमा जस्तै सञ्चार प्रतिष्ठानहरूमा पनि सामूहिक सौदाबाजी हुन्छ । सञ्चार प्रतिष्ठानहरूलाई करसम्बन्धी कानून, कम्पनी कानूनलगायतका अरू कानून जसरी लागू हुन्छन्, श्रमसम्बन्धी कानून पनि त्यसरी नै लागू हुन्छ ।

यी अधिकारहरू मिडियाकर्मीका लागि मात्र नभएर सबैखाले श्रम अभ्यासका सन्दर्भमा लागू हुन्छन् । यी प्रसङ्गहरूको भद्र र वैधानिक निरूपण गर्नुबाट मिडियाकर्मी मात्र नभएर सम्बन्धित सञ्चार प्रतिष्ठान र अन्ततः दीर्घकालीन रूपमा व्यावसायिक र उत्तरदायी मिडिया अभ्यासका लागि योगदान पुग्दछ । त्यसबाट मिडिया वा मिडियाकर्मीले कमसेकम जानाजान भूलचुक गरेर मिडिया कभरेजलाई कमजोर पार्ने सम्भावनामा कमी आउँछ । पत्रकारहरूका अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूका साथै श्रमसम्बन्धी विश्वव्यापी संयन्त्रहरूले पनि श्रम अभ्यासका मान्यताहरूलाई आत्मसात् गरेका छन् ।

४.१.६ व्यवस्थापिका-संसद्को विशेषाधिकार

अन्तरिम संविधानका केही विषयहरूमा भने नागरिकका स्वतन्त्रताहरू व्यवस्थापिका-संसद्को विशेषाधिकारसँग टक्कर खान पुग्दछन् । संविधानको धारा ५६ का विभिन्न आठ वटा उपधारामा व्यवस्थापिका-संसद्का विशेषाधिकारहरूको व्यवस्था गरिएको छ । यहाँ मिडिया अभ्यासका सन्दर्भमा सरोकार राख्ने धारा उपधारामा मात्र चर्चा गरिएको छ ।

व्यवस्थापिका-संसदको कुनै पनि काम कारबाहीलाई त्यसको असल नियतबारे शङ्का उठाई कुनै टीकाटिप्पणी गर्न नपाइने र कुनै सदस्यले बोलेको कुनै कुराको सम्बन्धमा जानी-जानी गलत वा भ्रामक अर्थ लगाई कुनै प्रकारको प्रकाशन तथा प्रसारण गर्न नपाइने व्यवस्था गरिएको छ । संविधानको धारा ५६ मा उल्लेख भएका कुनै कुरा उल्लङ्घन भएमा व्यवस्थापिका-संसदको विशेषाधिकार हनन हुने र व्यवस्थापिका-संसदको विशेषाधिकारको हननलाई व्यवस्थापिका-संसदको अवहेलना मानिने व्यवस्था संविधानमा छ । यसै गरी कसैले व्यवस्थापिका-संसदको अवहेलना गरेमा सो सम्बन्धी बैठकको अध्यक्षतागर्ने व्यक्तिले बैठकको निर्णयबाट सो व्यक्तिलाई सचेत गराउन, नसिहत दिन वा तीन महिनामान बढ्ने गरी कैद गर्न वा दस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्न सक्ने उल्लेख छ ।

मुलुकको सम्पूर्ण कानून तथा विधिहरूको निर्माण गर्ने अन्तिम र जनताको सार्वभौमसत्ताको प्रयोग गर्ने प्रतिनिधिमूलक थलो संसद् नै हो । तर, संसद्को विशेषाधिकारको नाममा संसद्ले न्याय निरूपणको काम पनि गर्न चाहेको देखिन्छ । शङ्का उठाउन निषेध गर्ने मात्र नभई 'कुनै सदस्यले बोलेको कुनै कुराको सम्बन्धमा जानी-जानी गलत वा भ्रामक अर्थ लगाई कुनै प्रकारको प्रकाशन तथा प्रसारण गर्न नपाइने' व्यवस्था गरिनु अमूर्त पनि छ । मिडियामार्फत कुनै सांसदको आलोचना भएको खण्डमा जानी-जानी गलत वा भ्रामक अर्थ लगाएको अभियोगमा कारबाही गर्नसक्ने देखिन्छ । आफूविरुद्धको गतिविधिमा आफैँले सजाय दिने वा माफी मिनाहा गर्ने वा सजाय घटाउने जस्तो असीमित अधिकार ग्रहण गरेको संसद्ले आलोचकका विरुद्ध जाइलाग्ने अधिकार राखेको देखिन्छ । यो व्यवस्था अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको विश्वव्यापी अधिकारसँग पनि मेल खाँदैन ।

वास्तवमा जनताका प्रतिनिधिहरू सबैको आलोचना गरी उनीहरूलाई सही बाटोमा हिँडाइरहने जनताको अधिकार नै हो । तर, संसद्को विशेषाधिकार हनन गरेको नाममा व्यक्ति विशेषका विरुद्ध मुलुकको सर्वोच्च निकाय नै बिना रोकतोका जाइलाग्ने संवैधानिक व्यवस्थाले संसदलाई निरङ्कुश र आलोचनाभन्दा बाहिर राख्न चाहेको देखिन्छ । यो त्यति स्वाभाविक, जायज र लोकतान्त्रिक आदर्शानुरूप पनि छैन । संसद्को विशेषाधिकार हननको यस्तो त्रासका कारण मिडियामा कतिपय विषयहरूमाथि ओभरसाइट हुने सम्भावना पनि देखिन्छ । यसका साथै मिडियालाई आफैँ जिम्मेवार बनाउने र व्यावसायिक अभ्यास गर्न दिनेभन्दा संवैधानिक सजायको त्रासमा मानसिक रूपमा नै दबु बनाउन खोज्नु पारदर्शी र सहिष्णु राजनीतिक व्यवस्थाका लागि अशोभनीय छ । त्यसैले स्पष्ट र चुस्त कानून निर्माण गरी यससम्बन्धी खाँचोलाई पूरा गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

४.१.७ अदालतको अवहेलना

मिडिया अभ्याससँग न्याय सम्पादन र अदालती कामकारबाही पनि जोडिन्छन् । त्यसैले न्यायिक स्वतन्त्रता र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताबीचको आपसी सीमाका विषयमा पनि छलफल र बहस हुने गरेको पाइन्छ । मिडियाले सूचनामा अधिकतम पहुँच पाउनुपर्ने र लोकतन्त्रतामा अदालतका प्रति पनि आलोचक भूमिका आवश्यक पर्ने विश्वास गरिन्छ । यसो भए तापनि अदालतको न्यायिक प्रक्रियामा भने त्यस्तो भूमिकाले अवरोध पार्नुहुँदैन । यो आधाररेखाका आधारमा पनि कुन समाचार वा विचारको सम्प्रेषणबाट अदालतको स्वच्छ आलोचना हुन्छ र कुनबाट अदालतको अवहेलना हुन्छ भन्ने विषयमा पैदा हुने अन्योल र विरोधाभासले समस्या उत्पन्न गरेको देखिन्छ ।

अदालती कामकारबाहीमा नागरिकलाई सार्वजनिक सुनुवाइको अधिकार प्राप्त हुन्छ । त्यस्तो सुनुवाइमा सञ्चार क्षेत्रका प्रतिनिधिहरूलगायत त्यस मुद्दाको परिणामप्रति व्यक्तिगत सरोकार भएका/नभएका सबैले सहभागी हुन पाउँछन् । न्यायिक प्रक्रियाहरूमा मिडियाको पहुँचले न्यायको दुरुपयोग वा न्यायिक त्रुटिहरूको तुरुन्तै आलोचना वा सार्वजनिक गरेर सञ्चारमाध्यमले न्याय प्रणालीको सुधार तथा त्यसमा जनआस्था कायम राख्नमा सहयोग गर्ने विश्वास ठानिन्छ । वास्तवमा न्यायाधीश तथा न्यायालयका कर्मचारीहरू पनि सार्वजनिक व्यक्ति नै हुन् । उनीहरूले पदीय दायित्व निर्वाह गर्ने क्रममा अरू सार्वजनिक पदाधिकारीहरूले जस्तै कतिपय अवस्थामा आलोचना सहनै पर्दछ । त्यस्तो अवस्थामा उनीहरू पनि अदालतको अवहेलनासम्बन्धी कानून नभएर आम नागरिकले जस्तै गाली बेइज्जती कानून वा प्रेस काउन्सिल जस्ता नियमनकारी निकायको सहारामा उपचारको खोजीमा लाग्नुपर्दछ ।

नेपालमा संविधान तथा विभिन्न कानूनहरूले न्यायिक प्रणाली तथा न्यायाधीशहरूलाई आलोचनाबाट संरक्षण प्रदान गर्ने क्रममा विभिन्न व्यवस्थाहरू गरेको पाइन्छ । अन्तरिम संविधानको धारा ६० ले महाअभियोगको प्रस्तावमा छलफल गर्दा न्यायाधीशको आचार सम्बन्धमा बाहेक अरू कुनै पनि अवस्थामा नेपालको कुनै अदालतमा विचाराधीन रहेको मुद्दाका सम्बन्धमा तथा न्यायाधीशले कर्तव्य पालनाको सिलसिलामा गरेको न्यायिक कार्यको सम्बन्धमा सदन वा संविधानसभामा समेत छलफल गर्नमा बन्देज लगाएको छ । अन्य कानूनले अदालतको अवहेलनाको सम्बन्धमा छुट्टै सिद्धान्तको प्रतिपादन वा स्पष्ट व्याख्या गरेको छैन । तर, अदालती अभ्यासले न्यायाधीश र न्यायालय दुवैको आलोचनालाई यसमा समेटेको अभ्यासबाट देखिन्छ । अवहेलनाका मुद्दामा अदालतले त्यसको कार्यविधिसमेत आफैँ निर्धारण गर्ने अख्तियार राख्दछ । अन्तरिम संविधान, २०६३ ले प्रदान गरेको विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताका साथै प्रकाशन, प्रसारण तथा छापाखानाको हक जस्ता मौलिक हकहरूको प्रयोगमा पनि अदालतको अवहेलना हुने कार्यमा मुनासिब प्रतिबन्ध लगाउने गरी कानून बनाउन पाइने व्यवस्था छ ।

४.१.८ सङ्कटकाल र मिडिया अभ्यास

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ अन्तर्गत नेपाली समाजले पटकपटक सङ्कटकालीन अवस्थाको सामना गर्‍यो । वि.सं. २०५८ साल मंसिरमा सरकारले सङ्कटकालको घोषणा गरेपछिको नौ महिने अवधिनेपाली पत्रकार र पत्रकारिता क्षेत्रका लागि वास्तविक दुर्दिन साबित भए (बस्नेत २०६४: ७१) । २०६१ सालमा राजा ज्ञानेन्द्रले प्रत्यक्ष शासन लादे पछिको राज्यको दमनविरुद्ध स्वतन्त्र मिडियाजगतले तीन वटा मोर्चाबाट सङ्घर्ष सञ्चालन गर्‍यो- सञ्चारमाध्यम, सडक र अदालत । यस्तो सङ्घर्षलाई लोकतन्त्र र मानव अधिकारका पक्षधर राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट पनि व्यापक समर्थन तथा ऐक्यबद्धता प्राप्त भयो (ढुङ्गेल २०६४) यो नै नेपाली मिडियाले खेपेको सङ्कटकालको सबैभन्दा दर्दनाक तथा ताजा उदाहरण हो ।

यस पृष्ठभूमिमा अन्तरिम संविधानको भाग १९ मा रहेको सङ्कटकालसम्बन्धी व्यवस्थालाई राम्ररी ध्यान दिनु जरुरी छ । अन्तरिम संविधानको धारा १४३ को उपधारा (१) मा नेपाल राज्यको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता वा कुनै भागको सुरक्षामा युद्ध, बाह्य आक्रमण, सशस्त्र विद्रोह वा चरम आर्थिक विश्रृङ्खलताको कारणले गम्भीर सङ्कट उत्पन्न भएमा नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिले नेपाल राज्यभर वा कुनै खासक्षेत्रमा लागू हुने गरी सङ्कटकालीन अवस्थाको घोषणा गर्न वा आदेश जारी गर्न सक्ने व्यवस्था छ । सोही धाराको उपधारा (६) अनुसार सङ्कटकालीन अवस्थाको घोषणा वा आदेश भएपछि

त्यस्तो अवस्थाको निवारण गर्न नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिले आवश्यक आदेश जारी गर्न सक्ने र त्यस्तो आदेश सङ्कटकालीन अवस्था बहाल रहेसम्म कानूनसरह लागू हुनेछ। यसरी एकातिर सरकार बलियो हुन्छ भने अर्कातिर नागरिक अत्यन्त कमजोर। उनीहरूले पाएको संविधानप्रदत्त मौलिक हकहरू^{२७} पनि सङ्कटकाल रहँदासम्म निलम्बनमा पर्दछन्।

यसो गर्ने बित्तिकै सरकारले पूर्वप्रतिबन्ध लगाउने र सञ्चारका साधनहरूलाई अवरुद्ध गर्नसक्ने हुन्छ। यसको अर्थ सङ्कटकालमा सरकारले या त सेन्सर गरिएका मिडिया मात्र चलाउन दिन्छ, या त ती माध्यमहरूको दर्ता खारेज नगरिकन सञ्चालनमा रोक लगाइदिन्छ। किनभने, धारा १५ को उपधारा (४) मा कानूनबमोजिमबाहेक कुनै छापा, विद्युतीय प्रसारण तथा टेलिफोनलगायतका सञ्चार साधनलाई अवरुद्ध गर्न नसकिने व्यवस्था छ। सङ्कटकालमा पनि समाचार प्रसारणको काम श्रमजीवी पत्रकारका लागि पेसा र रोजगारीसम्बन्धी स्वतन्त्रताको विषय भएकोले त्यसलाई हरण नै गर्न चाहिँ नपाइने नजीर सर्वोच्च अदालतले स्थापित गरिसकेको छ।^{२८} सङ्कटकालमा सूचनाको हक र गोपनीयताको हकमाथि पनि सरकारले बन्देज लगाउनसक्ने व्यवस्था अन्तरिम संविधानले गरेकोले मिडियाको अधिकार तथा जिम्मेवारी पूर्ण रूपमा प्रभावित हुने देखिन्छ। यसैगरी श्रमसम्बन्धी हकलाई पनि निलम्बन गर्न सक्ने भएकोले मिडिया श्रमजीवीहरूका बाँकी सम्पूर्ण अधिकार पनि सङ्कटकालीन अवधिभरि निलम्बनमा पर्ने अवस्था विद्यमान छ।

मुलुक सङ्कटकालमा रहेको अवस्थामा राज्यले सार्वजनिक हितका लागि मानव अधिकारलाई सङ्कुचित गर्नसक्ने कुरालाई अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा पनि स्वीकारिएको छ। नाराअमको धारा ४ ले पनि यो कुरालाई स्वीकारेको पाइन्छ। तर, यसका सन्दर्भमा केही सर्तहरू पनि सोही धारामा तोकिएको छ। यसका साथै 'अत्यावश्यक भएको हदसम्म मात्र' त्यस्तो उपाय अवलम्बन गर्नसक्ने व्यवस्था नाराअमको सो धारामा रहनु र संविधानमा पनि भाग ३ मा व्यवस्था भएका मौलिक हकहरू निलम्बन गर्न सकिने भन्ने व्यवस्था रहेकोले सबै अधिकारलाई एकै पटक निलम्बन गर्ने पर्ने देखिँदैन। यस आधारमा हेर्दा आवश्यकभन्दा बढी अधिकारको कटौतीलाई निषेध गरिएको छ।

४.२ नीतिगत व्यवस्था

मिडियाको व्यावसायिक तथा जिम्मेवार अभ्याससहितको प्रेस स्वतन्त्रता र नियमन प्रणालीसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड, नेपालमा विद्यमान संवैधानिक व्यवस्थाहरूको लेखाजोखा गरिसकिएको पृष्ठभूमिमा यहाँ नीतिगत अवस्थालाई केलाउने प्रयास गरिएको छ। जनआन्दोलन लगत्तै जारी गरिएको तीन वर्षीय अन्तरिम योजना (नेपाल सरकार २०६४) मिश्रित उपलब्धिका साथ सम्पन्न भएको मूल्याङ्कन गरेको राज्यले हाल त्रिवर्षीय योजना (२०६७/६८-२०६९/७०) मार्फत ज्ञानमा आधारित समाज निर्माण गर्न स्वतन्त्र, व्यावसायिक, उत्तरदायी र मर्यादित पत्रकारिताको विकास गर्दै रेडियो तथा टेलिभिजनको प्रसारण र

^{२७} सङ्कटकाल समाप्त हुनुभन्दा १० दिनअघि २०६२ साल वैशाख ६ गते दायर भएको रिट नं. ६५ रहेको (नेपाल पत्रकार महासंघको अख्तियारीप्राप्त केन्द्रीय सदस्य तथा कम्युनिकेशन कर्नरका सम्पादक विनोद ढुङ्गेलविरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरवारसमेत) मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको विशेष इजलासबाट शाही शासन पतन भएको १० दिनपछि २०६३ वैशाख २१ गते भएको फैसला। न्यायाधीशहरू - अनुपराज शर्मा, खिलराज रेग्मी र पवनकुमार ओझा। फैसला अध्ययनका लागि हेर्नुहोस्- (फ्रिडम फोरम २०६५: १८०-१८५)।

^{२८} नवौं पञ्चवर्षीय योजनाले आत्मसात् गरेको अवधारणाको कार्यान्वयनका सिवसिलामा सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रसँग सम्बद्ध सरकारी तथा गैरसरकारी निकायको सलनता र सहयोगमा सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको दीर्घकालीन नीति तयार गरिएको थियो।

गोरखापत्रलगायतका अन्य छापा पत्रिकाको प्रकाशनलाई देशव्यापी बनाउने दीर्घकालीन सोच राखेको देखिन्छ। नयाँ संविधान निर्माण भई मुलुकले नयाँ सोचका साथ आर्थिक-सामाजिक रूपान्तरणको दीर्घकालीन योजना तर्जुमा गर्न करिब तीन वर्ष लाग्ने अनुमानका आधारमा तयार गरिएको (देवकोटा २०६८) यो त्रिवर्षीय योजनाले सञ्चारसम्बन्धी ऐन नियमहरूको पुनरावलोकन गर्ने र सञ्चारका माध्यमहरूको विश्वसनीयता, गुणस्तरीयता र सामाजिक दायित्व अभिवृद्धि गर्ने रणनीति तय गरेको छ (नेपाल सरकार २०६८: २३९)। सञ्चार क्षेत्रको विकास भन्ने वित्तिकै सरकारी सञ्चारमाध्यमको विकास र विस्तार भन्ने मान्यताबाट मुक्त हुन नसकेको यो नीतिबाट स्वतन्त्र मिडियाको विकासका लागि खासै उत्साहजनक तत्व भेटिँदैन। त्यसैले नै यसले सरकारका सञ्चार क्षेत्रका प्रशासनिक निकायहरूसँगै सरकारी स्वामित्वमा रहेका सञ्चारमाध्यमका बारेमा विभिन्न व्यवस्था गरेको कुरा यसको कार्यनीतिबाट देखिन्छ।

यस्तो अवस्थामा व्यावसायिक र जनउत्तरदायी मिडियाको विकासमा सरकारको अग्रसरताको कल्पना गर्न सहज छैन। यसो भए पनि राज्यले २०४७ सालको राजनीतिक परिवर्तन पश्चात् अङ्गीकार गरेका सञ्चारसम्बन्धी प्रमुख दुई वटा नीतिको पुनरावलोकन गरिएको छ। यस अलावा लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको स्थापनापछि सञ्चार जगतको लागि आवश्यक नीति तर्जुमा गर्न भइरहेको प्रयासको सन्दर्भमा प्रक्रियादेखि नै विवादमा परेको सञ्चारमाध्यमसम्बन्धी नीतिको मस्यौदाका बारेमा पनि संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ।

४.२.१ राष्ट्रिय सञ्चार नीति २०४९

राष्ट्रिय सञ्चार नीति २०४९ ले लिएको पत्रपत्रिकासम्बन्धी नीति, प्रसारणसम्बन्धी नीति र सूचनासम्बन्धी नीति महत्वपूर्ण छ। यसले मिडिया क्षेत्रका लगानीकर्तादेखि श्रमजीवीसम्मका प्राय सबै जसो सरोकारहरूको सम्बोधन गरेको देखिन्छ। यही नीतिको अनुसरण गर्दै राज्यले प्रसारणमा निजी क्षेत्रलाई सहभागी गराउन थालेको हो। राष्ट्रिय प्रसारण ऐन, श्रमजीवी पत्रकार ऐन आदि महत्वपूर्ण ऐनहरू यसपछि नै आएका हुन्।

नीतिमा पत्रकारिता क्षेत्रलाई स्वतन्त्र, मर्यादित र उत्तरदायित्वपूर्ण तुल्याउँदै प्रतिस्पर्धात्मक रूपमा निजी क्षेत्रको पत्रकारिताको विकास गरी आर्थिक एवं भौतिक रूपले आत्मनिर्भर हुने वातावरण सिर्जना गर्ने उल्लेख गरिएको छ। यसै गरी सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयले स्वस्थ र मर्यादित पत्रकारिताको विकासका लागि प्रेस काउन्सिललाई अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला एक स्वशासित र सङ्गठित संस्थाको रूपमा विकसित गर्ने कुरा पनि नीतिमा छ। र, काउन्सिलको उद्देश्यमा त पत्रकारिताको पेसागत उच्चतम आचरण कायम राखी स्वतन्त्र, मर्यादित र उत्तरदायी पत्रकारिताको विकास तथा सम्बर्द्धन गर्ने नीति त हुने नै भयो।

यसैगरी व्यावसायिकताको हकमा पनि नीतिमा विभिन्न व्यवस्थाहरू पाइन्छन्। व्यावसायिकताकै वृद्धिका लागि प्रेस काउन्सिलले पत्रपत्रिकाको व्यावसायिक आचारसंहिता जारी गरी लागू गर्ने गराउने र पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समाचारसँग सम्बन्धित विषयलाई लिएर कसैले काउन्सिलमा उजुरी दिएमा सो सम्बन्धमा कारवाही गर्ने कुरा पनि नीतिमा उल्लेख गरिएको थियो। सरकारको स्वामित्वमा रहेका रेडियो नेपाल र नेपाल टेलिभिजनलाई राष्ट्रिय प्रसारण प्राधिकरणको रूपमा सङ्गठित गर्ने कल्पना यो नीतिमा गरिएको थियो। यी दुवैलाई स्वायत्त संस्थाका रूपमा विकसित गर्ने र नेपाल टेलिभिजनको व्यावसायिक दक्षता अभिवृद्धि गर्ने कुरा नीतिमा थियो। यसबाहेक पनि नेटलाई निष्पक्ष, दक्ष एवं व्यावसायिक ढङ्गले समाचार सेवाको सञ्चालन गरी प्रसारणको व्यावसायिक विश्वसनीयतामा वृद्धि गर्ने नीति उल्लेख गरिएको थियो।

रेडियो नेपालसम्बन्धी नीतिमा यसको छुट्टै आधुनिक समाचार सङ्कलन, सम्पादन र प्रसारण प्रणालीको विकास गरी निष्पक्ष, दक्ष, एवं व्यावसायिक ढङ्गले समाचार सेवाको सञ्चालन गर्ने नीति तय गरिएको पाइन्छ। यी दुवै सरकारी प्रसारण संस्थाहरू राष्ट्रिय प्रसारण प्राधिकरणको रूपमा देखा पर्न सकेनन्, बरु सरकारी स्वामित्वमै कायम रहिरहे।

गोरखापत्र र राससमा क्रमिक रूपमा सरकारी सहभागिता कम गरी निजी क्षेत्रको सहभागिता बढाउँदै जाने क्रममा सेयर प्रवाहित गर्ने भनिए पनि यी दुवै संस्था हाल पनि पूर्ण सरकारी स्वामित्वबाट मुक्त छैनन्। यस्ता मिडियाबाट व्यावसायिक तथा जनउत्तरदायी पत्रकारिताको विकास हुन नसक्ने स्पष्ट नै छ। प्रेस काउन्सिलका हकमा नीतिमा उल्लेख गरिएका व्यवस्थाहरू प्रेस काउन्सिल ऐन नै भर्खर लागू भएको सन्दर्भमा टिप्पणी गर्नु जायज हुँदैन। नेपालमा भएको राजनीतिक परिवर्तनको सापेक्षतामा मिडियालाई पनि अघि बढाउने सन्दर्भमा यो नीति निकै प्रभावकारी सावित भएको देखिन्छ। हालको अवस्थालाई हेर्दा सो नीतिमा उल्लेखित कुराको आधारमाभन्दा पनि वर्तमान समयको आवश्यकता, व्यावसायिकता, चेतना तथा प्रविधिमा आएको ठूलो रूपान्तरणको परिप्रेक्ष्यमा विचार गरी नयाँ नीति बनाउनु जरुरी छ।

४.२.२ सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको दीर्घकालीन नीति, २०५९

सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको दीर्घकालीन नीति, २०५९^{२९} ले सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रका लागि समन्वयात्मक विकासका लागि अपनाइने मुख्य १६ वटा दीर्घकालीन नीतिहरू अघि सारेको पाइन्छ। त्यसमध्ये विचार र अभिव्यक्तिले स्वतन्त्रता तथा प्रत्येक नागरिकलाई सार्वजनिक महत्वको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हकको मूल मर्मअनुरूप सूचना र सञ्चारमाध्यमहरूलाई प्रतिस्पर्धात्मक, विश्वसनीय, प्रभावकारी एवं सुदृढ बनाउने तथा स्वस्थ, मर्यादित व्यावसायिक तथा संस्थागत पत्रकारिताको विकास गर्ने नीति पत्रकारिताको सन्दर्भमा महत्वपूर्ण छन्।

पत्रकारिता क्षेत्रको व्यावसायिक दक्षताको विकासका निम्ति स्वदेश र विदेशमा पत्रकारहरूलाई तालिम र अध्ययनको अवसर उपलब्ध गराउने, सञ्चारमाध्यमहरूलाई राष्ट्रिय पुँजी लगानीका उद्योगको रूपमा विकसित गर्ने र व्यावसायिक पत्रकारिताको प्रतिस्पर्धात्मक विकासका लागि अनुकूल वातावरण बनाउन लोककल्याणकारी विज्ञापन प्रवाहलाई प्रवर्द्धन गर्दै जाने पनि सो नीतिमा रहेको थियो। मर्यादित, स्तरीय, जिम्मेवार र व्यावसायिक पत्रकारिताको प्रवर्द्धन र प्रोत्साहन गर्न पत्रकारितासँग सम्बद्ध संस्थालाई विशेष सहयोग पुर्याउने नीति लिइने पनि सो दीर्घकालीन नीतिमा उल्लेख थियो।

प्रेस काउन्सिललाई छापामा माध्यमहरूको प्रतिनिधिमूलक संस्थाको रूपमा विकसित गरी निश्चित आचारसंहिता अनुकूल व्यवहार गराउने एवं मर्यादित र जिम्मेवार व्यावसायिक पत्रकारिताको विकास गर्नसक्ने सक्षम र साधनसम्पन्न निकाय बनाउने कुरा पनि व्यावसायिक तथा मर्यादित पत्रकारिताको सन्दर्भमा महत्वपूर्ण पक्ष हो। यस क्रममा सञ्चारग्रामको अवधारणा अनुरूप सूचना विभागका साथै प्रेकाने र नेपमससमेतका सूचना प्रवाह र पत्रकारितासित सम्बन्धित निकायहरूलाई एकै थलोमा राखी समन्वयात्मक रूपमा सञ्चालन गर्ने हेतुले ती संस्थाहरूको लागि आवश्यक पूर्वाधारको विकास गर्ने र विकसित पूर्वाधारलाई उक्त

^{२९} नवौँ पञ्चवर्षीय योजनाले आत्मसात् गरेका अवधारणाको कार्यान्वयनका सिलसिलामा सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रसँग सम्बद्ध सरकारी तथा गैरसरकारी निकायको संलग्नता र सहयोगमा सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको दीर्घकालीन नीति तयार गरिएको थियो।

सङ्गठनहरूको लक्ष्यसित आवद्ध गरी एकीकृत ढङ्गमा उपयोग गर्ने गराउने कार्यनीति पनि सो दीर्घकालीन नीतिमा तय गरियो (श्री ५ को सरकार २०६० [२०५९]: १९५; २०४) ।

समग्रमा, यो दीर्घकालीन नीति पनि प्रेकानेलाई छापामाध्यमहरूमा मात्रै सीमित गर्ने चिन्तनमा नै सीमित रह्यो । विद्युतीय प्रसारण माध्यमहरूलाई प्रतिस्पर्धात्मक र विश्वसनीय बनाई स्वस्थ मनोरञ्जन, ज्ञान एवं सूचनाको प्रवाह गराउने हेतुले यिनको नियमनका लागि सो दीर्घकालीन नीतिले यस्तो नीति लियो- प्रसारण क्षेत्रको समन्वयात्मक एवं प्रतिस्पर्धात्मक विकास तथा नियमन (Regulation) का लागि नियामक निकायका रूपमा राष्ट्रिय प्रसारण प्राधिकरणको स्थापना गरी रेडियो र टेलिभिजन प्रसारणलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्ने (श्री ५ को सरकार २०६० [२०५९]: १९६) । २०५९ सालमा सरकारले विद्युतीय सञ्चारमा(ध्यमको नियमनकारी निकाय प्रेकाने हुन नसक्दाको प्रभावलाई आत्मसात गरी एक सुभाब समिति गठन गरी त्यस समितिमार्फत अध्ययन^{३०} गर्ने निर्णय लियो । सो समितिले विद्युतीय माध्यमहरूमा आइपरेका विवाद र समस्याको छिनोफानो गर्ने निकाय सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय मात्र भएको, निजामती कर्मचारीको विवेकमा यी माध्यमको जिम्मा लगाइएको अव्यवस्थित हुन गई एउटै व्यक्तिको स्वेच्छामा निर्णय हुन थालेको, निजी क्षेत्र पनि विद्युतीय माध्यमको क्षेत्रमा आकर्षित हुन थालेको उल्लेख गर्दै विद्युतीय माध्यमहरूको विकास र व्यवस्थापन गर्न एउटा नियामक संस्था (regulatory body) को खाँचो अनुभव गरेको थियो (श्री ५ को सरकार २०६० [२०५९]: २४८-२४९) । त्यो खाँचो अहिलेसम्म पूरा हुन सकेको छैन ।

सो समितिले दिएका सुभाबहरूको कार्यान्वयन गर्नका लागि एउटा छुट्टै विशेषज्ञहरूको कार्यदल गठन गरी नियम, कानूनमा संशोधन गर्न सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयलाई अपिल गरेको थियो । यही पृष्ठभूमिमा अर्को महिना नै पत्रकारिता क्षेत्रको विकासको सन्दर्भमा पत्रपत्रिका र पत्रकारले भोग्नुपरेका समस्याहरूको पहिचान गरी ती समस्याहरू समाधानको सुभाब दिनका लागि सरकारले कार्यदल^{३१} गठन गर्‍यो । सो कार्यदलले विभिन्न सुभाब दिएको थियो (श्री ५ को सरकार २०६०: ५३५-५३६) । तर, चर्कदो राजनीतिक द्वन्द्व र अस्थिरताका बीचमा दीर्घकालीन नीतिका साथै यस पछिका कुनै पनि समिति र कार्यदलका सुभाबले कार्य रूप लिन पाएनन् ।

वि.सं. २०५९ सालमा ल्याइएको सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको दीर्घकालीन नीतिले वितरण सम्परीक्षण समितिको स्वतन्त्रताको पक्षमा जोड दियो । दीर्घकालीन नीतिमा भनिएको थियो- वितरण सम्परीक्षण समितिलाई स्वायत्तता प्रदान गरी त्यसलाई सक्षम तथा सुदृढ बनाएर पत्रपत्रिकाको मूल्याङ्कन पद्धति एवं मूल्याङ्कनलाई वस्तुगत र पारदर्शी बनाउने (श्री ५ को सरकार २०६० [२०५९]: २०५) । विज्ञापन सेन्सर बोर्ड, प्रसारण प्रविधिबारे अध्ययन अनुसन्धान गर्न स्वायत्त संस्थाको रूपमा प्रसारण प्रतिष्ठान, मुलुकका प्रमुख स्थानहरूमा सक्षम र प्रभावकारी सार्वजनिक सूचना केन्द्रहरू (Public Information Bureau) सञ्चालन गरी त्यस्ता केन्द्र र सूचना विभागको बीचमा आधुनिक सञ्चार सञ्जालको स्थापना र सञ्चालन, हुलाक सेवा बोर्डको गठन, विज्ञापन सेन्सर बोर्डको गठन गर्ने जस्ता विचारहरू पनि नीतिले अधि सारेको

^{३०} विद्युतीय माध्यमको विकास र सञ्चालनमा समसामयिक सुधार गरी व्यवस्थित बनाउने सम्बन्धमा सुभाब दिन २०५९ मंसिर १२ गते वरिष्ठ पत्रकार भारतदत्त कोइरालाको संयोजकत्वमा पत्रकारद्वय विजयकुमार पाण्डे तथा दुर्गानाथ शर्मा सम्मिलित तीन सदस्यीय सुभाब समिति गठन गरिएको थियो । समितिले तत्कालीन सूचना तथा सञ्चारमन्त्री रमेशनाथ पाण्डेसमक्ष प्रतिवेदन बुझाएको थियो ।

^{३१} मिति २०५९ पुस ९ गते प्रेस काउन्सिलका अध्यक्ष हरिहर विरहीको अध्यक्षतामा गठन गरेको ६ सदस्यीय कार्यदल ।

थियो । व्यापक विषयहरूलाई समेटेर तयार पारिएको भए पनि यो नीति नै कार्यान्वयनमा नआएकोले यसको एक बौद्धिक मूल्यभन्दा बढी खासै प्रभावकारिता देखा पर्न सकेन ।

४.२.३ सञ्चारमाध्यमसम्बन्धी नीति, २०६९

सरकारले २०६८ सालमा सञ्चारमाध्यमसम्बन्धी नीति ल्याउने जमर्को गर्‍यो । तर, सो नीति निर्माणको कार्य उचित प्रक्रियाका आधारमा भएन । फलतः विषयवस्तुभित्र यथोचित रूपमा प्रवेश गर्ने नपाई नीतिनिर्माणको काम निष्फल भयो ।^{३२} यस विषयमा प्रक्रियागत विषय निर्विवाद भएको हुँदो हो त नीतिनिर्माणको प्रक्रिया अगाडि बढ्ने थियो । तर, प्रमुख सरोकारवालाहरूलाई नै नसमेटिकन गरिएको नीतिनिर्माण प्रक्रियामा प्रश्न नउठ्ने कुरै भएन । यद्यपि यो नीतिको 'समग्र नीति' भित्र समाजमा स्वस्थ सञ्चारमाध्यमको अभिवृद्धिको लागि सञ्चारमाध्यम तथा पत्रकारहरूलाई उनीहरूको दायित्व र कर्तव्यप्रति पूर्ण सचेत हुन प्रोत्साहित गर्ने, सञ्चार क्षेत्रसम्बन्धी विद्यमान कानूनहरूको पुनरावलोकन गर्ने जस्ता नीति पनि समेटिएको देखिन्छ ।

गोरखापत्र संस्थानलाई पुनर्संरचना गरी आधुनिक प्रकाशन गृहका रूपमा विकास गर्न उच्च प्रविधियुक्त आधुनिक साधन उपलब्ध गराई निजी क्षेत्रसँग प्रतिस्पर्धी बनाउने तथा संस्थाको व्यवस्थापनमा निजी क्षेत्रलाई संलग्न गराउने, रेडियो नेपाल र नेपाल टेलिभिजनलाई सार्वजनिक प्रसारण सेवाको रूपमा रूपान्तरण गरी सेवाको पहुँचलाई शतप्रतिशत तुल्याई सबै नेपाली जनतासमक्ष सूचना पुऱ्याउन सक्षम बनाउने र राष्ट्रिय समाचार समितिको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने र सम्बन्धित ऐनको पुनरावलोकन गरी अझ प्रभावकारी समाचार संस्थाको रूपमा विकास गर्ने कुरा सो प्रस्तावमा उल्लेख गरिएको छ ।

यस अलावा केही नयाँ संरचनाहरूको कल्पना पनि यो नीतिले गरेको छ । नेपाल प्रेस काउन्सिललाई पत्रकारिता क्षेत्रमा स्व-नियमन मञ्चको रूपमा संस्थापना गर्ने, सञ्चार क्षेत्र (प्रसारण, छापा सञ्चार, चलचित्र र विज्ञापन) को विषयवस्तुको नियमन र अनुगमन गर्नका लागि उच्चस्तरीय स्वतन्त्र मिडिया कमिसन स्थापना गर्ने, सञ्चार क्षेत्रअन्तर्गत (प्रसारण र दूरसञ्चार) को प्राविधिक पक्षको नियमन र अनुगमन गर्न दूरसञ्चार प्राधिकरणलाई प्रसारण र दूरसञ्चार प्राधिकरणको रूपमा रूपान्तरण गर्ने जस्ता कुराहरू नेपाली मिडिया जगतको आवश्यकता र कतिपय मिडियासम्बन्धी मान्य अभ्यासहरूलाई समेत हेक्का नराखी अधि सारिएको छ । उच्चस्तरीय स्वतन्त्र मिडिया कमिसनबाट आचारसंहिता र सम्पादकीय निर्देशिका र अन्य आवश्यक निर्देशिका बनाउने जस्ता कुराहरूका बारेमा धेरै नै छलफल गर्ने अवस्था देखिन्छ । सञ्चार सम्बन्धित अनुसन्धान, पाठ्यक्रम समन्वय, अनुगमन तथा प्रवर्द्धन, सञ्चारकर्मीहरूको प्रोत्साहनका लागि एक स्वतन्त्र राष्ट्रिय सञ्चार शिक्षा तथा तालिम परिषद् स्थापना गर्ने र चलचित्रको गुणस्तर बढाउन आवश्यक पर्ने लगानी कोषको स्थापना गरी गुणस्तरीय पटकथा लेखन, निर्देशन, छायाङ्कन आदिलाई प्रोत्साहन गर्ने विषय पनि त्यस्तै उदाहरणहरू हुन् । यसले मिडियाको वर्गीकरण, विज्ञापनको वर्गीकरण, मिडियामा सञ्चारमाध्यमका क्षेत्रमा सीमित विदेशी लगानीसहित स्वस्थ लगानीलाई प्रोत्साहन, पत्रिका र प्रकाशकलाई आफ्नो आय र खर्चको विवरण हरेक वर्ष सार्वजनिक गर्ने बाध्यात्मक व्यवस्थामार्फत

^{३२} नेपाल सरकार र जाइकाबीच नेपालको शान्ति-प्रक्रिया एवं लोकतन्त्रआधारित मिडिया क्षेत्रको नीति संरचना निर्माण तथा विद्यमान ऐन तथा नियम परिमार्जन गर्नेसमेत उद्देश्यले मिडिया फर पिस प्रोजेक्ट (सन् २०१० देखि २०१३ सम्म) सञ्चालित छ । परिमार्जित नीतिहरूको आधारमा ऐन, नियम एवं नियमावलीहरूलाई परिमार्जन गरी समयसापेक्ष बनाउन सघाउने यो प्रोजेक्टको उद्देश्य हो । सञ्चारमाध्यमसम्बन्धी नीति २०६८ को नेपाली मस्यौदाका लागि <http://www.moic.gov.np/pdf/media-policy-nep.pdf> र अङ्ग्रेजीका लागि <http://www.moic.gov.np/pdf/media-policy-eng.pdf> हेर्नुहोस् (हेरिएको मिति: २०६९ पुस १ गते) ।

पाठकसामु आर्थिक स्थितिको पारदर्शिता, श्रमजीवीको हित रक्षा आदि विषयहरूमा पनि विभिन्न उपायहरू सुझाउन चाहेको देखिन्छ। इन्टरनेटमा आधारित डिजिटल मिडियाका सन्दर्भमा नीतिमा कुनै व्यवस्था नगरिएको भनेर पनि यसको आलोचना भएको छ।

यसमा के के प्रस्ताव गर्न खोजियो भन्ने कुराले यस कारणले महत्व राखेन कि यसमा मिडियाका सरोकारवाला पक्षहरू नै असंलग्न रहे। त्यही कारणले गर्दा यसमा के कुरा कसरी राख्न हुन्छ र हुँदैन, के के कुरामा नीतिगत व्यवस्था गर्नुपर्छ भन्ने जस्ता विषयवस्तुभित्र गएर अपेक्षित छलफछ नै हुन नसकेकोले त्यो पक्ष गौण नै रहिरहेको अवस्था छ। विश्वव्यापी रूपमा विकास हुँदै गएको सञ्चार क्षेत्रको बढ्दो अवसर तथा चुनौतीलाई नेपालीहरूको बढ्दो चेतनास्तर र बदलिँदो समाजको सापेक्षतामा सम्बोधन गर्नका लागि तदनुकूलको कार्यशैली र प्रक्रियाका आधारमा सरोकारवाला पक्षहरूको सक्रिय संलग्नतामा नयाँ नीति निर्माण गर्नु अत्यावश्यक रहेको छ।

४.३ कानुनी प्रावधान

यहाँ मिडियाको व्यावसायिक तथा जिम्मेवार अभ्याससहितको प्रेस स्वतन्त्रताको संवैधानिक मापदण्डको पृष्ठभूमिमा नेपालमा विद्यमान कानुनी अवस्था केलाउने प्रयास गरिएको छ। त्यसैले मिडियाको व्यावसायिकता, त्रुटिरहित तथा जवाफदेहितापूर्ण अभ्यासका सन्दर्भमा कानुनमा देखिएका कमीकमजोरी केलाउने उद्देश्यका साथ सान्दर्भिक कानुनहरूको यहाँ पुनरावलोकन गरिएको छ। यसबाट शान्ति, लोकतन्त्र र मानव अधिकारका पक्षमा मिडियाको रचनात्मक भूमिका प्रवर्द्धन गर्नमा मद्दत पुग्नसक्छ।

नेपालमा पत्रकारिता तथा आम सञ्चारको अभ्याससँग विभिन्न कानुनहरू आकर्षित हुने गरेका छन्।^{३३} ती कानुनहरू नेपालको मिडिया अभ्याससँग सम्बन्धित भए पनि कुनै कानुन सीधा र प्रस्ट रूपमा मिडियासँग सम्बन्धित छन् भने कतिपय छैनन्। तर मिडियाको व्यावसायिकता, त्रुटिरहित तथा जवाफदेही अभ्यासका सन्दर्भमा निश्चित कानुनहरूबारे प्रस्ट जानकारी हुनु जरुरी छ। यहाँ नेपाली मिडिया अभ्यासमा प्रत्यक्ष प्रभाव पर्ने कानुनहरूलाई विभिन्न ७ वटा अलग-अलग समूहमा समेटेर वर्गीकरण गरी संक्षिप्त पुनरावलोकन गरिएको छ।

४.३.१ प्रविधि तथा सञ्चालन

मिडियाको प्रविधि तथा तिनको सञ्चालनसँग सम्बन्धित हुने खालका ऐनलाई यो समूहमा राखेर चर्चा गरिएको छ।

४.३.१.१ रेडियो ऐन, २०१४ तथा रेडियो सञ्चार (लाइसेन्स) नियमावली, २०४९

नेपालमा रेडियो यन्त्र राख्ने, बनाउने र प्रयोग गर्ने कार्यहरूलाई नियन्त्रित र नियमित गरी शान्ति र व्यवस्था एवं सर्वसाधारण जनताको सदाचार कायम राख्न जारी गरिएको यो ऐन २०१६ पुस १३ गतेको

^{३३} २०६६ साल चैत मसान्तसम्म भएका संशोधनसहित नेपालका सञ्चार क्षेत्रसँग सम्बन्धित प्रमुख ऐनहरूको विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस्- (नेपाल सरकार २०६८क)

नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित सूचनाअनुसार २०१६ पुस १६ देखि लागू गरिएको थियो।^{३४} यो ऐनले दफा २ मार्फत रेडियो यन्त्रलाई परिभाषित गर्नुका साथै तिनको उपयोगमा नियन्त्रण र नियमन गर्ने विभिन्न व्यवस्था गरेको छ।

यसअन्तर्गतको रेडियो सञ्चार (लाइसेन्स) नियमावली, २०४९ को नियम १८ मा केही रेडियो यन्त्र राख्न तथा प्रयोग गर्नको लागि लाइसेन्स लिनु नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यस नियममा लाइसेन्स लिनु नपर्ने व्यवस्था भएका उपकरणलाई ऐनमा राखिरहन आवश्यक छैन। अन्यथा ऐनमा भएको बहानामा कुनै निरङ्कुश सरकार आएमा नियमावली संशोधन गरेर रेडियो राख्दा अनुमति लिनुपर्ने व्यवस्था गर्न सक्छ।

यो ऐन तथा नियमावली रेडियो उपकरणहरूको उपयोगमा नियन्त्रण कायम गर्ने शासकीय मान्यतामा आधारित कानूनको रूपमा देखिन्छन्। यसमा कतिपय व्यवस्थाहरू सरकारी अधिकारीको तजबिजी अधिकार वा स्वविवेकको प्रयोगमा छोडिएका कारणले मिडियाको व्यावसायिक अभ्यासको क्रममा बेलाबखत समस्या आउने ठाउँ छ। आधुनिक सञ्चारका साधनहरूको तीव्र तथा नवीन विकासको सन्दर्भमा यसका कतिपय प्रावधानहरू व्यवहारमा स्वतः अनुपयोगी सावित भइसकेका छन्। शासकीय स्वरूप लोकतन्त्र र मिडिया स्वतन्त्रताप्रति अत्यन्त अनुदार भएको खण्डमा मिडिया अभ्यासलाई भ्रमेलामा पार्न सक्ने सम्भावना भए पनि आधुनिक प्रयोगका सन्दर्भमा यसको उपयोगिता सीमित हुँदै गएको छ। ऐनमा परिभाषित सबै प्रकारका रेडियो यन्त्र राख्न, बनाउने र प्रयोग गर्नका अनुमति लिनुपर्ने व्यवस्था कतिपय सन्दर्भमा औचित्यहीनसमेत भइसकेको ऐनमा सामयिक संशोधन गर्नु जरुरी छ। यसका कतिपय प्रावधानहरू प्रसारणसम्बन्धी ऐनमा व्यवस्था गरी यसलाई खारेज नै गर्न पनि सकिन्छ।

४.३.१.२ आन्तरिक हुलाक वस्तु (विमा गर्ने) ऐन, २०१९

नेपालभित्र हुलाकद्वारा चलान हुने वस्तुहरू हराउने वा नोक्सान हुने प्रति विमा गर्ने र त्यस्ता वस्तुहरू हराएमा वा नोक्सान भएमा क्षतिपूर्ति दिने व्यवस्था गर्नका लागि यो ऐन जारी गरिएको थियो। यो ऐनको दफा २ (क) मा पत्रपत्रिका तथा पुस्तकलाई पनि “हुलाक वस्तु” का रूपमा परिभाषित गरिएको हुनाले नेपाली मिडियापर्मसँग यो ऐनको सरोकार देखिएको हो।

नेपालमा पत्रपत्रिकालाई हुलाकबाट पठाउने प्रचलन कायम रहेको सन्दर्भमा यो ऐनलाई प्रभावकारी रूपमा लागू गर्ने हो हिलै भए पनि पत्रपत्रिका पढ्नबाट इच्छुक व्यक्तिहरू वञ्चित नहुने देखिन्छ। सूचना तथा सञ्चारका प्रविधिहरूको तीव्र विकास भइसकेको अवस्थामा हुलाकबाट पठाइएका हुलाक वस्तुहरू समयमा पुग्नु पनि अर्को महत्वपूर्ण पक्ष हो। त्यसमाथि पनि पत्रपत्रिका जस्तो समयसँग बढी नै महत्व राख्ने वस्तुलाई असाध्यै ढिलो पुऱ्याउनुको कुनै अर्थ हुँदैन। तसर्थ सडक तथा यातायातको पहुँचको विकासको आधारमा कहाँ कति दिनभित्र पत्रपत्रिकाहरू पुऱ्याइसक्नुपर्ने हो र निर्धारितभन्दा ढिलो गरी पत्रपत्रिका पुऱ्याएको खण्डमा के कारवाही वा क्षतिपूर्ति दिने हो भन्ने जस्ता व्यवस्था गर्नुपर्दछ। यसबाट हुलाक सेवाको समेत प्रभावकारिता वृद्धि हुन जान्छ।

४.३.१.३ हुलाक ऐन, २०१९ र नियमावली, २०२०

यस ऐनले पत्रपत्रिकाहरूलाई हुलाकबाट ओसारपसार गर्ने मामलामा विभिन्न व्यवस्थाहरू गरेको छ। ऐनमा पत्रिकाको परिभाषा गर्दै दर्ता गर्नेदेखि त्यस्ता पत्रिकालाई हुलाक वस्तुमा गणना गरी हुलाकमार्फत तिनको ओसारपसारमा विभिन्न नियन्त्रणकारी व्यवस्था गरिएको छ।

ऐनको दफा १४(२) मा समाचार पत्रिकाको परिभाषासमेत गरिएको छ। दर्ता गर्ने प्रयोजनको लागि^{३५} परिभाषा गरिएको हो। ऐनअन्तर्गतको नियमावलीको नियम १० (क) ले भने सबै प्रकारका पत्रपत्रिकालाई 'छापा कागजपत्र' भन्ने परिभाषा गरेको छ। ऐनको व्याख्या गर्दै सोही दफा १४ मा सो दफाअन्तर्गत बनेका नियमहरूमा लेखिएको कुनै कुराले समाचारपत्र पत्रिकाहरूलाई आन्तरिक हुलाकबाट पठाउन बाध्य गरेको मानिने छैन भन्ने पनि उल्लेख गरेर पत्रपत्रिकाको ओसारपसारप्रति निकै कडा मिजास देखाइएको महसुस गर्न सकिन्छ।

ऐनको दफा १६(१) मा हुलाकबाट पठाउन नहुने गरी निषेध वस्तुहरूलाई सूचीकृत गरिएको छ। यसरी मनाही गरेको भन्ने शङ्का लागेको कुनै समाचारपत्र, पत्रिका, किताब वा अरू लिखतलाई हुलाकबाट चलान गर्दाको अवस्थामा रोक्का गर्ने अधिकार ऐनले सम्बन्धित हुलाक हाकिमलाई दिएको छ। यसरी हेर्दा हुलाक हाकिमले रोक्का गरेको विषयमा वस्तुतः कुनै पनि अदालतमा प्रश्न उठाउन नसकिने व्यवस्था दफा २४ मा गरिएको छ। प्रश्न उठाउनका लागि दफा २२ को उपदफा (३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश (ख) बमोजिमबाहेक अरू उपाय दिइएको छैन। नियमावलीको नियम १४ (६) भएको व्यवस्था थप आश्चर्यजनक छ। सो नियममा भएको तजबिजी व्यवस्थाले पत्रपत्रिकाको वितरणमा सरकारले स्वेच्छाचारी शासन चलाउनसक्ने देखिन्छ। नियमावलीको नियम १४(७) मा सहूलियत प्राप्त गरिरहेका समाचार पत्रपत्रिका वा अन्य पत्रपत्रिकाले नियमावलीले तोकेका सर्तहरू पालना नगरेमा वा प्रकाशित सामग्रीको आधारमा सुविधा प्राप्त गर्ने आधार पूरा गरेका नदेखिएमा पाइरहेको हुलाक सुविधा नदिनेसमेत उल्लेख गरिएको छ।

ऐनको दफा १६(१)(घ) मा 'छापाखाना र प्रकाशनसम्बन्धी प्रचलित नेपाल कानूनको रीतनपुन्याई सम्पादन गरिएको, छापिएको वा प्रकाशित गरिएको समाचार, पत्रिका' भनेको कुरा प्रेस स्वतन्त्रताको दृष्टिबाट हेर्दा अस्वीकार्य र अनधिकृत छ। यो स्पष्टतः पत्रपत्रिकाको वितरणलाई हुलाकको हाकिमले सेन्सर गर्ने अभिप्रायबाट ग्रस्त देखिन्छ। यस्तो विषयलाई सम्बोधन गर्नु नै पर्दा पनि प्रेससम्बन्धी कानूनबाट सम्बोधन गरिनुपर्नेमा अन्यथा बाटो अवलम्बन गरिनु अनुचितसमेत छ। तसर्थ, संवैधानिक रूपमा नै निषेधित सामग्रीहरूमाथि उत्पादनपूर्व नै प्रेससम्बन्धी सरोकारवाला निकायबाट नियन्त्रण गर्नुपर्छ, त्यो काम हुलाक हाकिमलाई दिनु प्रेस र हुलाक सेवा दुवैको लागि अहितकर र अनुचित हुन्छ।

४.३.१.४ चलचित्र (निर्माण, प्रदर्शन तथा वितरण) ऐन, २०२६ र नियमावली, २०५७

ऐनको दफा ३ (१) को व्यवस्थाअनुसार चलचित्र भन्नाले कथानक चलचित्र मात्र नभएर नेपाल सरकारले समय समयमा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकिएको अन्य किसिमको चलचित्र पनि

^{३५} हुलाकमा पत्रिकादर्ता गर्नेसम्बन्धी नियमहरू हुलाक नियमावलीको नियम १४(१) मा तोकिएका छन्। हुलाकमा दर्ता भइसकेका कुनै समाचार पत्रपत्रिकाको सम्बन्धमा ऐनको दफा १४ को ऐनको उपदफा (२) र (३) मा उल्लेख भएबमोजिम नभएको देखिन आएमा सम्बन्धित कार्यालयले त्यस्तो दर्ता तुरुन्त रद्द गर्न सक्ने व्यवस्था नियमावलीको नियम १४(२) मा रहेको छ।

पर्दछ । यसअनुसार ऐन मातहतको नियमावलीको नियम २ (ख) को परिभाषाअनुसार वृत्तचित्र मात्र नभएर टेलिभिजन पत्रकारितासँग सम्बन्धित सबै प्रकारका छायाङ्कनसमेत पर्दछन् ।

ऐनको दफा ३ ले नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारले तोकिएको अधिकृतबाट इजाजतपत्र नलिई कसैले पनि चलचित्र निर्माण गर्न, वितरण गर्न वा प्रदर्शन गर्नु हुँदैन भनेकोले सरकारले चाहेमा टेलिभिजन पत्रकारितामाथि नराम्ररी दमन गर्नसक्ने देखिन्छ । चलचित्रको प्रदर्शन गर्न अनुमति लिने, प्रदर्शन गर्नेलग (प्यतका विषयमा ऐनको दफा ८ (१), (३) र (४) मा रहेका व्यवस्थाले उत्पन्ने गर्ने त्रासका कारण सामग्रीहरूको उत्पादनमा जिम्मेवारीबोधभन्दा ओभरसाइट बढी हुनसक्ने सम्भावना छ । त्यसमाथि पनि दफा ६ बमोजिम प्रमुख जिल्ला अधिकारी (प्रजिअ) ले चलचित्र घर वा चलचित्रको प्रदर्शन बन्द गर्न आदेश दिन सक्ने कुराले त्रासमाथि त्रास थपेको देखिन्छ ।

यी ऐन नियम वा आदेशको उल्लङ्घन गरेमा पाँच हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गरी इजाजतपत्रसमेत खारेज गर्न सक्ने अधिकार ऐनको दफा १२ (१) ले प्रजिअलाई दिएकोछ । दफा १२ (२) अनुसार, इजाजतपत्र नलिई चलचित्र निर्माण, प्रदर्शन वा वितरण गरेमा प्रजिअले पाँच हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गरी त्यस्तो चलचित्र र सो चलचित्र निर्माण, प्रदर्शन वा वितरण गर्दा प्रयोग गरिएका उपकरणहरूसमेत जफत गर्न सक्नेछ ।

चलचित्र (निर्माण, प्रदर्शन तथा वितरण) नियमावली, २०५७ मार्फत पनि चलचित्र क्षेत्रलाई उत्तरदायी र व्यावसायिक बनाउनका लागि सहभागितामूलक व्यवहार गर्न खोजिएको छैन । यस सन्दर्भमा नियमावलीमा भएका विभिन्न व्यवस्थाहरूलाई उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ । नियम ५ (क) को एकद्वार समितिका नौ जनामध्ये सरकारीबाहेक सरोकारवाला क्षेत्रको एक जना मात्र प्रतिनिधित्व हुने, नियम १६ (१) अनुसारका केन्द्रीय तथा स्थानीय चलचित्र जाँच समिति र नियम २१ (१) अनुसार गठन हुने चलचित्र विकास बोर्डमा सबै जना सरकारका वा सरकारले नियुक्त गरेका प्रतिनिधि हुन्छन् । यसले राज्यले सहभागिता र जवाफदेहिताभन्दा नियन्त्रणमा विश्वास गरेको देखिन्छ ।

यसरी ऐन तथा नियम दुवै नियन्त्रणकारी छन् । यसको सट्टा सरकारले त चलचित्रकर्मीलाई नै जिम्मेवार बनाउने व्यवस्था गर्नु जरुरी छ । पत्रकारिताको जिम्मेवारी र व्यावसायिकताको दृष्टिले हेर्दा वृत्तचित्र जस्ता उत्पादनलाई पनि यही कानुनले सम्बोधन गर्न खोज्नुले यो विधाको विस्तार र महत्वलाई साँघुरो तुल्याएको छ । तसर्थ चलचित्र र वृत्तचित्र वा यस्तै खालका सामग्रीहरूको उत्पादनमा रहेका मौलिक भिन्नतालाई महसूस गरी अलग कानुनी व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

४.३.१.५ विद्युतीय (इलेक्ट्रोनिक) कारोबार ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६४

यस कानुनले विद्युतीय अभिलेख, कम्प्युटर प्रणालीको संरक्षण तथा ती प्रविधिमा आधारित कारोबारहरूका सम्बन्धमा विभिन्न व्यवस्था गरेको छ । विद्युतीय कारोबारसँग सम्बन्धित विषयहरूका प्राविधिक विषयहरूलाई समेटेर त्यस्ता विषयहरूसँग सम्बन्धित कारोबारलाई व्यवस्थित गर्नु यो कानुनको उद्देश्य हो ।

यो कानुनले अनलाइन पत्रकारितालाई समेटेको छैन । त्यसैले इन्टरनेट प्रविधिको प्रयोग गरेर वा त्यसमै आधारित भएर पत्रकारिता गर्ने कुरासँग यो ऐनको सरोकार स्थापित भएको पाइँदैन । यो ऐन तथा

नियमावली पत्रकारितासम्बन्धी होइनन् । त्यसैले इन्टरनेट प्रविधिमा आधारित भएर लेख्य, श्रव्य, दृश्य वा श्रव्य-दृश्य सामग्रीहरूको प्रवाह वा गरेर गरिने पत्रकारितालाई सम्बोधन गर्ने कानूनको अभाव छ । यसको सट्टामा पत्रकारितासँग सम्बन्धित एकीकृत कानून निर्माण गरी अनलाइन वा अन्य प्रकारका न्यू मिडियामार्फत गरिने पत्रकारितालाई समेट्नु पर्दछ ।

४.३.२ न्याय तथा कानून

मिडियाकर्मसँग सम्बन्ध राख्ने भए पनि मिडियाको अभ्याससँग प्रत्यक्ष रूपमा नभई मिडियाले ध्यान दिने पर्ने नागरिकको प्रतिष्ठा, बौद्धिक सम्पत्ति तथा मुलुकको न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित हुने खालका कानूनहरूलाई यो समूहमा राखेर चर्चा गरिएको छ ।

४.३.२.१ गाली र बेइज्जती ऐन, २०१६

अन्तरिम संविधानले प्रदान गरेको विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताका साथै प्रकाशन, प्रसारण तथा छापाखानासम्बन्धी हक जस्ता मौलिक हकहरूको प्रयोगमा पनि गाली बेइज्जतीमा प्रतिबन्ध लगाउने गरी कानून बनाउन पाइन्छ । अर्थात् गाली बेइज्जतीमाथि संविधानले नै प्रतिबन्ध लगाउने अनुमति दिएको छ ।

सर्वसाधारणको इज्जत र मान मर्यादा कायम राख्न पाउने अधिकारको रक्षाको लागि गाली र बेइज्जतीको कसूरको निमित्त सजायको व्यवस्था गर्न आवश्यक महसूस गरी नेपालमा पनि गाली र बेइज्जतीसम्बन्धी ऐन जारी गरिएको हो । ऐनले दफा ३ ले गाली बेइज्जतीको परिभाषा गरेको छ । कसलाई के गर्दा बेइज्जती गरेको मानिन्छ, भन्नेसम्बन्धमा ऐनको दफा ३ मा रहेको 'स्पष्टीकरण' खण्डमा विस्तृत व्यवस्था गरिएको छ । के गर्दा बेइज्जती गरेको मानिँदैन भन्नेसम्बन्धमा पनि ऐनको दफा ४ मा विभिन्न १० वटा उपदफाहरू रहेका छन् । बेइज्जती गरेमा वा बेइज्जती हुने कुरा छाप्ने खोदेमा दण्ड सजाय हुने व्यवस्था ऐनको दफा ५ मा रहेको छ । त्यस्तो सजाय एकसय रुपैयाँसम्म जरिवाना र छ महिनासम्म कैद हुन सक्छ । यस अलावा गाली बेइज्जतीको प्रकृति र प्रभावका आधारमा अलग अलग सजाय पनि तोकिएको छ, ऐनको क्रमशः दफा ७, ८ र ९ मा । ऐनको दफा १० मा गाली र बेइज्जतीलाई अलग अलग राखी सोही अनुरूपको सजायको पनि व्यवस्था गरिएको छ । ऐनको दफा १२ ले मरिसकेको कुनै व्यक्तिलाई बेइज्जती गरेकोमा हुने सजाय छ ।

ऐनलाई हेर्दा कुनै व्यक्तिका विरुद्ध दोहोरो अभियोग लाग्नसक्ने अवस्था विद्यमान छ । पीडित व्यक्तिले नै क्षतिपूर्तिको माग गर्दै मुद्दा हाल्न वा राज्यले अपमानजनक अभिव्यक्तिको अभियोग लगाउने वा फौजदारी कार्यअन्तर्गत कारवाही चलाउन सक्ने अवस्था देखिन्छ । यसलाई परिवर्तन गरी फौजदारी नभएर देवानी अभियोगमा रूपान्तरण गर्नुपर्दछ । यही तथ्यलाई विचार गरी संयुक्त राष्ट्रसंघजस्ता निकायले समेत मानहानिसम्बन्धी फौजदारी कानुनी व्यवस्था खारेज गरी देवानी कानूनहरू निर्माण गर्नुपर्ने सुझाव अधि सारेको पाइन्छ ।^{३६} यस्ता कानूनको स्वेच्छाचारी प्रयोगले मिडियाको आलोचक भूमिका कमजोर हुन गई प्रेस तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता नै सङ्कुचित हुने खतरा पनि रहन्छ । यस्ता कानुनी प्रावधानहरू सधैं स्वतन्त्र मिडिया अभ्यासको लागि खतराको रूपमा रहने गर्दछन् । त्यसैले नेपालमा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताका क्षेत्रमा

क्रियाशील संस्था र सरोकारवालाहरूले पनि यस्तो व्यवस्थामा परिवर्तन गर्नुपर्ने ठानेका छन् (Article 19, Freedom Forum, and FNJ 2008: 21-24) ।

४.३.२.२ लिखतहरूको गोप्यतासम्बन्धी ऐन, २०३९

नेपालको सुरक्षा, शान्ति तथा व्यवस्था कायम राख्नको लागि सरकारी तथा सार्वजनिक कार्यालयको महत्वपूर्ण कागजातहरू, अभिलेखहरू, सन्धिपत्रहरू जस्ता संरक्षणीय लिखतहरूको वर्गीकरण गर्न र गोप्यताको संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न यो ऐन बनाइएको हो । यो ऐनको दफा २ ले “सार्वजनिक कार्यालय” को परिभाषा गरेको छ । दफा ३ ले लिखतहरूलाई सख्त निषेधित लिखत, अति गोप्य लिखत र गोप्य लिखत तीन वर्गमा बाँडेको छ । ती सबै प्रकारका लिखतको गोप्यताको अर्वाधि दफा ५, ६ र ७ मा छ । लिखतको वर्गीकरण मुख्य सचिवको अध्यक्षतामा सम्बन्धित मन्त्रालयको सचिवसमेत भएको समितिले गर्दछ । यस्तै ऐनको दफा ११ मा रहेको खानतलासी र पक्राउ गर्ने अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था छ ।

कसुरअनुसार दण्ड सजाय पनि १५ वर्षसम्म कैद र जरिवानासमेत तोकिएको यो कानून निकै कडा देखिन्छ ।^{३७} तर, सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकेको मितिदेखि प्रारम्भ हुनेछ भनिएकोमा त्यस्तो सूचना नै प्रकाशित नभएकोले लागू भने भएको छैन ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा २७ मा पनि सूचनाको वर्गीकरणसम्बन्धी व्यवस्था छ । कतिपय व्यवस्थाहरू तालमेलयुक्त भएकोले दुवै ऐनलाई पुनरावलोकन गरी तालमेलयुक्त बनाउनु जरुरी छ । तर, त्योभन्दा पनि मुख्य कुरा केही व्यवस्थाहरूलाई सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा समावेश गरेर लिखतहरूको गोप्यतासम्बन्धी ऐननै खारेज गर्न सकिने देखिन्छ । व्यावसायिक र जिम्मेवार पत्रकारिताको विकासका लागि त सार्वजनिक सूचनामाथिको गोपनीयतासम्बन्धी कानून त्रासको विषय बन्छ नै; नागरिकको सूचनाको हकलाई पनि सङ्कुचित गर्ने खतरा रहिरहन्छ ।

४.३.२.३ अदालतबारे ऐन-नियम

सर्वोच्च अदालत र मातहतका अदालतको अवहेलनासम्बन्धी व्यवस्था मिडियाको व्यावसायिक अभ्यासका क्रममा सरोकारको विषय बन्ने गर्दछ । त्यसका लागि २०४८ सालमा जारी गरिएका दुई वटा ऐनहरू- न्याय प्रशासन ऐन र सर्वोच्च अदालत ऐनहरूको अध्ययन आवश्यक पर्दछ । यसैगरी खास किसिमका मुद्दाहरूको कारवाही र किनारा छिटो, छरितो तथा प्रभावकारी ढङ्गले गराउन विशेष अदालतको गठन, अधिकार र कार्यविधिका सम्बन्धमा समयानुकूल कानुनी व्यवस्था गर्न विशेष अदालत ऐन, २०५९ जारी गरिएको हो । यी सबै ऐनमा अदालतको अवहेलनासम्बन्धी व्यवस्था छन् । अदालतले आफ्नो अवहेलनामा कारवाही चलाउन सक्ने र अवहेलना गरेको ठहर्‍याएमा पाँच हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा छ महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय गर्न सक्ने व्यवस्था पाइन्छ । अभियुक्त वा कसुरदारले अदालतलाई सन्तोष हुने गरी क्षमायाचना गरेमा अदालतले निजलाई क्षमा दिन पनि सक्छ ।

^{३७} ऐनको दफा १३ (३) अनुसार यस ऐनअन्तर्गतको मुद्दा सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ मा समावेश भएको मानिन्छ । नेपाल सरकार वादी भई चलाइने मुद्दा र नेपाल सरकार विरुद्ध दायर हुने मुद्दाको प्रतिरक्षा गर्ने सम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था गर्न सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ जारी गरिएको हो ।

ऐनका व्यवस्थाहरू हेर्दा अदालतको तह बढ्दै जाँदा तिनले गर्ने सजायको मात्रा पनि बढ्दै गएको देखिन्छ। यसका साथै माथिल्ला तहका अदालतले तल्ला तहका अदालतको अवहेलनामा पनि कारवाही गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसका साथै चलचित्र (निर्माण, प्रदर्शन तथा वितरण) ऐनको दफा ८ (३) ले पनि चलचित्र सेन्सर बोर्डलाई अदालतको अवहेलना हुने किसिमका चलचित्रका कुनै पनि दृश्यहरू प्रदर्शन गर्न रोक लगाउन सक्ने अधिकार दिएको छ। ऐनहरूले प्रदान गरेको अदालतहरूको यो अधिकारलाई संवैधानिक बल पनि प्राप्त छ। अन्तरिम संविधानको धारा १०२ अनुसार मुलुकको सबैभन्दा माथिल्लो तहको अदालत सर्वोच्च अदालत हो। अभिलेख अदालतका रूपमा समेत संवैधानिक मान्यता पाएको यो अदालतले संविधानको धारा १०२ (३) अनुसार यसले आफ्नो र आफ्ना मातहतका अदालत वा न्यायिक निकायहरूको अवहेलनामा कारवाही चलाई कानूनबमोजिम सजाय गर्न सक्छ। यसको अर्थ अदालतको अवहेलनामा संविधानद्वारा नै प्रतिबन्ध लगाउने अनुमति प्राप्त भएको देखिन्छ।

अदालतको अवहेलनासम्बन्धी चाहिँदो हदका कानुनी व्यवस्थाले मिडियालाई व्यावसायिक तथा जिम्मेवार बन्ना सहयोग गर्छ। तर, अदालतको अवहेलनाका बारेमा व्यावहारिक जानकारी नहुँदा के गर्दा अवहेलना हुन्छ, र के गर्दा हुँदैन भन्ने स्पष्टताको अभाव रहन जान्छ। फलतः अदालतसम्बन्धी कुनै पनि प्रकारका आलोचनात्मक समाचार वा विचार सम्प्रेषण गर्दा अदालतको अवहेलना हुने डर उत्पन्न हुने गरेको पाइन्छ। यसका कारण पनि अदालतका विषयमा समाचार तथा विचारको सम्प्रेषण गर्दा ओभरसाइट हुने सम्भावना रहन्छ। तसर्थ, यसबारेमा मिडियाकर्मी तथा न्यायकर्मी दुवै पक्षमा आवश्यक स्पष्टता र कानुनी व्यवस्थाको लागि नियमावलीमा केही व्यवस्था गर्न सकिन्छ। यसका लागि सर्वोच्च अदालतले गरेका विभिन्न व्याख्याहरूको आधारमा के गर्दा अदालतको अवहेलना हुन्छ, र के गर्दा हुँदैन भन्ने स्पष्ट खुलाएर नियमावलीमा व्यवस्था गर्नु उपयोगी हुन्छ।

४.३.२.४ बौद्धिक सम्पत्तिसम्बन्धी दुई कानून

नेपालमा बौद्धिक सम्पत्तिसम्बन्धी प्रमुख दुई वटा कानूनहरूको यहाँ विश्लेषण गरिएको छ। यसमा पेटेण्ट डिजायन र ट्रेडमार्क ऐन, २०२२ तथा प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ रहेका छन्।

सर्वसाधारण जनताको सुविधा तथा आर्थिक हितको निमित्त पेटेण्ट डिजायन र ट्रेडमार्कका सम्बन्धमा समयोचित कानुनी व्यवस्था गर्न पेटेण्ट डिजायन र ट्रेडमार्क ऐन, २०२२ जारी गरिएको हो। यस ऐनमा रहेका डिजायन र ट्रेडमार्कसम्बन्धी व्यवस्थाहरू मिडियाको सन्दर्भमा केही सान्दर्भिक हुने देखिन्छ।

ऐनबमोजिम कुनै व्यक्तिको नाममा दर्ता भएको डिजायन अरु कसैले नक्कल गर्न वा आफ्नो नाममा नामसारी नगराई वा प्रयोगको निमित्त लिखित रूपमा अनुमति नलिई आफ्नो वा अरुको नामबाट प्रयोग गर्न गराउन हुँदैन।^{३५} त्यसो गरेमा वा बदर भएको डिजाइन चलाएमा ५० हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना र सो कसूरसँग सम्बन्धित सबै चिज वस्तु जफत हुने व्यवस्था ऐनको दफा १५ मा छ। अरुको नाममा दर्ता भएको ट्रेडमार्क कुनै पनि किसिमले दुरुपयोग गरेमा एक लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना हुन सक्नेछ र सो कसूरसँग सम्बन्धित सबै सामान जफत हुने व्यवस्था छ।

^{३५} डिजायन वा ट्रेडमार्क दर्ता गराउने काम उद्योग विभागमा हुन्छ।

मिडियाका विभिन्न उत्पादनहरूको उत्पादनका पनि डिजायन र ट्रेडमार्क दर्ता गर्ने र त्यसअनुकूलको व्यवहार गर्ने प्रचलन त्यति बसिसकेको छैन । तर, पत्रपत्रिकाको नामदेखि विभिन्न डिजायनहरूसमेतलाई नक्कल गरी उपयोग गर्ने प्रचलनलाई अन्त्य गरेर मिडिया क्षेत्रलाई व्यावसायिक र मर्यादित बनाउन सकिन्छ । यसका लागि यो ऐनको कार्यान्वयन मिडियाका क्षेत्रमा पनि हुनु जरुरी छ ।

साहित्य, कला, ज्ञान-विज्ञान र अन्य क्षेत्रमा मौलिक एवं बौद्धिक रूपले प्रस्तुत गरिएका रचनाहरूको स्वामित्व संरक्षणका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्नका लागि प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ को व्यवस्था गरिएको हो ।^{३९} ऐनमा पत्रकारिता क्षेत्रका समाचार तथा समाचारमूलक सामग्रीहरूलाई स्पष्ट रूपमा रचनाको रूपमा परिभाषित गरेर बौद्धिक सम्पत्तिको रूपमा संरक्षण गरिएको छैन । यसैगरी विभिन्न समाचार एजेन्सीहरू वा अन्य स्रोतबाट प्राप्त समाचार तथा अन्य सामग्री प्रयोग गर्दा स्रोत उल्लेख गर्ने प्रवृत्तिलाई प्रोत्साहित गर्नका लागि आवश्यक व्यवस्था पनि ऐनमा गरिएको छैन । त्यसो हुनसकेको खण्डमा नेपाली पत्रकारिता क्षेत्रले भोगिरहेको 'हुबहु पत्रकारिता' बन्द गर्नका लागि पनि प्रभावकारी कदम सावित हुनसक्ने थियो ।

यी दुई ऐन र नियमावलीको प्रभावकारी प्रयोगबाट नेपाली मिडिया जगत्मा खासगरी सिर्जनाकर्ममा लाग्नेहरूको बौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण हुन्छ । त्यसो भएमा मिडियाहरूबाट आफूले प्रयोग गरेका सामग्रीको स्रोत नखुलाई प्रयोग गर्ने, रचयिताको कुनै मूल्य नहुने गुनासोको अन्त्य हुन्छ । यो भनेको रचनाकर्मलाई सञ्चारजगतले व्यावसायिक तथा जिम्मेवार रूपमा प्रयोग गर्ने र त्यसो श्रेय तथा स्वामित्वको सम्मान गर्ने कुरा पनि हो ।

४.३.३ शान्ति सुरक्षा

मिडियाको क्रियाशीलताको क्रममा सतर्कतापूर्वक सम्बन्धित हुनआउने र सरोकार राख्नुपर्ने केही ऐनलाई यो समूहमा राखिएको छ । यिनले मूलतः मुलुकको शान्ति तथा सुरक्षासँग सम्बन्धित विषयहरूका बारेमा विभिन्न कानुनी व्यवस्थाहरू गरेका छन् ।

४.३.३.१ जासुसी ऐन, २०१८

नेपालको सुरक्षा कायम राख्न नेपालको विरुद्ध जासुसी, खुफिया तथा गुप्तचरको काम गर्नबाट रोक्न र त्यस्तो काम गर्ने गराउनेलाई सजाय दिने व्यवस्था गर्न यो ऐन बनेको हो । मूलतः राष्ट्रिय हितसँग सम्बन्धित सामरिक सूचनाहरूको संरक्षणसँग सम्बन्धित यो ऐनले दफा ३ मा 'जासुसी' को परिभाषा गरेको छ ।

यो ऐनमा जासुसीको कसुरअनुसार पाँच वर्षदेखि जन्मभरसम्म कैदको व्यवस्था छ । ऐनको दफा ४ मा शङ्का लागेको व्यक्तिलाई गिरफ्तार गर्न वा जुनसुकै समय घर जग्गा वा निजको जीउ वा त्यस्तो मालसामान भएको शङ्का लागेको मालसामानको खानतलासी गर्न वारेन्ट जारी गर्न सक्नेछ । वारेन्टका लागि केही समय लाग्ने भई कसुरदार भागी जाने वा कसुरको सबूद गायब गरिने सम्भावना देखिएमा वारेन्ट बिना पनि त्यसो गर्न सकिने कानुनी व्यवस्था नै छ ।

^{३९} ऐनको दफा २ (क) अनुसार "रचना" भन्नाले साहित्य, कला, ज्ञान-विज्ञान र अन्य क्षेत्रमा मौलिक एवं बौद्धिक रूपले प्रस्तुत गरिएका रचना हुन् । किताब, लेख, शोधपत्र, नाटक, नाट्य-सङ्गीत, मुक चित्र र यस्तै किसिमले मञ्चनका लागि तयार गरिएका रचना; शब्दसहित वा शब्दरहित साङ्गीतिक रचना; श्रव्य दृश्य रचना; चित्रकला, पेन्टिङ, लिथोग्राफी, फोटोजन्य रचना; प्रयोगात्मक कलासम्बन्धी रचना; उद्घरण, मानचित्र, योजना, भूगोलसम्बन्धी त्रि-आयामिक रचना, टोपोग्राफी र वैज्ञानिक लेख रचना तथा कम्प्युटर प्रोग्रामलाई पनि सो दफाले रचनाका रूपमा परिभाषित गरेको छ ।

यो कानून हालसम्म कुनै पनि मिडियाकर्मीका विरुद्ध लागू नभएको हिसाबले हेर्दा मिडिया व्यावसायिक रहेछ भन्न सकिन्छ। तर, राज्यले यस्तो बहानामा सूचनादाता वा सञ्चारकर्मीलाई दुःख दिने प्रशस्त सम्भावनाछ। तसर्थ यस्तो कानूनको पुनरावलोकन गरी नागरिकको सूचनाको अधिकार र राज्यको सामरिक गोप्यतासम्बन्धी महत्वपूर्ण गोप्य सूचनाहरूको संरक्षणका बीचमा तादात्म्य मिल्ने गरी आवश्यक कानुनी व्यवस्था गर्नु जरुरी छ। अन्यथा यस्ता कानूनले उत्पन्न गर्ने मनोवैज्ञानिक त्रासका कारण कतिपय विषयहरूमाथि ओभरसाइट मात्र नभएर सेल्फ-सेन्सरसिप नै गर्ने खतरा रहन्छ।

४.३.३.२ सुरक्षासम्बन्धी पाँच ऐन

मुलुकको शान्ति तथा सुरक्षासँग सम्बन्धित विभिन्न पाँच वटा कानूनहरू नेपाली मिडिया अभ्यासका क्रममा विभिन्न किसिमले आकर्षित र प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ।

हातहतियार खरखजाना ऐन, २०१९ को दफा ६ र १२ मा रहेका व्यवस्थाहरू पत्रकारिताको सम्बन्धमा त्रासद छन्। ऐनको दफा ६ मा शङ्का लागेमा हातहतियार, खरखजाना, ल्याउने लैजाने व्यक्तिहरूको खानतलासी लिई पक्राउ गर्ने व्यवस्था छ भने दफा १२ मा खानतलासी लिने, कब्जा गर्ने प्रजिअको अधिकार उल्लेख छ। मूलतः यस ऐनमा खानतलासीको नाममा सञ्चार प्रतिष्ठान वा सञ्चारकर्मीको कुनै पनि ठाउँमा खानतलासी गर्नसक्ने व्यवस्थाका कारण मिडियाहरूमाथि सरकारी सुरक्षाकर्मीको ज्यादती हुने खतरा छ।

केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन, २०२७ नेपाली मिडिया अभ्यासलाई नियन्त्रण गर्न विगतदेखि नै प्रयोग हुँदै आएको छ। यो ऐनका कतिपय व्यवस्थाहरू अद्यापि नेपाली स्वतन्त्र पत्रकारिताका लागि त्रासको विषय रहिआएको छ। यसमा भएका दफा २ अन्तर्गतका कतिपय व्यवस्थाले पत्रकारिताका कारणबाट सार्वजनिक अपराध हुनसक्ने मान्यता राखेकाले पत्रकारहरूमाथि कारबाही हुने खालका छन्। यस दफा २ को (ग), (ग१) र (ज) मा रहेका व्यवस्थाहरूको आडमा मिडियालाई राज्यले दुःख दिने सम्भावना देखिन्छ।^{४०} यी व्यवस्थाहरूले पत्रकारिताका कारणबाट पनि सार्वजनिक अपराध हुनसक्ने मान्यता राखेका छन्। जबकि यस्तै प्रकारका व्यवस्थाहरू छपाखाना र प्रकाशनसम्बन्धी ऐन, २०४८ मा पनि रहेको छ। सो ऐनको दफा १४ र १६ मार्फत पनि नियन्त्रण गर्न सकिने गतिविधिहरूलाई केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐनमा पनि राखिनुले राज्यले आफ्नो अनुकूलता अनुसार जुनसुकै ऐन पनि प्रयोग गर्नसक्ने देखिन्छ। त्यसकारण यस्तो व्यवस्थाको अन्त्य गरी स्पष्ट रूपमा प्रेससम्बन्धी कानूनकै प्रयोग गर्ने संयन्त्रमा जोड दिनुपर्दछ।

यसैगरी स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ ले प्रेस स्वतन्त्रतामा आघात पार्ने ठाउँ रहेको छ। यो ऐनले प्रजिअलाई धेरै अधिकार दिएको छ। यस्तो अधिकारको दुरुपयोग भई कतिपय अवस्थामा स्वतन्त्र पत्रकारितामाथि दमन भएको पृष्ठभूमिमा त्यस्तो अधिकारको दुरुपयोग नहुने, जनताको सूचनाको अधिकार र विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको बहाल रहने कुराको प्रत्याभूति हुने व्यवस्था गरिनु जरुरी छ। कम्तीमा संवैधानिक रूपमा मौलिक हकहरू निलम्बन नगरिएको अवस्थामा त्यस्ता अधिकारहरू कुनै पनि प्रकारले सङ्कुचित

^{४०} सो दफामा रहेका व्यवस्थाहरू :- (ग) सार्वजनिक स्थानमा अश्लील बोली, वचन, इसारा प्रयोग गरी शान्ति भङ्ग गर्ने वा अश्लील प्रदर्शन गर्ने, (ग१) सार्वजनिक स्वास्थ्य वा स्वास्थ्य विज्ञानको लागि बाहेक अश्लील भाषा वा अश्लील भाव आउने शब्द वा चित्रद्वारा अश्लील कुरा छापे वा प्रकाशित गर्ने वा त्यस्तो अश्लील प्रकाशनहरू सार्वजनिक स्थानमा प्रदर्शन वा विक्री वितरण गर्ने, (ज) कसैलाई डर, त्रास वा दुःख दिने, अपमान वा बेइज्जत गर्ने वा हैरानी गर्ने हेतुले टेलिफोन, चिठीपत्र वा अन्य कुनै साधन वा माध्यमद्वारा धम्की वा गाली दिने वा जिस्क्याउने वा अन्य कुनै अनुचित काम कुरा गर्ने।

गर्न नपाइने व्यवस्था गरेर यो ऐनले दिएको अधिकारको दुरुपयोग नहुने सुनिश्चितता गरिनुपर्दछ। ऐनको दफा ५ (५) मा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको काम, कर्तव्य र अधिकारमा जिल्लाको शान्ति सुरक्षाको अवस्थाबारे बेलाबेलामा सार्वजनिक सञ्चारका माध्यममार्फत यथार्थ जानकारी गराउने भन्ने व्यवस्था गर्नु यस मामलामा एउटा कदम हुनसक्छ। अशान्तिको अवस्थामा पनि जनतालाई सूचनाको हकबाट वञ्चित नहुने व्यवस्था गरी मिडियालाई पनि सो गम्भीर अवस्थाप्रति जिम्मेवार र समस्या समाधानमा सहयोगी बनाउनुपर्दछ।

राज्यविरुद्धको (अपराध र सजाय) ऐन, २०४६ को दफा ३ मा भएको राज्य विप्लव गर्न दुरुत्साहन दिएको आरोपमा दस वर्ष कैद हुने व्यवस्था ऐनको दफा ३.४ मा रहेको छ। ऐनको दफा ३ मा राष्ट्र विप्लव र दफा ४ मा राजद्रोहमा जस्तै दफा ५ मा मित्रराष्ट्रप्रति विद्रोह गर्न दुरुत्साहन गरेको नाममा पत्रकार वा मिडियालाई राज्यले कारबाही गर्ने बाटो खुला छ। यसैले व्यावसायिक पत्रकारिता नहुने र डरका कारण विषयहरू नै ओभरसाइटमा पर्ने अवस्था देखिन्छ।

सार्वजनिक सुरक्षा ऐन, २०४६ ले पनि प्रजिअलाई धेरै अधिकार दिएको छ। ऐनको दफा ३ मा नेपालको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता वा सार्वजनिक शान्ति र व्यवस्थामा तत्काल खलल पर्नसक्ने कुनै काम कुरा गर्नबाट कुनै व्यक्तिलाई रोक्नुपर्ने उचित र पर्याप्त आधार^{४१} भएको नाममा पत्रकारलाई राज्यले नजरबन्द, स्थानहद वा देशबाहिर जानबाट रोक्नसक्ने अवस्था छ। यही कारणले व्यावसायिक पत्रकारिता नहुने र सरकारी गम्भीर आरोपको डरका कारण मिडियामा रिपोर्ट गर्नुपर्ने कतिपय विषयहरू नै ओभरसाइटमा मात्र होइन, सेल्फ-सेन्सरसिपमै पर्ने अवस्था छ।

राज्यले नागरिकको जीउधनको सुरक्षाका नाममा अनुमान वा आशङ्काको भरमा सुरक्षा-कारबाहीहरू गर्दा मिडिया पनि प्रताडित हुने गरेका छन्। तसर्थ पत्रकारिता गर्दाको अवस्थाको पत्रकारका हकमा राज्यले जथाभावी शक्तिको दुरुपयोग वा ज्यादती गर्न नसक्ने कानुनी प्रत्याभूति गरी प्रेस स्वतन्त्रताको संरक्षण गरिनुपर्दछ। यसबाट नै जिम्मेवार तथा व्यावसायिक पत्रकारिताको विकास हुन्छ। त्यसका लागि मिडियाकर्मका कारण अनेक बहानामा मिडिया वा मिडियाकर्मीमाथि राज्यशक्तिको दुरुपयोग हुन नदिन प्रेससम्बन्धी कानूनमा नै आवश्यक कानुनी व्यवस्था गरिनुपर्दछ।

४.३.४ सरकारी मिडियाको अभ्यास

नेपालमा सरकारले निजी क्षेत्रका विभिन्न प्रकारका मिडियासँग प्रतिस्पर्धा गरिरहेको छ। तर, स्वाभाविक रूपमा यिनीहरू सरकारी नीति तथा निर्देशनबाट निर्देशित हुने भएकोले यिनमा व्यावसायिक अभ्यास कमजोर छ। यिनीहरूको उत्तरदायित्व पनि पाठक, श्रोता वा दर्शक नभई सरकारप्रति बढी हुने गरेको देखिन्छ। त्यस्ता मिडिया सञ्चालनसँग सम्बन्धित चार वटा कानूनहरूलाई यो समूहमा राखिएको छ। यी कानूनहरू सरकारी स्वामित्वमा सञ्चालित पत्रिका प्रकाशन गृह गोरखापत्र संस्थान, रासस, रेने र नेटिसँग सम्बन्धित छन्।

^{४१} यस्तो आधारका बारेमा सार्वजनिक सुरक्षा नियमावली, २०५८ को नियम ३ मा उल्लेख गरिएको छ।

४.३.४.१ गोरखापत्र संस्थान ऐन, २०१९

नेपाली जनताको सुविधा एवं आर्थिक हितको लागि गोरखापत्र^{४२} दैनिकको सञ्चालन एवं प्रकाशनलाई नेपाल सरकारको नियन्त्रणबाट भिक्री समय अनुकूल बढ्ता लोकप्रिय र प्रभावकारी बनाउन संस्थानको रूपमा गठन र व्यवस्था गर्न यो ऐन जारी गरिएको थियो ।

वि.सं. २०१९ साल चैत ३० गते गोरखापत्र संस्थान ऐन जारी भएर २०२० साल असार २५ गते गोरखापत्र संस्थान स्थापना भयो । ऐनको दफा १७ ले काम र कर्तव्य तोकेको छ । तीमध्ये दफा १७ (२) मा विशेष गरेर पत्रकारितासँग सम्बन्धित मुख्य काम र कर्तव्य छन् ।

अहिले कार्यान्वयनमा रहेको व्यवस्थालाई हेर्ने हो भने यसले गोरखापत्र संस्थान ऐनकै भावनाको पनि प्रतिनिधित्व गरेको छैन किनकि ऐनको प्रस्तावनाले संस्थानलाई सरकारको नियन्त्रणबाट भिक्री सर्वसाधारण जनतालाई सकभर बढी मात्रामा सरिक गराउने कुरा गरेको छ । लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीमा स्वतन्त्र प्रेसले सरकारको पहरेदारको भूमिका निर्वाह गर्ने हुनाले सरकारले पत्रिका सञ्चालन गर्नुपर्ने आवश्यकता पर्दैन । त्यसो गर्नु भनेको स्वतन्त्र प्रेसप्रतिको अविश्वास पनि हो ।

विभिन्न सरकारी नीति तथा प्रतिवेदनहरूले गोरखापत्र संस्थानलाई निजी क्षेत्रको सहभागितामा सञ्चालन गर्नुपर्ने उल्लेख गर्दै आएका छन् । यसमा निजीकरणका कुरा बढी गरिएको पाइन्छ । उमिसुआले पनि राज्यले सञ्चारमाध्यमहरू सञ्चालन गरिराख्नु लोकतान्त्रिक मान्यताअनुरूप नभएकाले गोरखापत्र संस्थानलाई सरकारको स्वामित्व र नियन्त्रणबाट पूर्ण रूपमा मुक्त गर्ने व्यवस्था गर्ने कुरा गरेको छ ।

गोरखापत्र संस्थानमाथिको सरकारी स्वामित्वको अन्त्य गर्ने तर इतिहासको संरक्षण गर्दै व्यावसायिक र जनउत्तरदायी पनि बनाउने परिणामका लागि सहकारीकरण पनि एक उपाय हुनसक्छ । यसबाहेक यसको सञ्चालक समितिलाई बढी स्वायत्त बनाउने, विशेष योग्यता र दक्षताका आधारमा स्वतन्त्र निकायबाट सञ्चालकको नियुक्ति गर्ने उपायबाट पनि सञ्चालनमा प्रभावकारिता ल्याउन सकिन्छ । अर्को उपाय हुनसक्छ- निजी-सार्वजनिक साझेदारी । संस्थानलाई कम्पनीमा परिणत गरेर सार्वजनिक सेयरहोल्डरहरूको अनुपात ५० प्रतिशतभन्दा बढाएर पनि सञ्चालन गर्न सकिन्छ । यी सबैको मोडालिटीमा व्यापक विचार विमर्श गर्न सकिने ठाउँ छ ।

जे गरे पनि एउटै लगानीकर्ताको अधिकतम लगानीको मात्रा तोक्ने र संस्थालाई प्रतिस्पर्धात्मक रूपमा सञ्चालन गर्ने नीति लिइनुपर्दछ । त्यसो भएको खण्डमा गोपलाई पनि अन्य पत्रपत्रिकासरह अरू ऐनले नै नियमन गर्न सक्दछ । त्यसो गरेको अवस्थामा गोरखापत्र संस्थान ऐनको आवश्यकता रहँदैन । यसपछि भने यसका प्रकाशनहरूले पनि मिडियाको व्यावसायिक र जनउत्तरदायी पत्रकारिताको अभ्यास गर्न पाउने छन् ।

^{४२} प्रकाशन सुरु हुँदा गोर्खापत्र लेख्ने गरिएको हिज्जेलाई वि.सं. १९८३ जेठ ४ गतेदेखि गोरखापत्र लेख्न थालियो । वि.सं. २०६२ साल वैशाख २४ गतेदेखि फेरि गोर्खापत्र लेख्न थालिएकोमा २०६३ वैशाख १८ गतेदेखि फेरि गोरखापत्र नै लेखिँदै आएको छ । हरेक सोमबार छापिने गरेको गोरखापत्र १९९१ साल वैशाख १५ गतेदेखि शुक्रबार छापिन थाल्यो । २००० साल असोज २९ गतेदेखि हप्तामा दुई पटक (मंगलबार र शुक्रबार) र २००३ साल पुस ८ गतेदेखि हप्तामा तीन पटक (सोमबार, बुधबार र शुक्रबार) प्रकाशित हुन थालेको हो । राजा महेन्द्रको अध्यक्षतामा गठित मन्त्रपरिषद्को निर्णयअनुसार गोरखापत्र २०१७ साल फागुन ७ गते देखि दैनिक भएको र २०२२ साल पुस १ गतेदेखि गोरखापत्रकै अङ्ग्रेजी संस्करण द राइजिङ नेपाल प्रकाशित हुन थालेको कुरा सोही मन्त्रपरिषद्का एक सदस्य भुवनलाल प्रधानले उल्लेख गरेका छन् (प्रधान २०६७ [२०६२]: ८५) । हाल यस संस्थानअन्तर्गत गोरखापत्र र द राइजिङ नेपालका साथै साहित्यिक मासिक मधुपर्क (२०२५ सालदेखि), युवामञ्च मासिक (२०४५ सालदेखि), बाल मासिक मुना (२०४७ सालदेखि) प्रकाशन भइरहेका छन् । २०४७ सालदेखि प्रकाशित सण्डे डिस्ट्यान्च र २०४५ सालदेखि प्रकाशित मनोरम अफ्सरा हाल बन्द छन् भने द नेल्सज पर्सस्पेक्टिभ पनि २०२१ सालदेखि २०३२ सालसम्म चलेर बन्द भयो (चालिस २०५५) ।

४.३.४.२ राष्ट्रिय समाचार समिति ऐन, २०१९

तत्काल अस्तित्वमा रहेका दुई वटा समिति^{४३} का एक-एक जना प्रतिनिधि (नेपाल संवाद समितिका गोविन्द वियोगी र सगरमाथा संवाद समितिका मणिन्द्रराज श्रेष्ठ) लाई समेटेर २०१८ साल फागुन ७ गते एउटा अस्थायी समितिअन्तर्गत राष्ट्रिय संवाद समिति गठन गरिएको थियो (देवकोटा २०५१ [२०२४]: १४६-१४७; पौड्याल २०६८: ५४)। सो समितिले २०१९ साल मंसिर १९ गते राष्ट्रिय संवाद समिति ऐन, २०१९ जारी भएपछि कानुनी संस्थागत स्वरूप पाएको थियो।

यस ऐनअनुसार अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला एक स्वशासित र सङ्गठित संस्था राससको अधिकृत पुँजी सरकारले निर्धारण गरेबमोजिम हुने र समितिको कुल पुँजीमा कम्तीमा ५१ प्रतिशत सेयर नेपाल सरकारले लिने ऐनको दफा ४ को व्यवस्था छ। संस्थाका सञ्चालकहरूको नियुक्तिका सम्बन्धमा रासस ऐनमा पनि गोरखापत्र संस्थान ऐनमा जस्तै व्यवस्था छ। रासस ऐनमा पनि गोरखापत्र ऐनमा जस्तै दफा ८ मा नै सरकारले पाँच सदस्यीय सञ्चालक समिति गठन गर्ने व्यवस्था छ। त्यति मात्र नभएर यो ऐनको पनि दफा १४ मा नै सरकारले एकजना महाप्रबन्धक र आवश्यक भएजति सल्लाहकार नियुक्त गर्नसक्ने प्रावधान छ। सरकारले चार वर्षका लागि नियुक्त गरे पनि सबैलाई चाहेको बेलामा हटाउन सक्ने कानुनी व्यवस्था छ।

विशाल आम सञ्चारमाध्यममा व्यावसायिक हिसाबले कर्पोरेट संस्कृतिको विकास नहुँदा पनि दिशाभ्रम हुन पुगेको छ (रेग्मी २०६८: ४१)। नयाँपन दिन नसकेमा सेवाग्राही समाचार संस्थाहरूले राससको समाचार सेवा लिन छोड्ने र सरकारी अनुदान सहयोगसमेत घट्टै बन्द हुनसक्ने खतरासमेत संस्थाभित्रैबाट औँल्याइएको पाइन्छन् (सिलवाल २०६८: ७३)।

समाचार एजेन्सीको सञ्चालनका लागि वित्तीय व्यवस्थापनका साथै सम्पादकीय अभ्यासमा स्वायत्तता, स्वतन्त्रता र सक्षमताको आवश्यकता हुन्छ। त्यसका लागि यसको नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्थामा परिवर्तन एवं परिमार्जन गरी प्रतिस्पर्धात्मक क्षमताविकासका लागि भौतिक, प्राविधिक र मानवीय स्रोतसाधनको स्तरोन्नति गर्नुपर्ने हुन्छ। नीतिगत रूपमा स्पष्ट भएमा सरकारले नै सञ्चालन गर्ने हो भने पनि पर्याप्त खर्च व्यहोर्न राज्य तयार हुनुको विकल्प छैन। तर, यसो गर्दा पनि यसलाई सरकारको नियन्त्रणमा राखेर होइन; सार्वजनिक समाचार निकायका रूपमा विकास गरी पारदर्शी रूपमा सञ्चालन हुनुपर्दछ।

यसलाई पूर्ण रूपमा सरकारको नियन्त्रणबाट बाहिर निकाल्नु पर्छ भनेर मत राख्नेहरूको बीचमा पनि उपयुक्त संरचनाका बारेमा अन्योल रहने गरेको पाइन्छ। यसलाई राज्यका आधिकारिक सूचना प्रवाह गरी अन्य सञ्चारमाध्यमलाई सहयोग गर्नका लागि मात्र सञ्चालन गर्ने नभएर व्यावसायिक उद्देश्यअनुरूप आत्मनिर्भर हुने गरी स्वतन्त्र रूपमा सञ्चालन गर्ने नीति राज्यले निर्धारण गर्नुपर्दछ। यो नीतिगत स्पष्टतापछि मात्रै कम्पनीको रूपमा सञ्चालन गर्दै निजी क्षेत्रका सेयरहोल्डरहरूलाई प्रवेश गराएर र तिनको हिस्सा बढाएर सञ्चालक समिति तथा व्यवस्थापनलाई स्वायत्तता दिने उपाय एउटा हुनसक्छ। स्वायत्तताभित्र हालकै ऐनमा संशोधन गरेर सञ्चालक समिति, महाप्रबन्धक तथा सल्लाहकार नियुक्तिमा स्वतन्त्र, व्यावसायिक र सक्षम व्यक्ति नियुक्त गरेर पनि हेर्न नसकिने होइन।

^{४३} वि.सं. २०१६ साल पुस १ गते स्थापना गरिएको नेपाल संवाद समिति नै नेपालको पहिलो समाचार समिति हो। त्यसको केही महिनापछि २०१७ साल वैशाख ३० गते सगरमाथा संवाद समिति गठन गरियो। विभिन्न दैनिक पत्रपत्रिकाहरू मिलेर स्थापना गरेका यी दुवै समाचार समिति २०१७ साल फागुन ६ गतेसम्म मात्र अस्तित्वमा रहे।

राससको विकल्पको रूपमा निजी क्षेत्र सक्षम भई अर्को संरचना निर्माण नभएसम्म राससलाई जनताप्रति बढी जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउँदै लैजानुपर्ने सुझाव उमिसुआले दिएको छ। तर, आयोगले सरोकारवाला रासससँग कुनै सम्पर्क र छलफल नै नगरी हचुवाको भरमा समाचार समितिबारे प्रतिवेदनमा अमूर्त कुरा उल्लेख गरेर झारा टार्ने काम मात्र गरेको राससकर्मीहरूको बुझाइ छ (सिलवाल २०६८: १२१)। निजीकरण वा सहकारीकरण तथा निजी-सार्वजनिक साभेदारीका विभिन्न रूपहरूका बारेमा पनि विचार गर्न नसकिने होइन। यस्ता विषयमा विचार गरेसँगै यसको उत्पादन, आवृत्ति, प्रकृति, प्रकार, कार्यक्षेत्र, माध्यम आदि विभिन्न विषयमा पनि स्पष्ट हुनु आवश्यक छ।

सूचनाको स्वतन्त्रताको नयाँ युगमा स्वदेशी तथा विदेशी समाचार एजेन्सीहरूको सङ्ख्या बढ्ने सम्भावना स्वाभाविक रूपमा हुन्छ नै। ती सँगै नयाँ नयाँ प्रविधि र प्रवृत्तिको पनि आगमन हुने छ। यस सँगै चुनौतीहरू थपिने छन् भने विभिन्न अवसरहरूको खोजी गरी इतिहासको महत्ता कायम राख्दै नयाँ युगको चाहनालाई पनि सम्बोधन गर्न सक्ने पर्दछ। यसका लागि एकातिर समाचार समितिसम्बन्धी ऐन नै तर्जुमा गर्नुपर्दछ भने राससलाई पनि सोही कानूनअन्तर्गतको एक स्वतन्त्र मिडियाको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ। यसका साथै सबैखाले मिडियाको स्वामित्व र सञ्चालनका सम्बन्धमा एउटा र मिडियाका सामग्रीको विषयमा अर्को गरी दुई वटा प्रमुख कानून भएको खण्डमा पनि समाचार एजेन्सीसम्बन्धी ऐन पनि आवश्यक नपर्न सक्छ। स्वतन्त्र र व्यावसायिक मिडियाको विकासका लागि यो एउटा उचित कानूनी उपाय हुनसक्ने देखिन्छ।

४.३.४.३ रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति (गठन) आदेश, २०४१

विकास समिति ऐन, २०१३ को दफा ३ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी सरकारले यो आदेश जारी गरेको थियो।^{४४} यस्ता कर्तव्य तथा कामहरू पूरा गर्नका लागि आदेशको दफा २ (१) मा समितिका सदस्यहरूको व्यवस्था गरिएको छ। यसका साथै गैरसरकारी क्षेत्रका प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूमध्येबाट सरकारले दुई जना मनोनित गर्ने र रेडियो प्रसार सेवाका व्यवस्थापक यसको सदस्य-सचिव रहने व्यवस्था छ। २०४१ सालमा आदेश जारी भएपछि रेनेलाई स्वायत्त संस्था बनाएको भनिए पनि समितिले सञ्चालन गर्ने रेडियो नेपाल पूर्णतः सरकारी निकाय हो। त्यसैले पनि यसको सञ्चालक निकाय फेरि पनि सञ्चालक शक्ति उही रहिरह्यो। यसैले सरकारी नियन्त्रण तथा हस्तक्षेपमा कुनै कमी आएन।

यसलाई सम्पूर्ण रूपमा सरकारी नियन्त्रणबाट अलग गरी सार्वजनिक प्रसारण संस्थामा रूपान्तरण गरिनुपर्दछ। लोकतान्त्रिकव्यवस्थामा सरकारको स्वामित्वमा मिडिया सञ्चालन गरिनु उचित नभएकोले यसलाई सार्वजनिक प्रसारण माध्यम बनाई सार्वजनिक हित र आम नागरिकको स्वार्थलाई सर्वोपरी राखेर सेवा गर्नेमाध्यम बनाइनु उचित हुने देखिन्छ। नेपाली प्रसारण पत्रकारिताको आरम्भकर्ता रेनेलाई सार्वजनिक सेवा प्रसारण (Public Service Broadcasting) का रूपमा व्यवस्थित गर्दा दलगत राजनीतिक स्वार्थबाट मुक्त र बजारको प्रभावबाट अलगगै संस्थाको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ। त्यसका लागि आवश्यक कानूनको तर्जुमा गरी सोहीअनुरूपको सङ्गठन, व्यवस्थापन र आर्थिक स्रोतको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ।

^{४४} विकास समिति ऐन, २०१३ को दफा ३(१) मा रहेको व्यवस्था यस प्रकार छ- नेपाल सरकारले उचित वा आवश्यक ठहराएमा सूचित आदेशद्वारा सोही आदेशमा तोकिएबमोजिमको कुनै विकास योजना वा विकास कार्यलाई कार्यान्वित गर्न समिति गठन गर्न सक्नेछ।

लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली र मान्यताअनुरूप यसो गर्दा स्वतन्त्र सञ्चालक समिति वा बोर्डको गठन, योग्य र सक्षम व्यक्तिको नियुक्ति आदि गर्नुपर्दछ। त्यस्तोसञ्चालक निकाय सरकारप्रति नभएर जनप्रतिनिधिमूलकनिकाय अर्थात् व्यवस्थापिकाप्रति उत्तरदायी हुने व्यवस्था गर्नुपर्दछ। त्यस्तो सञ्चालक निकायको गठन गर्दा पनि संसदीय सुनुवाइ समितिको सिफारिसमा गर्ने व्यवस्था हुनु वाञ्छनीय हुन्छ। यसो गर्दा मिडियाको उत्तरदायित्व र व्यावसायिकता दुवै कायम हुनसक्दछ। दलगत राजनीतिक हस्तक्षेपबाट मुक्त राखी प्रसारण गर्नुपर्ने विषयवस्तुहरूलाई किनारा गरिने कामको अन्त्य हुन्छ। यसका साथै सरकारी नभएर व्यावसायिक कोणबाट प्रसारणका विषयवस्तुहरूलाई प्राथमिकता दिनसकिने हुनाले प्रसारण गर्नेपर्ने विषयवस्तुहरू ओभरसाइटमा पर्ने सम्भावना कम भएर जान्छ।

४.३.४.४ सञ्चार संस्थान ऐन, २०२८

सञ्चार संस्थान ऐनको दफा ३ (१) अनुसार राष्ट्रिय हित तथा सर्वसाधारण जनताको ज्ञान, जानकारी मनोरञ्जन, सुविधा वा आर्थिक हितको निमित्त कुनै सञ्चार सेवालाई संस्थानको माध्यमबाट सञ्चालन गर्न आवश्यक वा उपयुक्त देखिएमा सरकारले संस्थानको नाम, कार्यालय रहने ठाउँका साथै काम, कर्तव्य र अधिकार खुलाई नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी कुनै संस्थानको स्थापना र गठन गर्न सक्छ। ऐनको दफा ६ (२) अनुसार, यस्ता संस्थानको कुल पुँजीमा कम्तीमा ५१ प्रतिशत सेयर सरकारलाई, बढीमा २५ प्रतिशत सेयर संस्थानका कर्मचारीलाई र बाँकी रहेको सेयर सर्वसाधारणलाई बिक्री गरिन्छ। दफा १० मा भएको सञ्चालक समितिको गठनको व्यवस्था पनि रासस ऐन र गोरखापत्र संस्थान ऐनको दफा ८ को दुरुस्त रहेको छ। सरकारले आवश्यक भए जति सल्लाहकारहरू नियुक्त गर्नसक्ने व्यवस्था पनि ती दुई ऐनमा जस्तै छ।

ऐनको दफा ३० अनुसार, राष्ट्रिय हितको निमित्त उचित ठहराएमा सरकारले संस्थानलाई विभिन्न निर्देशनहरू दिन सक्नेछ। त्यस्तो निर्देशन पालन गर्नु संस्थानको कानुनी कर्तव्य हुनेछ। यी सबै प्रावधानहरू हेर्दा संस्थानको मूल तथा अन्तिम सञ्चालक सरकार नै हो। कानुनमा गरिएका अन्य व्यवस्थाका अलावा यसको गठन प्रक्रिया, लगानी तथा निर्देशन दिने अधिकारलगायतका पक्ष हेर्दा यो ऐनअनुसार स्थापित हुने सञ्चार संस्थान पूर्णतः सरकारी नियन्त्रणमा रहेको सञ्चारमाध्यम हुन्छ। त्यसकारण ऐनको प्रस्तावनामा उल्लेख गरिएको 'संस्थानहरूको माध्यमद्वारा सञ्चालन गरी सर्वसाधारण जनतालाई समेत सकभर बढी मात्रामा शरीक' गराउने कुरा केवल नारामा सीमित छ।

सञ्चार संस्थान ऐनको दफा ३ (१) मा भनिएजस्तै गरी काम, कर्तव्य र अधिकार खुलाई नेपाल टेलिभिजन संस्थान स्थापना भएको^{४५} हो। स्थापना गर्दा यसको मूल उद्देश्य निर्धारण गरिएको थियो- अन्तर्राष्ट्रिय प्रविधिको विकास र समयको बहृदो मागलाई दृष्टिगत गरी टेलिभिजन प्रसारणको माध्यमद्वारा नेपालको सांस्कृतिक सम्पदा, प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण र राष्ट्रिय हितको विकास गर्नको लागि नेपालमा टेलिभिजन प्रसारणलाई सुचारु रूपले सञ्चालन र विस्तार गरी जनमानसमा राष्ट्रिय चेतनाको अभिवृद्धि गर्नु। यसैगरी व्यावसायिक सिद्धान्तको अनुसरण गरी अधिराज्यभर टेलिभिजन सेवा पुऱ्याउने कर्तव्य खुलाउँदै स्थापना गरिएको नेपाल टेलिभिजन संस्थानले सञ्चार संस्थान ऐनको अधिनमा रहेर गर्ने विभिन्न पाँच वटा कामहरू खुलाइएका थिए।

^{४५} वि.सं. २०४३ साल असार २३ गतेको नेपाल राजपत्र सङ्ख्या १३ मा प्रकाशित सूचना।

यो सरकारी सञ्चारमाध्यमलाई पनि सत्ता तथा सत्ताधारीहरूले रेनेलाई जस्तै गरी अति राजनीतीकरण गरेर यसको अङ्गअङ्गमा, कार्यक्षमतामा र नैसर्गिक अधिकारमा निरन्तर चोट पुऱ्याई नै रहे (नेपाल टेलिभिजन २०६६)। यही चोट सहँदै यो मिडियाले पनि अन्य सरकारी मिडियाहरू जस्तै (मात्रात्मक रूपमा फरक हुनसक्छ) आफ्ना दर्शकप्रति नभएर मूलतः सरकारप्रति जिम्मेवार पत्रकारिता गरिरह्यो। यस्तो अवस्थामा व्यावसायिक मिडिया अभ्यास हुनसक्ने कुरै भएन। फलतः कतिपय ओभरसाइटहरू जानाजान नै गरिन्छन्, भड्कुरहेका छन्।

यही पृष्ठभूमिमा भएको हो, सरकारी माध्यमहरू सम्पूर्ण रूपमा सरकारी नियन्त्रणबाट अलग गरिनुपर्ने आवश्यकताको अनुभूति। त्यसैले नै रेने र नेटेलालाई सार्वजनिक प्रसारण संस्थाको रूपमा रूपान्तरित गर्नुपर्छ। यसको लागि आवश्यक ऐन निर्माण गरी सञ्चालनको नयाँ मार्ग रोजिनुपर्छ। गोरखापत्र संस्थानको स्वामित्व सार्वजनिक-निजी साभेदारीको अवधारणाअनुसार गर्ने तर निजी क्षेत्रको वर्चस्व हुनुपर्ने वा कम्पनी बनाएर पनि स्वतन्त्र क्षेत्रको वर्चस्व कायम गर्न सकिने भने जस्तै नेटोको सञ्चालन भने सार्वजनिक सेवा प्रसारण (Public Service Broadcasting) का रूपमा हुनुपर्दछ। रेने र नेटो दुवैलाई त्यस्तो एउटै सार्वजनिक सेवा प्रसारकको मातहतमा राखेर स्वतन्त्र, जनउत्तरदायी र व्यावसायिक हिसाबले चलाउनु उचित हुन्छ। लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली भएका मुलुकमा सरकार आफैँले सञ्चारमाध्यमको सञ्चालन गर्ने अभ्यासले व्यावसायिक तथा जनउत्तरदायी मिडियाको विकासमा नकारात्मक भूमिका मात्र निर्वाह गर्छ।

४.३.५ स्वतन्त्र मिडियाको विकास

स्वतन्त्र, व्यावसायिक र जवाफदेही मिडिया अभ्यासको लागि मिडियासम्बन्धी कानूनहरूको चर्चा सर्वाधिक महत्वपूर्ण हुन्छ। माध्यमका आधारमा सम्बोधन गर्ने गरी बनाइएका कानूनहरूले सञ्चारमाध्यम र सञ्चारकर्मी दुवैलाई समेटेका छन्। साथै स्वतन्त्र तथा मर्यादित पत्रकारिताका लागि आवश्यक स्वनियमनकारी निकायको व्यवस्था गर्ने प्रेस काउन्सिलसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको पनि विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ।^{४६} नागरिकको सूचनाको हकलाई व्यवस्थित गर्ने कानुनी व्यवस्थाहरूको पनि विश्लेषण गरिएको छ।

४.३.५.१ छपाखाना र प्रकाशनसम्बन्धी ऐन, २०४८ र नियमावली, २०४९

वि.सं. २०४७ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि प्राप्त प्रेस स्वतन्त्रताको जगमा २०४८ साल जेठ १६ गते छपाखाना र प्रकाशनसम्बन्धी ऐन जारी गरिएको थियो। पत्रकारिता क्षेत्रले अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतालाई मर्यादित एवं जिम्मेवारीपूर्ण तवरले स्वतन्त्र र निर्भिक भई उपभोग गर्नसक्ने वातावरण सृजना गर्नको लागि ऐन जारी गरिएको यसको प्रस्तावनामा उल्लेख छ।

यो ऐनका खासगरी छपाखानासम्बन्धी; प्रकाशनसम्बन्धी र पत्रकारसम्बन्धी गरी तीन वटा पाटा रहेका छन्। छपाखानाको काम मूलतः उद्योगसम्बन्धी काम हो। प्रकाशनको पाटोबाट हेर्दा यसले पत्रपत्रिका र किताब तथा अन्य लिखतहरूलाई पनि समेटेको छ। तेश्रो पाटो हो- पत्रकारसम्बन्धी व्यवस्था। कतिपय सन्दर्भमा पत्रपत्रिका र पत्रकारका अधिकार तथा कर्तव्यहरू स्वाभाविक रूपमा जोडिन आइपुग्ने व्यवस्था पनि ऐनमा छन्। यीलगायत ऐनले सम्बोधन गरेका विभिन्न पाटोमा यहाँ अलग-अलग उपशीर्षकअन्तर्गत चर्चा गरिएको छ।

^{४६} व्यावसायिक तथा जवाफदेही मिडियाको विकासको कोणबाट सर्वाधिक महत्वपूर्ण प्रेस काउन्सिल ऐन, २०४८ तथा प्रेस काउन्सिल (कार्यव्यवस्था नियमावली), २०४९ को बारेमा भने संस्थागत सिंहावलोकनअन्तर्गत प्रेस काउन्सिल शीर्षकमा पृष्ठ ४४ मा विश्लेषण गरिएको छ।

छापाखानासम्बन्धी व्यवस्था : छापाखाना भनेको भौतिक रूपमा यन्त्र उपकरण तथा पत्रकारिताको कामको आधारमा हेर्दा पत्रपत्रिका उत्पादन गर्ने साधन मात्र हो । यसैले पत्रपत्रिकाको छपाइको सन्दर्भमा छापाखानाको निर्वाध सञ्चालनको प्रत्याभूति छ कि छैन भन्ने कुरा मात्र पत्रपत्रिकाको चासोको विषय हो । यस्तो प्रत्याभूति अन्तरिम संविधानको धारा १५ (३) मा छ ।^{४७} सो संवैधानिक व्यवस्थालाई ऐनले पनि दफा ४ मार्फत थप पुष्ट बनाएको छ ।

यो ऐनको दफा ३ ले छापाखाना दर्ता तथा सञ्चालनसम्बन्धी अधिकारहरू स्थानीय सरकारी अधिकारीलाई दिएको छ ।^{४८} एक पटक एउटा जिल्लामा दर्ता गर्दा आवश्यक कागजात प्रस्तुत गरिसकेको छापाखानालाई जिल्ला सार्ने बित्तिकै पुनः दर्ता गर्नुपर्ने ऐनको व्यवस्था अर्थहीन छ । योभन्दा अमिल्दो कुराचाहिँ प्रेस कानूनको परिचय पाएको यो ऐनमा छापाखाना उद्योग सञ्चालनसम्बन्धी व्यवस्थाहरू राखिनु हो । पत्रपत्रिका प्रकाशनका कारणले कुनै पनि छापाखाना बन्द, जफत वा दर्ता खारेज नगरिने हदसम्म मात्र पत्रकारितासँग यो कानुनी व्यवस्थाको सम्बन्ध देखिन्छ । करिब डेढ दशक लामो सो अभ्यास गरिसकेको^{४९} अवस्थामा छापाखाना उद्योगसँग सम्बन्धित कानून अलग र पत्रकारितासँग सम्बन्धित कानूनलाई अलग गर्नु आवश्यक छ । त्यसो गर्दा नै व्यावसायिक तथा जिम्मेवार पत्रकारिताको विकासमा सहयोग पुग्छ ।

पत्रपत्रिका दर्तासम्बन्धी व्यवस्था : ऐनको दफा २ (ख) ले किताब, समाचारपत्र, समाचारपत्रिका, अन्य पत्रपत्रिका र लिखतपत्रलाई समेत प्रकाशनको परिभाषामा पारेको भए पनि प्रकाशकका रूपमा भने दफा ७ बमोजिम पत्रपत्रिका प्रकाशन गर्न अनुमति पाएको व्यक्तिलाई मात्र परिभाषित गरेको छ । ऐनको दफा ७ को उपदफा (१) अनुसार सार्वजनिक रूपमा बिक्रीवितरण हुने पत्रपत्रिका नेपालभित्र प्रकाशित गर्न चाहने व्यक्तिले पत्रपत्रिकाको नाम, किसिम, भाषा, आकार, पृष्ठ सङ्ख्या, छापिने सङ्ख्या र प्रकाशित हुने स्थानसमेत खुलाई पत्रपत्रिका दर्ता गर्नको लागि स्थानीय अधिकारीसमक्ष दरखास्त दिनुपर्छ ।

मुलुकभर कहीं पनि उही नामका एकभन्दा बढी पत्रिका दर्ता नगरिने व्यवस्था दफा ७ का विभिन्न उपदफामा गरिएको छ । यसका साथै पत्रिका दर्ता गर्न चाहनेले अस्थायी प्रमाणपत्र नै लिन पनि ३५ दिनसम्म कुनै पनि र त्यही प्रमाणपत्र पनि अर्को ३ महिनापछि कायम नरहनसक्ने अवस्था देखिन्छ । पत्रपत्रिकाको नाम, किसिम र भाषाका साथै एकभन्दा बढी भाषामा प्रकाशित गर्नुपरेमा वा एक जिल्लाबाट प्रकाशित भइरहेको पत्रपत्रिका अन्य जिल्ला वा एकभन्दा बढी जिल्लाबाट प्रकाशित गर्नेसम्बन्धमा दफा ७(द) अनुसार, सोबाहेक पत्रपत्रिकासम्बन्धी अन्य विवरणमा कुनै परिवर्तन गर्नुपर्ने भएमा दफा ७(९) र पत्रपत्रिकाको स्वामित्व हस्तान्तरण गर्ने प्रक्रियाका बारेमा ऐनको दफा ८ अनुसार स्थानीय अधिकारीबाट प्रमाणपत्र लिनुपर्ने व्यवस्था छ । प्रमाणपत्र नलिईकन कुनै प्रकाशन प्रकाशित गरेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई पाँच हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा छ महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुनसक्ने र दफा ७ को उपदफा(९) बमोजिम परिवर्तन भएको विवरण नसच्याई प्रकाशन प्रकाशित गरेमा त्यस्ता व्यक्तिलाई स्थानीय अधिकारीले तीन हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्न सक्ने व्यवस्था ऐनको दफा २६ मा रहेको छ । पत्रिका बन्द गर्नुपरेमा त्यस्तो

^{४७} कुनै समाचार लेख, सम्पादकीय, रचना वा अन्य कुनै पाठ्यसामग्री मुद्रण वा प्रकाशन गरेबापत कुनै समाचारपत्र, पत्रिका वा छापाखाना बन्द, जफत वा दर्ता खारेज नगरिने प्रत्याभूति ।

^{४८} छापाखाना र प्रकाशनसम्बन्धी ऐनको दफा २ (त) अनुसार 'स्थानीय अधिकारी' भन्नाले सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकिदिएको अधिकारी सम्बन्धित र त्यसरी अधिकारी नतोकिएकोमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई सम्बन्धित ।

^{४९} २०४७ सालको संविधानमा पनि यो व्यवस्था थियो ।

सूचनासमेत स्थानीय अधिकारीलाई दिनुपर्ने ऐनको दफा ११ को व्यवस्था छ। पत्रपत्रिकालाई सहयोग तथा सुविधा दिने प्रयोजनको लागि श्रेणी विभाजन गर्दा प्रेस रजिस्ट्रारको कार्यालय र प्रेकानेले दिएको प्रतिवेदनको आधारमा सञ्चार मन्त्रालयले गर्ने व्यवस्था नियमावलीको नियम १७ मा छ।

पत्रपत्रिका दर्ता नै नगरी सञ्चालन गरेर अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको उपभोग गर्न पाउनुपर्छ भन्ने आवाजहरूसमेत उठिसकेको अवस्थामा कानूनमा रहेको पत्रिकाको दर्ता प्रक्रिया अत्यन्त भ्रूणकटिलो छ। ऐनअन्तर्गतको छापाखाना र प्रकाशन सम्बन्धी नियमावली, २०४९ को नियम ६ र ७ मा तोकिएका विषयले छापा पत्रिकारितालाई सरकारले तोकेको ढाँचामा ढाल्ने कोसिस भएको छ। यसले प्रेस स्वतन्त्रतालाई प्रोत्साहन पनि गर्दैन र मिडियालाई उत्तरदायी पनि बनाउँदैन।

दर्ता खारेज, पूर्वप्रतिबन्ध र निषेधको व्यवस्था : अन्तरिम संविधानको पनि दफा १५ मा भएको पत्रपत्रिकामाथि पूर्वप्रतिबन्ध र तिनको दर्ता खारेज नहुने संवैधानिक आधारलाई थप परिपुष्ट गर्ने काम यो ऐनले दफा १२ र १३ मार्फत भएको छ। दफा १४ ले प्रतिबन्धित प्रकाशनका बारेमा विभिन्न व्यवस्था गरेको छ। ती व्यवस्थाहरू मूलतः अन्तरिम संविधानले प्रदान गरेको विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताका साथै प्रकाशन, प्रसारण तथा छापाखानासम्बन्धी हकको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा भएका व्यवस्थासँग मिल्ने खालका छन्। दफा १५ ले निषेधित प्रकाशनका विषयमा विभिन्न व्यवस्था गरेको छ।

प्रतिबन्धित वा निषेधित सामग्री प्रकाशन गरेमा भने त्यसो गर्ने प्रकाशक वा सम्पादकलाई सो काम गरेबापत प्रचलित कानूनले कुनै सजाय हुने रहेछ भने सोहीबजोजिम सजाय हुने व्यवस्था ऐनको दफा २७ मा छ। यसबाट प्रकाशनसम्बन्धी काम गरेबापत गैरप्रकाशनसम्बन्धी कानूनहरूको आधारमा सजाय गर्नसक्ने अवस्था विद्यमान छ। यसबाट मिडिया व्यावसायिक हुनमा सहयोग पुग्दैन, बरु उत्तरदायित्व पनि पूरा नगर्नेतर्फ उद्यत हुन्छ। यसबाट विषयवस्तुहरूलाई छुटाएर उम्किने अवस्थासमेत उत्पन्न हुन जान्छ। यसो हुन नदिन त्यस्तो प्रकाशन गरेका कारण सजाय नै दिनुपर्ने भए पनि प्रेससम्बन्धी कानूनकै आधारमा सजाय दिनु उचित हुन्छ।

प्रतिबन्धित वा निषेधित प्रकाशन जानी जानी छापेमा, बिक्री वितरण गरेमा, प्रदर्शन गरेमा, निकासी गरेमा वा त्यस्तो प्रकाशन अनुवाद तथा उद्धरण गरेमा स्थानीय अधिकारीले जरिवाना गरी प्रकाशन नै जफतसमेत गर्नसक्ने व्यवस्था ऐनको दफा २८ र २९ मा छ। जफत गरिएको प्रकाशन प्रतिबन्धित वा निषेधित नठहरेमा वा जुन अभियोगबापत जफत भएको हो सो अभियोग प्रमाणित नभएको खण्डमा सरकारबाट क्षतिपूर्ति पाइने व्यवस्था ऐनको दफा ३३ मा छ।^{५०}

पत्रपत्रिकाको दर्ता खारेज गर्न नपाइने संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्थाले एक पटक पत्रिका दर्ता गरेपछि कहिल्यै प्रकाशन नगरे पनि दर्ता कायम रहने हो कि भन्ने भ्रम पार्न सक्छ। वास्तवमा २०५७ सालमा ऐन संशोधन नहुँदा सम्म त्यस्तै अवस्था थियो। सो संशोधनपछि भने त्यो अवस्था रहेन। ऐनको सो संशोधनपछि थपिएको दफा ७क ले दुई वटा अवस्थामा पत्रिकाको दर्ता खारेज हुने व्यवस्था गरेको छ। ती

^{५०} यसरी प्रमाणित गर्ने वा नगर्ने काम पुनरावेदन अदालतको हो। स्थानीय अधिकारीले गरेको निर्णयउपर चित्त नबुझे व्यक्तिले तोकिएको अदालतमा पुनरावेदन गर्नसक्ने व्यवस्था ऐनका दफा ३२ मा रहेको छ भने नियमावलीको नियम १४ ले त्यस्तो प्रयोजनको लागि तोकेको अदालत सम्बन्धित पुनरावेदन अदालत रहेको छ।

हुन्- दर्ता गरेर एक वर्षसम्म एक अड्क पनि प्रकाशन नगरेमा र प्रकाशन नगरेको मितिले एक वर्षभित्र सूचना विभागलाई त्यसको लिखित सूचना नदिएमा । तर, त्यस्तो सूचना एक पटकमा बढीमा एक वर्षको लागि र लगातार पाँच पटक गरी पाँच वर्षभन्दा बढी अवधिको लागि हुन नसक्ने पनि ऐनको व्यवस्था छ । यसबाट अनन्त कालसम्म पत्रिकाको नाम मात्रै कब्जा गरेर राख्ने प्रवृत्तिमा रोक लाग्ने भए पनि दर्ता गरेर एक अड्क नै प्रकाशित नगरे पनि सूचना दिएको भरमा पाँच वर्षसम्म पत्रिकाको नाम ओगटेर राख्न सक्ने अवस्था भने कायमै छ । त्यसैले दर्ता गरेर एक अड्क पनि ननिस्केका र निश्चित समयसम्म प्रकाशित भएर बन्द हुन पुगेका पत्रिकाको हकमा एउटै मापदण्ड राखिरहनुको सट्टा यसमा पुनर्विचार गर्नु जरुरी छ । यद्यपि व्यावसायिकता र जिम्मेवारीबोध कानूनको प्रयोगबाट नभई व्यावसायिक अभ्यासबाट परिपक्व हुँदै जाने भएकोले कानूनले दिएको अधिकारसँगै कर्तव्यको पालना पनि गर्नु जरुरी छ । यसो भएमा मात्रै निषेधित वा प्रतिबन्धित प्रकाशनमाथिको बन्देजको नाममा राज्यले मिडियाप्रति हस्तक्षेप गर्ने अवस्था आउँदैन ।

यस ऐनका अन्य कुनै पनि दफामा सूचना विभागको अस्तित्व र भूमिका नदेखाएकोमा दफा ७क मा मात्र देखिनुले भने ऐन संशोधनका क्रममा भएको त्रुटिलाई उजागर गरेको छ । ऐनका अन्य विभिन्न दफामा भने यस्ता काममा प्रेस रजिस्ट्रारको भूमिका देखिन्छ।^{५१} त्यसकारण यस दफामा पनि सूचना विभाग भन्ने शब्दको सट्टामा प्रेस रजिस्ट्रार नै हुनुपर्ने देखिन्छ ।

मुलुकभित्र उत्पादन हुने सामग्री मात्र नभएर विदेशबाट आयात गरिने प्रकाशनका सन्दर्भमा पनि ऐनले केही निश्चित आधारमा नियन्त्रण गर्नसक्ने व्यवस्था ऐनको दफा १६(१) ले गरेको छ । ऐनको दफा १६ को उपदफा (२) र (३) ले यस्ता प्रकाशनहरूको पैठारीमा रोक लगाउनेसम्बन्धी थप कामको जिम्मेवारी भन्सार वा हुलाकका हाकिम र स्थानीय अधिकारीलाई दिएको छ । यो व्यवस्थामा नेपाली मिडिया अभ्यासलाई थप व्यावसायिक बनाउनका लागि राज्यले प्रोत्साहन दिने नीति लिँदै विदेशी प्रकाशनहरूको पैठारीमा शुल्क लिने प्रावधान राख्न सकिन्छ । दफा १७ ले प्रतिबन्धित वा निषेधित प्रकाशन जानी जानी छापन, बिक्री वितरण गर्न वा प्रदर्शन गर्न मात्र नभएर निकासी गर्नसमेत नहुने व्यवस्था गरेको छ । यसबाट अवश्य पनि व्यावसायिक तथा जिम्मेवार मिडिया अभ्यासलाई नै प्रोत्साहन मिल्छ ।

पत्रपत्रिकासम्बन्धी कुरा गर्दा तिनको प्रकाशनमा विदेशी लगानीको विषयलाई छुटाउनु मिल्दैन । तर, ऐनले यिनमा हुने लगानीको स्रोतका बारेमा कुनै प्रस्ट व्यवस्था गरेको छैन । लगानीमा पारदर्शिता अहिलेको आवश्यकता हो । यति भइसकेपछि त्यस्तो लगानी विदेशी रहेछ भने त्यसलाई अनुमति दिने कि नदिने ? दिने भएमा कति मात्रा वा के सर्तमा दिने भन्ने प्रश्नको पनि कानूनमा जवाफ हुनुपर्छ । यसका साथै विदेशी पत्रपत्रिका वा तिनका क्षेत्रीय वा कुनै पनि प्रकारका संस्करण नेपाली भूमिबाट प्रकाशन गर्ने सम्बन्धमा पनि कानूनको अभाव रहेको देखिन्छ । यस्ता विषयहरूको सम्बोधन हुने गरी कानूनको निर्माण गर्नु आवश्यक छ ।

पत्रकारसम्बन्धी व्यवस्था : ऐनको दफा २० ले नेपालमा पत्रकारिता गर्न चाहने सबैलाई प्रेस प्रतिनिधिसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । ऐनको दफा २० (१) ले कुनै नेपाली वा विदेशी प्रेस वा सञ्चारसम्बन्धी संस्थाले नेपालमा काम गर्ने प्रतिनिधिहरूको विवरण पठाउनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । तर, विदेशी मित्रराष्ट्रका राष्ट्राध्यक्ष वा सरकार प्रमुख वा उच्चस्तरीय प्रतिनिधिमण्डल नेपाल भ्रमणमा आउँदा साथमा आउने वा सरकारी

^{५१} प्रेस रजिस्ट्रारका काम, कर्तव्य र अधिकारलगायतका विषयमा संस्थागत सिंहावलोकनअन्तर्गत प्रेस रजिस्ट्रार शीर्षकमा पृष्ठ ५० मा विश्लेषण गरिएको छ ।

निमन्त्रणामा नेपाल भ्रमणमा आउने पत्रकारहरूको लागि उक्त भ्रमण भरका लागि त्यस्तो विवरण दिन नचाहिने प्रावधान रहेकोछ ।

प्रेस वा सञ्चारसम्बन्धी संस्थाका प्रतिनिधिहरूलाई सरकारले प्रेस प्रतिनिधि प्रमाणपत्र दिने व्यवस्था गर्न सक्ने दफा २०(२) को व्यवस्था छ । दफा २०(३) अनुसार नेपालको राष्ट्रिय चाडपर्व वा विशेष अवसरमा छोटो अवधिको लागि नेपाल आउने विदेशी पत्रकारहरूको लागि सरकारले अस्थायी प्रेस प्रतिनिधि प्रमाणपत्र दिने व्यवस्था छ । प्रेस प्रतिनिधि प्रमाणपत्र लिए पनि उसको क्रियाकलाप राष्ट्रिय हित प्रतिकूल छ भन्ने लागेमा सरकारले त्यस्तो विदेशीको प्रमाणपत्र फिर्ता लिन वा रद्द गर्न सक्ने प्रावधान ऐनको ३१(४) मा रहेको छ ।

ऐनका व्यवस्थाहरूलाई नियमावलीले थप केन्द्रीकृत गर्दै पत्रकारलाई प्रेस प्रतिनिधि प्रमाणपत्र दिने वा नदिने अधिकार सञ्चार मन्त्रालयलाई दिइएको छ । नियम ९ र १० मा रहेका व्यवस्थाहरूलाई हेर्दा सूचना विभागको महानिर्देशकले प्रमाणपत्र लिन चाहने पत्रकारहरूको दरखास्त सङ्कलन गरेर रायसहित सञ्चार मन्त्रालयमा पठाउने र मन्त्रालयले स्वीकृति दिएको खण्डमा मात्र^{५२} नियम १२ मा तोकिएवजोजिमको दस्तुर^{५३} लिएर प्रमाणपत्र बाँड्ने हो ।

यो कानुन बने यताको दुई दशकभन्दा लामो लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा पनि पत्रकारसम्बन्धी यस्ता कानुनी व्यवस्थाहरू कायम रहनु र पत्रकारिता जगत्ले पनि स्वीकारिरहनु आफैमा असङ्गत विषय हो । सारमा, पत्रकारसम्बन्धी यी व्यवस्थाहरू सरकारले प्रमाणपत्र दिएपछि मात्रै पत्रकार भइने सिद्धान्तमा आधारित छन् । त्यसकारण नागरिकको सूचनाको हक र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको पक्षमा क्रियाशील रहने पत्रकारहरूलाई राज्यले नियन्त्रण गर्ने काम आधारभूत र सैद्धान्तिक रूपमा नै गलत छ । यस्तो व्यवस्थाले पत्रकारहरूलाई स्वतन्त्र र व्यावसायिक होइन, सरकारप्रति उत्तरदायी हुन बाध्य पार्ने ठाउँ दिएको छ । देशभरि छरिएर रहेका पत्रकारहरूका लागि प्रेस प्रतिनिधि प्रमाणपत्र दिने निकाय केन्द्रमा मात्रै हुने व्यवस्था अन्यायपूर्णसमेत छ । विदेशी पत्रकारहरूका हकमा राष्ट्रिय हितलाई ध्यानमा राख्दै तर प्रेस स्वतन्त्रता भने कृण्ठित नहुने गरी केही नियमनको व्यवस्था गर्न सकिन्छ । यसबाहेकका अवस्थामा पत्रकारलाई राज्यले होइन, पेसागत संस्थाले नै आधिकारिक परिचयपत्र दिने व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।

ऐनको दफा ३४ ले सम्पादक वा प्रेस प्रतिनिधिको योग्यता तोक्न सकिने व्यवस्था भएअनुसार नियमावलीको नियम १५ ले त्यस्तो योग्यता तोक्ने काम गरेको छ । यस्तो व्यवस्थाअनुसार नेपालमा प्रेस प्रतिनिधि प्रमाणपत्र पाउनका लागि कम्तीमा प्रवेशिका गरेको हुनुपर्ने अन्यथा बिनाप्रमाणपत्र पाँच वर्ष काम गर्नुपर्ने देखिन्छ भने सम्पादक हुनका लागि १० वर्ष काम गरेको हुनुपर्ने देखिन्छ । यी दुवैभन्दा बढी योग्यता स्वतन्त्र पत्रकार हुनका लागि तोकिएको छ । अनुभवको अवधिका हकमा भने त्यस्तो अनुभवको आधार र प्रमाण देखाउनुपर्ने कुरामा व्यावहारिक रूपमा निकै समस्या तथा कमजोरीहरू रहेका छन् र त्यसलाई कानुनी उपायबाट पनि अनुगमन र नियन्त्रण गर्न सकिएको अवस्था छैन । विचार तथा अभिव्यक्ति

^{५२} नियमावलीको नियम ९ (४) र १० (३) मा सञ्चार मन्त्रालयले दरखास्तवालालाई त्यस्तो प्रमाणपत्र दिने 'स्वीकृति दिनसक्नेछ' भन्ने व्यवस्था गरेकोले स्वीकृति नदिन पनि सक्ने अधिकार मन्त्रालयमा निहित रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

^{५३} प्रेस प्रतिनिधि प्रमाणपत्र लिनका लागि तोकिएको नियम १२ बमोजिमको दस्तुर यस प्रकार छ- नेपाली नागरिकको लागि ३०० सय रुपैयाँ, विदेशीका लागि एक हजार ५००, अस्थायी प्रेस प्रतिनिधिको लागि ९०० र स्वतन्त्र पत्रकारको लागि ६०० रुपैयाँ ।

स्वतन्त्रताको उपभोगको कोणबाट हेर्दा यसरी योग्यता निर्धारण गर्ने विवादित विषय पनि हो । विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको माध्यम पत्रकारिता मात्रै नभएको र पत्रकारिता एक पेसासमेत भएकोले शैक्षिक योग्यतालाई पेसागत मापदण्डको आधारका रूपमा राखिनु आफैँमा आपत्तिजनक हुनसक्दैन । यसका साथै विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको उपभोग गर्ने उद्देश्यका साथ छापामाध्यमको अभ्यास गर्ने स्वतन्त्रतालाई खुला राख्दै निश्चित शैक्षिक योग्यतासहित पेसागत अभ्यास गर्ने उपाय अपनाउन सकिन्छ । यो एक सामाजिक कार्य मात्र नभई पेसासमेत भएकोले पनि योग्यता निर्धारण गर्ने कार्यले व्यावसायिक गुणस्तरमा अभिवृद्धि नै हुनजान्छ ।

पत्रकारको रूपमा प्रमाणपत्र लिनका लागि कति योग्यता आवश्यक पर्छ भन्ने विषयमा बहस हुनसक्छ । यसमा नेपालमा अरू विभिन्न पेसाको विशिष्टताअनुसारका विभिन्न अभ्यास भइरहेका छन् । उदाहरणका लागि- कानुन व्यवसाय, चिकित्सा, नर्सिङ, इन्जिनियरिङ, लेखापरीक्षण जस्ता पेसा अँगाल्नका लागि ती विषयका निश्चित शैक्षिक योग्यता हासिल गरेर पनि पेसामा प्रवेश गर्नका लागि परीक्षा उत्तीर्ण गर्नुपर्ने वा दर्ता हुनुपर्ने कानुनी प्रावधानहरू रहेको देखिन्छ ।^{५४} यीमध्ये कानुन व्यवसायी र चिकित्सकहरूको लागि विश्वविद्यालय परीक्षा उत्तीर्ण गरिसकेपछि, पेसामा प्रवेश पाउनका लागि क्रमशः कानुन व्यवसायी परिषद् र मेडिकल काउन्सिलको परीक्षा नै उत्तीर्ण गर्नुपर्ने कानुनी प्रावधान छ । कानुनले तोकेबजोजिमको प्रक्रियाबाट दर्ता नभएकाहरूले पेसागत अभ्यास गर्न नपाइने कुरा कानुन व्यवसायी परिषद् ऐनको दफा २५ र मेडिकल काउन्सिल ऐनको दफा २६ मा छ । शैक्षिक योग्यताका आधारमा ऐनबजोजिम नाम दर्ता नगराएकाहरूले मात्र नर्सिङ व्यवसायी र इन्जिनियर हुन नपाउने व्यवस्था नेपाल नर्सिङ परिषद् ऐन, २०५२ को दफा २० र इन्जिनियरका लागि नेपाल इन्जिनियरिङ परिषद् ऐन, २०५५ को दफा ११ मा रहेको छ । यसै गरी लेखापरीक्षण सेवा गर्न चाहने व्यक्तिले पनि शैक्षिक योग्यता हासिल गरिसकेपछि पनि पेसागत प्रमाणपत्र प्राप्त नगरी कुनै व्यक्तिले लेखापरीक्षण सेवा प्रदान गर्न नपाउने व्यवस्था नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स ऐन, २०५३ को दफा २९ मा रहेको छ । पत्रकारितामा भने परीक्षाकै व्यवस्था नगरेर पनि सरोकारवाला सबै पक्षको परामर्श र सहमतिमा हाल निर्धारित योग्यतालाई पुनरावलोकन गरी शैक्षिक योग्यताको नयाँ मापदण्ड निर्धारण गर्नु जायज हुनेछ । पत्रकारिता तथा आम सञ्चारसँग सम्बन्धित विषयहरूसमेत विद्यालयदेखि विश्वविद्यालयसम्म अध्ययन अध्यापन हुन थालिसकेको वर्तमान अवस्थामा मिडियाको व्यावसायिक तथा गुणस्तरीय विकासका लागि २० वर्षअघि निर्माण गरिएको हालको कानुनी प्रावधानलाई शिक्षाको विकासको सापेक्षतामा पनि अद्यावधिक गर्नु जरुरी छ ।

४.३.५.२ राष्ट्रिय प्रसारण ऐन, २०४९ र नियमावली, २०५२

राष्ट्रिय प्रसारण ऐन तथा नियमावलीले सबै प्रकारका रेडियो र टेलिभिजन प्रसारणलाई समेटेका छन् । जनताको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता तथा सुसूचित हुन पाउने हकलाई संरक्षण तथा संवर्द्धन गर्न यो ऐन बनाइएको कुरा ऐनको प्रस्तावनामा उल्लेख गरिएको भए पनि ऐनमा रहेका कतिपय व्यवस्थाहरूलाई हेर्दा यो ऐनले प्रेस स्वतन्त्रताको प्रवर्द्धनभन्दा सङ्कुचन गर्ने अवस्था देखिन्छ ।

^{५४} कानुन व्यवसायीका लागि नेपाल कानुन व्यवसायी परिषद् ऐन, २०५०; चिकित्सकका लागि नेपाल मेडिकल काउन्सिल ऐन, २०२०; नर्सिङ व्यवसायीका लागि नेपाल नर्सिङ परिषद् ऐन, २०५२; इन्जिनियरका लागि नेपाल इन्जिनियरिङ परिषद् ऐन, २०५५ र नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स ऐन, २०५३ ले यस सम्बन्धी आवश्यक कानुनी व्यवस्थाहरू गरेका छन् ।

प्रसारण इजाजतसम्बन्धी व्यवस्था : प्रसारणसम्बन्धी कार्यक्रमको रेखदेख र सञ्चालनको नीति निर्माण गर्ने अधिकार सरकारलाई हुने कुरा ऐनको दफा ३ मा उल्लेख छ। यति मात्र नभएर इजाजत नलिई प्रसारण गर्ने नहुने व्यवस्था दफा ४ मा छ।

ऐनको यो व्यवस्थालाई उल्लङ्घन गरेको खण्डमा सजाय गर्ने अधिकार नियमावलीको नियम २१ ले सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयको सचिवलाई दिएको छ। दफा ५ बमोजिम इजाजतपत्र लिन चाहने व्यक्ति वा सङ्गठित संस्थाले इजाजतपत्रको लागि निवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था नियमावलीको नियम ३ मा पनि छ। त्यस्तो निवेदनको ढाँचाका विषयमा २०६९ मंसिरमा भएको नियमावलीको छैटौँ संशोधनले केही नयाँ व्यवस्थाहरू गरेको देखिन्छ। यसैगरी ऐनको दफा ६ मा सर्त तोकेर मात्र इजाजत दिनसकिने व्यवस्था रहेको छ। इजाजतपत्र नलिई कुनै कार्यक्रम प्रसारण गरे गराएमा कैदसम्म हुनसक्ने व्यवस्था छ।

प्रेस स्वतन्त्रताको दृष्टिले हेर्दा यसरी स्वतन्त्र मिडियाबाट प्रसारण हुने कार्यक्रमको रेखदेख र सञ्चालन सरकारले गर्ने काम उपयुक्त होइन। नियन्त्रित मिडियाबाट व्यावसायिकताको अपेक्षा पनि गर्न सकिँदैन। शिक्षाप्रद, मनोरञ्जनात्मक तथा समाचारमूलक कार्यक्रम प्रसारण गर्नका लागि अनुमति दिने व्यवस्था भए पनि ती शब्दको स्पष्ट व्याख्या नगरिएकोले यस्ता शब्दहरूको प्रयोगकै बारेमा पुनर्विचार गर्नुपर्छ। मिडियाका विभिन्न आयामहरूको बढ्दो विकासको सापेक्षतामा ऐन नियमहरूमा पनि परिमार्जन गर्नु आवश्यक छ।

रेडियोको स्वामित्वका आधारमा व्यावसायिक, गैरसरकारी, सहकारी, शैक्षिक, स्थानीय निकाय आदिको विविधतायुक्त बनाइनुपर्ने विषयवस्तुहरू उठ्न थालेका छन्। रेडियोको वर्गीकरणका सम्बन्धमा धेरै छलफलहरू भइसकेका छन्। ब्रोडकास्टिङ एसोसिएसन अफ नेपाल र सामुदायिक रेडियो प्रसारक संघको प्रस्तावअनुसार विषयवस्तुको आधारमा जनसेवा प्रसारण, सामुदायिक प्रसारण र व्यावसायिक प्रसारण तथा भूगोलको आधारमा राष्ट्रिय, सङ्घीय, र स्थानीय प्रसारणसम्बन्धी अलग-अलग नीति नियम निर्माण गरेर हाल रहेका सम्पूर्ण प्रसारण माध्यमलाई छनोटको अधिकार दिएपछि मात्र पहिचान दिनुपर्ने विषयमा सहमति नै भएको छ। यद्यपि त्यस्तो कुनै पनि पहिचान वा मापदण्ड तोकिसकेको अवस्था छैन। बरु कानुनी रूपमा त सबै स्वतन्त्र रेडियोहरूलाई उस्तै व्यवहार गरिएको देखिन्छ। त्यसैले रेडियोहरूको वर्गीकरण गर्नु जरुरी छ। यसका साथै टेलिभिजनहरूको पनि आवश्यक वर्गीकरण गरी व्यवस्थित गरिएमा भविष्यमा आउनसक्ने समस्या भेल्लुपर्ने छैन।

नियन्त्रणात्मक प्रावधानहरू: प्रसारण गरिने विषयवस्तुमाथि सरकारले नियन्त्रण गर्ने प्रावधानहरू पनि ऐनमा रहेका छन्। ऐनको दफा ७ अनुसार, राष्ट्र र राष्ट्रिय हितलाई ध्यानमा राखी सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी एक पटकमा छ महिनासम्म कुनै खास विषय, घटना वा क्षेत्रसँग सम्बन्धित कुनै कार्यक्रम प्रसारण संस्थाबाट प्रसारण गर्न नपाउने गरी रोक लगाउन सकिन्छ भनेदफा ८ ले ऐन-नियमको विपरीत कुनै कार्यक्रम प्रसारण गरेमा इजाजत रद्द गर्न सक्ने अधिकार सरकारलाई दिएको छ। तर, छापा वा विद्युतीय कुनै पनि सञ्चारमाध्यमको दर्ता तिनले प्रकाशन वा प्रसारण भएका विषयवस्तुका आधारमा खारेज गर्न नमिल्ने आधारमा सर्वोच्च अदालतले दफा ८ लाई खारेज गरिसकेको छ।^{५५}

^{५५} अधिवक्ता नारायणदत्त कंडेलविरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय, सिंहदरवारसमेत रहेको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको विशेष इजलासबाट २०६३

सरकारलाई मनासिब लागेमा स्याटेलाइट तथा केबुल टेलिभिजनसम्बन्धी भू-उपग्रह प्रसार केन्द्र स्थापना गरी कुनै कार्यक्रम प्रसारण गर्न ससर्त स्वीकृति दिन सक्ने व्यवस्था दफा ९ मा रहेको छ । मनासिब लागेमा भन्ने जस्ता शब्दले तजबिजी अधिकार दिएको महसुस हुने हुनाले कानुनमा नै स्पष्ट पारिनु आवश्यक छ । ऐनको दफा १० ले प्रसारण संस्थाले कुनै कार्यक्रम वितरण गरी सञ्चालन गर्न चाहेमा शुल्क तिर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । यस्ता शुल्कमा स्वदेशी वा विदेशी मिडिया वा तिनका सामग्री, स्वदेशी मै पनि सार्वजनिक, सामुदायिक, व्यावसायिक वा अरू के के रूपमा वर्गीकरण गर्ने हो, सोही वर्गीकरणबजोजिम शुल्क पनि फरक हुनुपर्ने व्यवस्था गर्नु जरुरी छ ।

दफा ११ ले प्रसारण संस्थाले कुनै कार्यक्रमको उत्पादन तथा प्रसारण गर्दा प्राथमिकता दिनुपर्ने १० वटा विषयहरूको सूची नै तोकिएको छ । सूचीकृत विषयहरू आफैमा आपत्तिजनक नभए पनि तिनमा भएका विषयहरू मिडियाका आम कार्यहरूभित्रै पर्ने हुनाले ऐनमा उल्लेख गरिरहनु आवश्यक छैन । ऐनको दफा १६ मा उल्लेख गरिएका प्रसारकका काम, कर्तव्य र अधिकारलाई पनि यसै सन्दर्भमा हेर्नुपर्दछ ।

विदेशी प्रसारण संस्था वा सञ्चारमाध्यमहरूले प्रसारण संस्थाबाट कुनै कार्यक्रम प्रसारण गराउन चाहेमा राष्ट्रिय हितमा प्रतिकूल प्रभाव नपर्ने गरी तोकिएको मापदण्डको आधारमा शिक्षाप्रद, मनोरञ्जनात्मक तथा समाचारमूलक कार्यक्रम प्रसारण गर्न समय उपलब्ध गराउन सकिने व्यवस्था ऐनको दफा १३ मा छ । यो दफाले मिडियालाई राष्ट्रिय हितका प्रति जिम्मेवार बनाउन खोजेको भए पनि यससम्बन्धमा थप स्पष्ट हुने गरी कानुनको व्यवस्था गर्नु जरुरी छ ।

प्रसारण ऐनको दफा १९ ले प्रसारण संस्थाको भौतिक सुरक्षाका लागि कानुनी व्यवस्था गरेको छ । यस्तो कानुनी व्यवस्थाले पनि मिडियालाई सुरक्षित र व्यावसायिक बनाउनका लागि प्रोत्साहित नै गर्दछ । तर, यही व्यवस्थाको हवाला दिएर राजा ज्ञानेन्द्रले शासन सत्ता हातमा लिएको दिन (२०६१ साल माघ १९ गते) मा रेडियो तथा टेलिभिजन स्टेशनहरूका साथै विभिन्न सञ्चार प्रतिष्ठानहरूमा हतियारधारी सेना तैनाथ गरिएको विगतलाई सम्झने हो भने लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा अलिकति अप्ठ्यारा आइपर्ने बित्तिकै यस्ता कानुनको दुरुपयोग हुने खतरा देखिन्छ । मुलुकका सबै नागरिकको जीउधनका साथै कानुनबमोजिम सञ्चालित सबै पेसा व्यवसायको सुरक्षा गर्नु राज्यको दायित्वभित्रै पर्ने हुनाले यस्तो विषयलाई प्रसारण ऐनमा उल्लेख गरिरहनु आवश्यक छैन ।

विज्ञापनसम्बन्धी व्यवस्था : ऐनको दफा १४ मा विज्ञापन प्रसारण गर्न समय उपलब्ध गराउन सकिने व्यवस्थामा रहेको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले मिडियालाई जनताप्रति उत्तरदायी बनाउने देखिन्छ । सो वाक्यांशमा भनिएको छ- जनस्वास्थ्यलाई हानि पुऱ्याउने धूमपान तथा मदिराजस्ता पदार्थहरूको विज्ञापन प्रसारणलाई निरुत्साहित गरिनेछ । यसका साथै दफा १५ (१) मा विज्ञापन प्रसारण गर्न नपाइने विभिन्न ६ वटा विषयहरूपनि तोकिएका छन् ।

यसो भए पनि दफा १५ (२) मा निर्वाचनको समयमा सरकारले निर्वाचन आयोगको परामर्श लिई कुनै पनि राजनीतिक दललाई आफ्नो घोषणापत्र, कार्यक्रम वा त्यस्तो दलको दर्शनजस्ता कुराहरूको जानकारी

गराउन दिनलाई यस दफाको कुनै कुराले बन्देज लगाएको नमानिने गरी प्रस्ट पारेको छ । यस्तो कानुनी व्यवस्थाले पनि मिडियालाई व्यावसायिक र जनउत्तरदायी मिडिया अभ्यासका लागि नै प्रोत्साहित गर्दछ । यद्यपि अधिनायकवादी राज्य व्यवस्था भएको खण्डमा यही बहानामा प्रसारणको अधिकार कुण्ठित हुने सम्भावना पनि नभएको होइन ।

विज्ञापनको पहुँच, प्रकृति, प्रभाव, प्रकार तथा प्रयोजनका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । पत्रकारिता पेसालाई विज्ञापनसँग मिसाउने नभई विज्ञापनदाताको दबाबलाई अस्वीकार गर्नुपर्नेलगायतका सम्पादकीय स्वतन्त्रताको पक्षमा भएको म्युनिख घोषणापत्रको सन्दर्भलाई विचार गर्दा पनि विज्ञापन नितान्त अलग विषय हो । त्यसकारण विज्ञापनदाता, उपभोक्ता, सरकार, विज्ञापन व्यवसायी, मिडियाका सम्पादक आदि सबै पक्षको समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुने गरी एक अलगगै निकाय स्थापना गर्नु बाञ्छनीय हुन्छ । सो निकायलाई नै विज्ञापनसम्बन्धी आचारसंहिता वा आवश्यक मार्गनिर्देशन जारी गर्नेलगायतका कामहरू गर्ने अधिकार दिनु उपयुक्त हुन्छ । विज्ञापन मिडियाको सम्पादकीय सरोकारसँग सम्बन्धित सामग्री नभएको आधारमा हेर्दा विज्ञापनलाई अलगगै कानुनले व्यवस्थित गर्नु उचित हुन्छ ।

प्रसारणका क्षेत्रमा सरकारी एकाधिकार कायम रहेको बेला आएको यो ऐनले निजी क्षेत्रलाई लगानी र सञ्चालनको ढोका खोलिदिएको थियो । यसरी स्वतन्त्र र व्यावसायिक प्रसारणमाध्यमको प्रवेश र विकासका लागि यो ऐनको ठूलो महत्व भए तापनि यो ऐन मिडियाको स्वतन्त्रता र व्यावसायिकताभन्दा नियन्त्रणतर्फ नै बढी उन्मुख छ । यसका साथै यी कानुनहरूले इन्टरनेटमा आधारित भएर सञ्चालन हुने रेडियो तथा टेलिभिजनहरूलाई समेट्न नसकेको देखिन्छ । एक अर्थमा त्यसो नहुनुले इन्टरनेट स्वतन्त्रतामा कुनै अडकृश नभएको भन्न सकिने पनि त्यस्तो स्वतन्त्रता र व्यावसायिकतालाई कानुनले सुरक्षित गर्नसकेको देखिँदैन ।

नियमावलीले थपेका सीमा : राष्ट्रिय प्रसारण ऐनले तोकेका सीमाहरूमाथि नियमावलीले अरू सीमाहरू थपिदिएको छ । नियमावलीको २०६९ साल असारमा भएको पाँचौँ र मंसिरमा भएको छैटौँ संशोधन सम्म आइपुग्दा नियम ८ मा कार्यक्रम प्रसारण गर्ने प्रसारण संस्था वा व्यक्तिले पालन गर्नुपर्ने एक दर्जनभन्दा सतर्तहरू तोकिएका छन् भने नियम ९ मा प्रसारण गर्न नपाउने कुराहरू सूचीबद्ध गरिएका छन् ।

ऐनको दफा ११ र १६ मा जस्तै नियम ९ मा उल्लेख गरिएका विषयहरू मिडियाका आम कार्यहरूभित्रै पर्ने हुनाले त्यहाँ उल्लेख गरिरहनु आवश्यक देखिँदैन । यस्ता व्यवस्थाहरूबाहेक गरेको माध्यमबाट पनि प्रसारकहरूमाथि राज्य हावी हुने बाटो पनि नियमावलीमा रहेको पाइन्छ । नियमावलीको नियम ११(१) मा कार्यक्रम प्रसारण वा वितरण गर्ने प्रसारण संस्था वा व्यक्तिले आफूले गरेको वार्षिक कुल आमदानीको दुई प्रतिशतले हुन आउने रकम प्रसारण शुल्कबाट आर्थिक वर्ष समाप्त भएको ५ महिनाभित्र नेपाल सरकारलाई बुझाउनुपर्ने व्यवस्था छ । यस अघि दुई प्रतिशत वा वार्षिक कुल नाफाको दस प्रतिशतमध्ये जुन बढी हुन्छ सो रकम बुझाउनुपर्ने व्यवस्था थियो । प्रसारण शुल्क बुझाउँदा सम्बन्धित प्रसारण संस्था वा व्यक्तिले सो आर्थिक वर्षको लेखापरीक्षण सम्पन्न गराई सोको प्रतिवेदन प्रसारण शुल्क साथ पेस गर्नुपर्ने नियमावलीको नियम ११(२) मा लेखिएको छ । यस्तो लेखापरीक्षणको प्रतिवेदन पेस नगर्ने प्रसारण संस्था वा व्यक्तिका सम्बन्धमा पनि नेपाल सरकारले कारवाही गर्नसक्छ ।

यसका साथै नियम १६ मा इजाजतपत्र तथा अनुमतिपत्रको अवधि एक आर्थिक वर्षको हुने, दस्तुर तिरेर नवीकरण गरिरहनुपर्ने, ढिलोमा ६ महिनासम्ममा शतप्रतिशत जरिवाना तिरी नवीकरण नगरेमा अनुमतिपत्र स्वतः रद्द हुने उल्लेख छ । नवीकरण गर्ने विषयलाई राजस्व आम्दानी गर्ने विषयसँग मात्र जोडिएको कुरा एक वर्षभन्दा बढी अवधिको लागि एकैपटक इजाजतपत्र वा अनुमतिपत्र नवीकरण गर्दा लाग्ने दस्तुरमा पच्चीस प्रतिशत छुट हुने व्यवस्थाबाट प्रमाणित हुन्छ । यसबाट स्वतन्त्र मिडियाको विकास र तिनले प्रसारण गर्ने सामग्रीको महत्वको तुलनामा राजस्वलाई बढी महत्व दिएको स्पष्ट छ । यसका साथै कुनै पनि व्यापार व्यवसाय कानुनबमोजिम दर्ता र सञ्चालन हुनुपर्ने सन्दर्भमा प्रसारण संस्थाहरूको पनि दर्ता अद्यावधिक हुनु जायज र आवश्यक विषय हो । मिडियाको दर्ता नै खारेज गर्ने कुरा संविधानको धारा १५(२) को भावनाको पनि प्रतिकूल हुन्छ । तर, संविधानको सो धाराले कुनै सामग्री प्रसारण गरेबापत मात्र दर्ता खारेज नगर्ने गरी प्रेस स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति गरेको र यही आधारमा व्यापार व्यवसाय सञ्चालनसम्बन्धी कानुनी दायित्व तथा प्रक्रिया पूरा गर्नबाट उन्मुक्ति प्राप्त हुन नसक्ने अवस्था विद्यमान देखिन्छ । यसका साथै प्रसारण संस्थाहरूको प्रसारण अनुमतिपत्र पनि अनन्तकालका लागि नभएर निश्चित अवधिका लागि प्रदान गरिने व्यवस्थाहरू विश्वमा अभ्यास भइरहेकै कुरा हुन् । त्यो व्यवस्था यहाँ पनि लागू गरी निश्चित समयसम्म नवीकरण गर्दै एउटा प्रसारकले प्रयोग गरेको फ्रिक्वेन्सी राज्यलाई नै फिर्ता गर्ने र त्यसपछि राज्यले प्रतिस्पर्धाका आधारमा पुनः वितरण गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

राज्यले कानुनी रूपमा नै स्वतन्त्र मिडियाभन्दा सरकारी मिडियालाई माया गरेको पनि यस नियमावलीबाट प्रमाणित हुन्छ । अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी नेपाल सरकारको पूर्ण स्वामित्वमा रहेका प्रसारण संस्थालाई यस नियमावलीबमोजिम लाग्ने इजाजतपत्र दस्तुर, प्रसारण तथा वितरण शुल्क र नवीकरण दस्तुर पूर्ण वा आंशिक रूपमा छुट दिन सक्ने व्यवस्था यस्तै पक्षपातपूर्ण व्यवहारको परिचायक हो । यस्तो अवस्थाले जनताप्रति होइन, सरकारीप्रति उत्तरदायी मिडियाको नै विकास हुने स्पष्ट छ ।

यसैगरी नियम १४ मा रहेको इजाजतपत्र तथा अनुमतिपत्र प्राप्त प्रसारण संस्था वा व्यक्तिले कुनै कारणवश आफूले प्रसारण गर्दै आएको प्रसारणसम्बन्धी कार्य बन्द गर्न चाहेमा सो कुराको लिखित जानकारी एक महिना अगावै मन्त्रालयलाई दिनु पर्ने भन्ने व्यवस्था पनि मिडियाको प्रवर्द्धनभन्दा नियन्त्रणको मानसिकताबाट बनाइएको देखिन्छ । नियमावलीको नियम १८ मा रहेको निरीक्षण र छानबिनसम्बन्धी व्यवस्थामा पनि मन्त्रालयले निरीक्षण तथा छानबिन गर्दा सर्तबमोजिम कार्यक्रम प्रसारण गरेको नदेखिएमा प्रसारण संस्था वा व्यक्तिले प्राप्त गरेको इजाजतपत्र वा अनुमतिपत्र रद्द गर्न सक्ने सम्मको व्यवस्था नियन्त्रणकारी चिन्तनकै द्योतक हो । यो नियम संविधानको धारा १५(२) को प्रतिकूल छ । त्यति मात्र नभएर 'मन्त्रालयले अवस्थाअनुसार एकपटक सर्तबमोजिम काम गर्न मौका दिन सक्नेछ' भन्ने नियम १८(२) को व्यवस्थाले सरकारी स्वेच्छारितालाई ठाउँ दिएको छ । त्यसकारण यो प्रावधानमा संशोधन गरी कारवाहीको प्रकृतिमा परिवर्तन गर्नु जरुरी छ ।

नियम १९ ले भन्छ- ऐन वा यस नियमावलीबमोजिम कसैले कुनै कार्यक्रम प्रसारण गरेबाट कसैको हक, हित, इज्जत वा प्रतिष्ठामा असर पर्न गएमा त्यसको जवाफदेही सम्बन्धित इजाजतपत्र वा अनुमतिपत्र प्राप्त प्रसारण संस्था वा व्यक्ति नै हुनेछ । यो प्रावधानलाई मात्र हेर्ने हो भने वास्तवमै प्रसारकको स्वजिम्मेवारीलाई

बढावा दिएको देखिन्छ। यो व्यावसायिक र जनउत्तरदायी मिडिया अभ्यासको लागि स्वागतयोग्य कुरा हो। तर, नियमावलीमा रहेका विभिन्न नियन्त्रणकारी व्यवस्थाहरूको बीचमा गरिएको यो व्यवस्थाले त्रास थप्ने र सेल्फसेन्सरसिपलाई बढावा दिने सम्भावना बढी देखिन्छ।

प्रसारणका क्षेत्रमा विदेशी लगानीको विषयलाई यस सन्दर्भमा सम्बोधन गर्ने पर्छ। तर, ऐनले प्रसारण क्षेत्रमा हुने लगानीको स्रोतका बारेमा कुनै प्रस्ट व्यवस्था गरेको छैन जबकि मिडियामा हुने लगानीमा पारदर्शिताको मुद्दा अहिलेको महत्वपूर्ण मुद्दा हो। लगानीको स्रोत खुलेको हुनुपर्ने यो विषयका साथै त्यस्तो लगानी विदेशी भएमा भने त्यसलाई अनुमति दिने कि नदिने, दिने त्यसको हिस्सा कतिसम्म मान्य हुने वा नहुने, लगानी गर्नुपूर्व कुनै सर्त राखिने हो कि होइन आदि विषयका प्रश्नको पनि कानूनमा उत्तर हुनु जरुरी छ। यसका साथै विदेशी प्रसारण संस्था, तिनका क्षेत्रीय वा कुनै पनि प्रकारका प्रसारण वा उत्पादनलाई नेपाली भूमिबाट प्रसारण गर्ने सम्बन्धमा पनि स्पष्ट कानुनी अभाव छ। यस्ता तमाम विषयवस्तुहरूको सम्बोधन हुने गरी कानूनको निर्माण गरी जनताप्रति उत्तरदायी मिडियाको व्यावसायिक विकासका लागि आधारशिला तयार पार्नु आवश्यक छ।

४.३.५.३ सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ र नियमावली, २०६५

वि.सं. २०४७ सालदेखि भएको संवैधानिक व्यवस्थाका आधारमा हेर्दा नेपालमा संविधानले सूचनाको हकलाई प्रत्याभूत गरेको १७ वर्षपछि सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन आएको हो। सूचनाको हकसम्बन्धी नियमावली पनि जारी भएपछि भने कानुनी रिक्तताको अन्त्य भएर यो हकको कानुनी अभ्यास सुरु भएको हो।

सार्वजनिक निकाय र सूचनाको हक: 'राज्यका कामकारवाही लोकतान्त्रिक पद्धतिअनुरूप खुला र पारदर्शी बनाई नागरिकप्रति जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउन, सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्वको सूचनामा आम नागरिकको पहुँचलाई सरल र सहज बनाउन, राज्य र नागरिकको हितमा प्रतिकूल असर पार्ने संवेदनशील सूचनाको संरक्षण गर्न र नागरिकको सुसूचित हुने हकलाई संरक्षण र प्रचलन गराउन' भनी जारी गरिएको यो ऐनले दफा २ (क) मा 'सार्वजनिक निकाय' हरूको परिभाषा गरेको छ। ऐनले सूचना र 'सूचनाको हक' को पनि परिभाषा गरेको छ।

सार्वजनिक निकायको निकै उदारतापूर्वक परिभाषा गरेको छ। तर, उदारताले सिर्जना गरेको व्यापकताका कारण अस्पष्टता पनि प्रशस्तै छ। संवैधानिक निकाय, राजनीतिक दलदेखि सबै गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूसमेत सार्वजनिक निकायको दायरामा परेका छन्। यसकारणले ऐनको कार्यान्वयनलाई समेत जटिल बनाइदिएको छ। यसर्थ संविधानअन्तर्गतका निकायको सट्टा संवैधानिक निकाय भनेर उल्लेख गरी तिनलाई कानूनद्वारा परिभाषित गर्नु भाषिक र कानुनी रूपले समेत उचित हुन्छ। कानूनद्वारा स्थापित निकायलाई पनि सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने सरकारी निकाय भन्ने जस्तो खालको परिभाषा गर्नु उचित हुन्छ। सार्वजनिक कार्य गर्ने तर राज्यको कोषबाट कुनै रकम प्राप्त नगर्ने र सरकारी नियन्त्रणमा पनि नरहेको निजी कम्पनीहरूलाई यसले नसमेट्ने अवस्था विद्यमान छ। यस अलावा विभिन्न प्रकारका आयोजनाहरूका साथै प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा राज्यको कोषबाट रकम लिने सबै प्रकारका कानुनी व्यक्तिहरूलाई समेत यस परिभाषामा समेट्नु जरुरी छ।

ऐनले प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई यस ऐनको अधिनमा रही सार्वजनिक निकायमा रहेको सूचनामा पहुँच हुने भए पनि दफा ३ (३) मुताबिक केही सूचनाको प्रवाहमा भने रोक लगाएको छ । यस्ता विषयहरूलाई संविधानमै उल्लेख गरिसकिएको सन्दर्भमा पुनः ऐनमा जस्ताको तस्तै राख्नुले तात्त्विक रूपमा खासै अर्थ राख्दैन । त्यसकारण सूचना नदिने प्रयोजनका लागि उल्लेख गरिएका कानुनी व्यवस्थाहरूलाई थप स्पष्ट पार्नु पर्दछ ।

सूचनाको वर्गीकरण र व्यक्तिगत सूचना : ऐनको दफा ३(३) अनुसारका सूचनाको संरक्षण गर्नका लागि नीतिगत रूपमा सूचनाको वर्गीकरणसम्बन्धी व्यवस्था पनि ऐनको दफा २७ मा छ । सरकारको मुख्य सचिवको अध्यक्षतामा सम्बन्धित मन्त्रालयका सचिव र विषय विशेषज्ञ सदस्य रहने समितिले त्यस्तो वर्गीकरण गर्ने गर्दछ । सूचनाको संरक्षणकै कुरा गर्दा ऐनको दफा २८ ले गरेका व्यवस्थाहरू पनि महत्वपूर्ण रहेका छन् । व्यक्तिगत सूचनाका सम्बन्धमा दफा ३० ले थप स्पष्ट गरेको छ । सो दफाअनुसार कुनै व्यक्तिले सार्वजनिक निकायमा बहाल रहँदा सार्वजनिक पदसँग सम्बन्धित विषयको सूचना माग गरेमा र कुनै सरोकारवाला व्यक्तिले सार्वजनिक निकायमा रहेका आफूसँग सम्बन्धित विषयको सूचना माग गरेमा सो सूचना उपलब्ध गराउनुपर्दछ ।

लिखतहरूको गोप्यतासम्बन्धी ऐनका केही व्यवस्थालाई पनि यस सम्बन्धमा विचार गर्नु आवश्यक छ । सो ऐनको दफा ३ ले सरकारले लिखतहरूको गोप्यताको प्रयोजनको लागि तीन वर्गमा वर्गीकरण गर्ने व्यवस्था गरेको छ भने सबै प्रकारका लिखतको गोप्यताको अवधिका विषयमा दफा ५, ६ र ७ मा उल्लेख गरिएको छ । सो ऐनअनुसार लिखतहरूको वर्गीकरण गर्ने जिम्मेवारी मुख्य सचिवको अध्यक्षतामा सम्बन्धित मन्त्रालयको सचिवसमेत भएको समितिले नै गर्ने हो । यसर्थ यी दुवै ऐनले गरेको व्यवस्थाबजोजिमको काम मूलतः एउटै भएको छ । लोकतन्त्रमा सार्वजनिक निकायको गोप्यताभन्दा पारदर्शिता अधिक शोभनीय विषय हो । जनउत्तरदायी शासन पद्धतिको विकास हुने यही जगमा जनउत्तरदायी तथा व्यावसायिक मिडियाको विकास पनि निर्भर हुन्छ । तसर्थ गोप्यतासम्बन्धी ऐनमा भएका व्यवस्थाहरू सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा समेटेर दुवै ऐनलाई एउटै बनाउनु र लिखतहरूको गोप्यतासम्बन्धी ऐन खारेज गर्नुपर्दछ ।

सार्वजनिक निकायको कानुनी दायित्व : नागरिकको सूचनाको हकको सम्मान र संरक्षण गर्नु सार्वजनिक निकायको कानुनी दायित्व भएको कुरा ऐनको दफा ४(१) मा स्पष्ट रूपमा उल्लेख छ । त्यस्तो दायित्व भएको निकायले सो दायित्व पूरा गर्नका लागि गर्नुपर्ने कामहरू ऐनको दफा ४(२) मा सूचीबद्ध गरिएको छ ।

त्यसैगरी सार्वजनिक निकायले सूचना सार्वजनिक, प्रकाशन वा प्रसारण गर्दाका माध्यम र भाषामा विविधतालाई स्वीकार गर्दै त्यस निमित्त विभिन्न राष्ट्रिय भाषा तथा आम सञ्चारका माध्यम प्रयोग गर्न सक्ने व्यवस्था दफा ४(३) मा गरेको छ । तर, नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्र भाषा हुनु भनेर नेपालको संविधानको धारा ५(१) ले परिभाषित गरिसकेको अवस्थामा ऐनमा प्रयोग गरिएको 'राष्ट्रिय भाषा' भन्ने शब्द संविधान अनुकूल देखिँदैन । यसका साथै सार्वजनिक निकायले यति मात्र थाहा छ भनेर पुरानो सूचना दिएर सुख पाउने अवस्था छैन । उसले आफूसँग सम्बन्धित ताजा सूचना त अद्यावधिक गरी राख्नुपर्छ नै, सम्भव भएसम्म यो ऐन लागू हुनुभन्दा कम्तीमा बीस वर्ष अघिसम्मका आफ्नो निकायसँग

सम्बन्धित सूचना पनि अद्यावधिक गर्नु गराउनुपर्ने दायित्व ऐनको दफा ५(२) ले सुम्पिएको छ। सार्वजनिक निकायले सो निकायसँग सम्बन्धित सूचना सूचीकृत गरी प्रकाशन गर्नुपर्ने सूचनाको प्रकारको सूचीसमेत ऐनको दफा ५ (३) मा राखिएको छ। यस अतिरिक्त सार्वजनिक निकायहरूले अधिल्लो आर्थिक वर्षमा सार्वजनिक निकायले गरेको कार्यक्रम वा सञ्चालन गरेको आयोजना, वेबसाइट र अन्यत्र प्रकाशन भएका वा हुने सूचनाहरू पनि सूचीकृत गरी प्रकाशन गर्नुपर्ने दायित्व सूचनाको हकसम्बन्धी नियमावलीका नियम ३ ले थप गरेको छ। ऐनको दफा ५(४) मा ऐन प्रारम्भ भएको मितिले तीन महिनाभित्र र त्यसपछि प्रत्येक तीन महिनामा अद्यावधिक गरी सूचना प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। यस्तो व्यवस्थाले सूचनादातालाई नागरिकको सूचनाको हकप्रति जिम्मेवार बनाउने काम गरेको छ।

सूचनादाताको संरक्षण : ऐनले सूचनादाताको संरक्षणका लागि दफा २९ अन्तर्गत विभिन्न कानुनी व्यवस्थाहरू गरेको छ। सूचना दिनुलाई सम्बन्धित सार्वजनिक निकायका कर्मचारीको दायित्वका रूपमा उल्लेख गर्दै सूचनादातालाई सजाय गरे वा हानिनोक्सानी पुऱ्याएमा उसले क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्थासमेत कानूनमा छ।

यसरी सूचना दिने सूचनादाताको पहिचान गोप्य राख्नु सूचना प्राप्तकर्ताको कर्तव्य हुने भन्ने दफा २९(२) को व्यवस्था आम नागरिकको हकमा मात्र नभएर सूचनाको गोप्य स्रोतको संरक्षण गर्नुपर्ने व्यावसायिक दायित्व भएका पत्रकारको हकमा थप महत्वपूर्ण रूपमा गाँसिएको छ। कानूनका यी व्यवस्थाहरूबाट सार्वजनिक निकायका व्यक्तिहरूलाई सीधै नागरिकप्रति जिम्मेवार र विधिको शासनको हिमायती बनाउने काम भएको छ। त्यस्तो काममा स्वाभाविक रूपमा मिडियाको व्यावसायिक दायित्वलाई पनि जोड्ने काम भएको छ। सार्वजनिक निकायहरूलाई थप पारदर्शी बनाउँदै तिनमा सुशासन कायम गर्न र समाजलाई अपराधिक कामहरूबाट मुक्त गर्नका लागि सूचनादाताको संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्थालाई थप मजबुत बनाउनु जरुरी छ। यसमा मिडियाको व्यावसायिक तथा जिम्मेवार भूमिकालाई पनि जोड्नु थप श्रेयस्कर र फलदायी हुन्छ।

सूचना प्रवाह र प्राप्तिको प्रक्रिया : सूचना प्रवाहलाई व्यवस्थित गर्नका लागि सार्वजनिक निकायले सूचना अधिकारीको व्यवस्था गर्नुपर्ने, प्रमुखले नियमित रूपमा सूचना अधिकारीलाई सूचना उपलब्ध गराउनुपर्ने र आवश्यकतानुसार सूचना शाखाको व्यवस्था गर्न सक्ने प्रावधान ऐनको दफा ६ मा रहेको छ। ऐनको दफा ७ ले भने सूचना प्राप्त गर्ने कार्यविधि उल्लेख गरेको छ। सूचना निःशुल्क नपाइने कुरा 'वास्तविक लागतको आधारमा' दस्तुर तिरेर सूचना पाइने दफा ८ को व्यवस्थाले प्रस्ट पारेको छ।

सूचना अधिकारीले सूचना उपलब्ध नगराएमा, सूचना दिन अस्वीकार गरेमा, आंशिक रूपमा सूचना उपलब्ध गराएमा वा गलत सूचना दिएमा वा सरोकारवाला होइन भनी सूचना नदिएमा त्यस्तो कामका विरुद्ध पनि उजुरी दिन सकिने व्यवस्था ऐनको दफा ९ मा छ। त्यस्तो उजुरीको प्रक्रिया राष्ट्रिय सूचना आयोग^{५६} हुँदै दफा ३४ अनुसार पुनरावेदन अदालतसम्म पुनरावेदन गर्नसक्ने व्यवस्था ऐनमा रहेको छ। सूचना माग गर्दा त्यसको कारण खुलाउनुपर्ने र जुन उद्देश्यको लागि सूचना प्राप्त गरिएको हो, त्यसभन्दा फरक उद्देश्यमा प्रयोग गर्न नहुने गरी दफा ३९ र ३२(४) मा गरिएको व्यवस्थाको भने औचित्य देखिँदैन।

^{५६} राष्ट्रिय सूचना आयोगवारे संस्थागत सिंहावलोकनअन्तर्गत पृष्ठ ५४ मा विश्लेषण गरिएको छ।

सूचनाको खुला प्रवाहमा प्रतिबन्ध लगाउन खोज्ने यस्तो व्यवस्थालाई कानुनबाट हटाउनुपर्छ । सार्वजनिक निकायको प्रमुख वा सूचना अधिकारीमाथि विभिन्न सजाय गर्ने परिच्छेद ५ का व्यवस्थाहरू सकारात्मक छन् । यस्ता व्यवस्थाले उनीहरूलाई व्यक्तिगत रूपमा नै जिम्मेवार करार गर्ने हुनाले सूचना लुकाउने संस्कारको अन्त्य गर्ने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

समग्रमा हेर्दा नेपालमा सूचनाको हकको कानुनी प्रबन्ध विगतको तुलनामा बलियो बन्दै गएको छ भने अभ्यासमा पनि केही प्रगति भएको छ । मिडियाको व्यावसायिक अभ्यासको कोणबाट हेर्दा मिडियाले आम नागरिकको सूचनाको हकको सेवा गर्छ । त्यसैले मिडियाको लागि सूचना प्राप्तिसम्बन्धी विषयमा कानुनमा नै केही व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ । यसका साथै केन्द्रका सूचनालाई विकेन्द्रित गरी ती सूचनामाथि स्थानीय स्तरमै नागरिकको पहुँच विस्तार गर्नेतर्फ पनि थप व्यवस्था गर्नु जरुरी छ ।

४.३.६ मिडिया र श्रम अभ्यास

नेपालमा श्रमजीवीहरूको श्रमको सुरक्षाका सम्बन्धमा विभिन्न कानुनी व्यवस्थाहरू छन् । श्रम ऐन, २०४८ तथा नियमावली, २०५०; श्रम अदालत (कार्यविधि) नियमावली, २०५२; ट्रेड युनियन ऐन तथा नियमावली, २०५० यस सन्दर्भमा उल्लेखनीय छन् । यी कानुनी व्यवस्थाहरू मिडियाका श्रमिकहरूको हकमा पनि लागू हुन्छन् । तर, यस क्षेत्रका श्रमजीवीहरूको सन्दर्भमा भनेश्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐन, २०५१ तथा नियमावली, २०५३ अस्तित्वमा छन् । यहाँ यसै सेरोफेरोमा रहेर सान्दर्भिक कानुनहरूको विश्लेषण गरिएको छ । यस क्रममा मूलतः श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐन र नियमावलीमा केन्द्रित रहेर चर्चा गरिएको छ भने सान्दर्भिक ठाउँमा मात्र श्रम र श्रमिकहरूका सम्बन्धमा सरोकार राख्ने अरू कानुनको चर्चा छ ।

श्रमजीवीहरूको अधिकारको पहिलो कानुनी सम्बोधन भने श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐन, २०५१ बाट नै भएको हो । ऐनको व्यवस्थालाई श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी नियमावली, २०५३ ले थप विस्तृत तुल्याएको छ । ऐनमा नै २०५१ फागुन २९ गतेबाट लागू हुने गरी भनेर तोकिएको भए पनि कुनै पनि सञ्चार प्रतिष्ठानमा प्रभावकारी रूपमा लागू हुन सकेन । २०६४ साल साउन २७ गते प्रमाणीकरण भएको संशोधित ऐनले श्रमजीवी पत्रकारहरूको पेसागत सुरक्षालाई सुनिश्चित गर्नका लागि थप आधारहरू प्रदान गर्‍यो । ऐन तथा नियमावलीले सम्बोधन गरेका विभिन्न पाटोहरूलाई अलग-अलग उपशीर्षकअन्तर्गत यहाँ चर्चा गरिएको छ ।

सञ्चारमाध्यम र श्रमजीवीको परिभाषा : श्रमजीवी पत्रकार ऐनले सञ्चार प्रतिष्ठानलाई परिभाषित गर्दै त्यस्ता प्रतिष्ठानमा यो ऐन लागू हुने उल्लेख गरेको छ । संशोधनपछि छापामाध्यमका साथै प्रसारण तथा डिजिटल माध्यम र उत्पादन गृहसमेत यो ऐनको दायरामा परेका छन् । यसका साथै निजी मात्र नभएर सरकारी पत्रपत्रिका, रेडियो, टेलिभिजन, समाचार एजेन्सी, अनलाइन जस्ता सबै खालका सञ्चारमाध्यममा यो ऐन लागू भएको छ ।

प्रसारण माध्यममा काम गर्ने श्रमजीवीलाई समेत समेट्ने गरी समाचार सामग्री सङ्कलन, उत्पादन, सम्पादन वा सम्प्रेषण गर्ने समाचारवाचक, कार्यक्रम निर्देशक, अनुवादक, वेभ डिजाइनर, प्रेस क्यामराम्यान, कार्यक्रम निर्माता वा सञ्चालक तथा दृश्य वा भाषा सम्पादकलाई समेत श्रमजीवी पत्रकारको परिभाषामा

समेटिएको छ । व्यवस्थापकीय तथा प्रशासकीय अधिकार प्राप्त व्यक्तिदफा २(घ) मा गरिएको श्रमजीवी पत्रकारको परिभाषाभित्र पर्दैनन् । सञ्चारसम्बन्धी व्यवसाय वा सेवालार्ई प्रमुख व्यवसाय अपनाएको र पारिश्रमिक लिएको हुनुपर्ने कुरालार्ई पनि ऐनले श्रमजीवी पत्रकार हुनुको मापदण्ड बनाएको छ । कामको प्रकृति र सञ्चार प्रतिष्ठानलार्ई दिने समयका आधारमा पनि उनीहरू परिभाषित छन् । यस आधारमा पूर्णकालीन मात्र नभएर आंशिक समय काम गर्ने व्यक्तिलार्ई पनि ऐनले श्रमजीवी पत्रकारको रूपमा उल्लेख गरेको छ । यसो भए तापनि कतिपय प्राविधिक काम गर्ने व्यक्तिहरू श्रमजीवी पत्रकारको रूपमा परिभाषित भएको पनि आभास यसबाट गर्न सकिन्छ । यसलार्ई अभै स्पष्ट पार्नु जरुरी छ ।

ऐनले सञ्चार प्रतिष्ठानका कर्मचारी र कामदारको पनि परिभाषा गरिदिएको छ । सञ्चार प्रतिष्ठानमा व्यवस्थापकीय तथा प्रशासकीय कार्यको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार प्राप्त व्यक्तिबाहेक प्रशासनिक, व्यवस्थापकीय, प्राविधिक वा अन्य काममा संलग्न व्यक्तिलार्ई ऐनको दफा २ (ड) ले कर्मचारीका रूपमा र सञ्चार सामग्री बिक्री वितरण वा उत्पादन गर्ने वा अन्य श्रममूलक कार्यमा संलग्न व्यक्तिलार्ई दफा २(ड१) ले कामदारको रूपमा परिभाषित गरेको छ । ऐनले परिभाषा गरेको मात्र नभई श्रमजीवी पत्रकारको नियुक्ति, सेवाको सर्त र सुविधासम्बन्धी व्यवस्थाहरू कर्मचारी र कामदारका हकमा समेत समान रूपमा लागू हुने ऐनको दफा ३४(१) को प्रावधानले सम्पूर्ण सञ्चार श्रमजीवीका हकमा यो ऐन लागू हुने स्पष्ट भएको छ । यस्ता व्यवस्थाहरूबाट मिडियाका सबै श्रमजीवीका साथसाथै समग्र मिडिया क्षेत्रकै व्यावसायिकताको मापनको आधार तयार भएको छ ।

नियुक्तिसम्बन्धी व्यवस्थाहरू : नियुक्तिपत्र नदिई काममा लगाउने व्यवस्थालार्ई ऐनको दफा ३(क) ले कानुनी रूपमा समाप्त पारिदिएको छ । यो नियुक्तिलार्ई कानुनी व्यवहारका क्रममा र ऐनका अन्य दफामा रहेका व्यवस्थाका आधारमा लिखित नियुक्तिपत्र नै हो भनेर बुझिने भए पनि यसबारेमा कानुनमा थप स्पष्ट पार्नु उचित हुन्छ ।

ऐनको दफा ६ मा करारबाहेकको सेवामा नियुक्त श्रमजीवी नियुक्त भएको मितिले ६ महिना परीक्षण कालमा रहने व्यवस्था गरिएको छ । त्यस अवधिमा काम सन्तोषजनक नभएका कारणले निष्कासनमा नपरेको खण्डमा स्वतः स्थायी हुन्छ । ऐनको दफा ८ मा ऐन वा ऐनअन्तर्गत बनेको नियमको रीत नपुऱ्यार्ई कुनै पनि श्रमजीवी पत्रकारको सेवाको अन्त्य गर्न नसकिने प्रावधानले श्रमजीवीका लागि विश्वसनीय कानुनी वातावरण निर्माण गर्नुका साथै नियुक्ति र अवकाशमा व्यवस्थित परिपाटी स्थापना गर्न सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ ।

नियुक्ति प्रक्रियाका क्रममा दफा ३(३) बमोजिम आवश्यक परेका श्रमजीवीहरूको विवरण प्रेस रजिस्ट्रारलार्ई दिइसकेपछि व्यवस्थापकले खुला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति गर्नुपर्ने व्यवस्था ऐनको दफा ४ मा छ । यसका साथै श्रमजीवी पत्रकार नियमावलीको परिच्छेद २ मा सबै पदहरू पहिलो पटक खुला प्रतियोगितात्मक परीक्षाद्वारा पूर्ति गर्नुपर्ने, आवश्यक विवरणहरू खुलार्ई सर्वसाधारणले थाहा पाउने गरी कम्तीमा एक महिनाअघि विज्ञापन गर्नुपर्ने, छनोटका क्रममा आवश्यक परीक्षाहरू लिनुपर्नेलगायतका व्यवस्थाहरू गरिएको छ ।

ऐनको दफा ६ अनुसार नियुक्तिसम्बन्धी जानकारी पनि प्रेस रजिस्ट्रारलार्ई दिनुपर्ने र स्थायी नियुक्त गरिएको व्यक्तिलार्ई छ महिनाको परीक्षण कालमा राख्नेलगायतका प्रावधान समेटिएको नियुक्ति प्रणालीले

योग्य, सक्षम श्रमजीवी पत्रकार छनोटलाई प्राथमिकता दिएको देखिन्छ। यसबाट मिडियामा व्यावसायिक वातावरणको विकासमा मद्दत पुग्छ। यसबाट सञ्चार प्रतिष्ठानहरूमा रहेको अपारदर्शी नियुक्ति प्रक्रियाको अन्त्य र प्रतिस्पर्धात्मकताको स्थापना गर्न खोजेको स्पष्ट देखिन्छ। यस्तो पारदर्शी प्रणालीबाट स्वाभाविक रूपमा उत्तरदायी मिडियाको विकासमा नै योगदान पुग्न जान्छ।

ऐन बने देखि नै विवादित रहिआएको नियुक्तिको प्रसङ्ग उठ्नासाथ करारमा नियुक्तिसम्बन्धी विषय उठ्ने गर्छ। ऐनको दफा ५ (१) मा 'सञ्चार प्रतिष्ठानको कामका लागि कुनै व्यक्तिको विशेषज्ञ सेवा लिनुपर्ने भएमा व्यवस्थापकले प्रेस रजिस्ट्रारको स्वीकृति लिई निश्चित समयावधि तोकी त्यस्तो व्यक्तिलाई श्रमजीवी पत्रकारको पदमा करारमा नियुक्त गर्न सक्ने' प्रावधान छ। यसलाई सीमित गर्दै दफा ५(२) ले 'करारमा नियुक्ति गर्दा सम्बन्धित सञ्चार प्रतिष्ठानमा कार्यरत पत्रकारको कुल सङ्ख्याको १५ प्रतिशत सङ्ख्यासम्म मात्र नियुक्ति गर्न सकिने' नियन्त्रणात्मक व्यवस्था गरेको छ। आउटसोर्सिङदेखि आंशिक समय काम गर्ने, स्ट्रिङ्गर र स्तम्भकार सम्मलाई श्रमजीवी पत्रकार मानिएको हुँदा तीमध्ये कस्तो १५ प्रतिशत भनी तर्क हुने गरेका छन्। त्यसैले यसलाई कानुनी रूपमा नै स्पष्ट पार्नुपर्दछ। उच्चस्तरीय मिडिया सुभावा आयोगले पनि सुरुमा करारमा नियुक्ति गर्नसक्ने तर करारमा नियुक्ति भएको अवस्थामै स्थायी सरह बिदा, औषधोपचार र उपदान पाउने कुरा करारपत्रमा उल्लेख गर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था गरिनुपर्ने सुभावा दिएको थियो। आयोगको सुभावाअनुसार, पाँच वर्ष पुगेको संस्थाले कम्तीमा पनि एक तिहाइ जनशक्तिलाई अनिवार्य रूपमा स्थायीको व्यवस्था गर्नुपर्ने प्रावधान कानुनमै व्यवस्थित गरिनुपर्दछ। यो व्यवस्था सञ्चार प्रतिष्ठानका व्यवस्थापनको विरोधको निसाना बनिरहेको छ भने श्रमजीवीहरूले चाहिँ पेसागत सुरक्षाको ग्यारेण्टी हुने ठानिरहेका छन्। करारमा नियुक्त भएको व्यक्तिका बारेमा दफा ५(४) मा गरिएको व्यवस्थाले सञ्चार प्रतिष्ठानमा उत्पन्न हुने द्वन्द्व र अशान्तिलाई कम गरी व्यावसायिक मिडिया अभ्यासलाई प्रवर्द्धन गर्छ। स्वच्छ मिडियाकर्मलाई बल दिने हुनाले यो व्यवस्थाले जिम्मेवारीबोध गराउनमा पनि थप भूमिका खेल्छ।

श्रमजीवीले हप्तामा ४८ घण्टाभन्दा बढी काम गर्नु नपर्ने र बढी समय काममा लगाएमा व्यवस्थापनले थप सुविधा दिनुपर्ने प्रावधान दफा ९ ले गरेको छ। श्रमजीवीले हप्तामा एक दिन साप्ताहिक बिदा पाउने पनि ऐनमा उल्लेख छ। यस अलावा ऐनको दफा १० ले श्रमजीवीहरूको हाजिरी र अन्य सात प्रकारका विदाको बारेमा पनि सम्बोधन गरेको छ। यसलाई नियमावलीको परिच्छेद ३ मा विस्तृत रूपमा प्रकाश पारिएको छ। वार्षिक तलब वृद्धि र उपचार तथा क्षतिपूर्तिका बारेमा ऐनको क्रमशः दफा १३ र १४ मा उल्लेख गरिएको छ भने नियमावलीको परिच्छेद ४ मा करिब एक दर्जन प्रकारका सुविधाहरूको व्यवस्था छ। व्यवहारमा भनी मात्रामा मात्र कार्यान्वयन भएको^{५७} यी व्यवस्थाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुने हो भने मिडियालाई व्यावसायिक र व्यवस्थित बनाउनमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह हुनेछ।

आंशिक समय काम गर्ने श्रमजीवीलाई पनि कानुनले नै व्यवस्थित गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। यसका लागि आंशिक कामको परिभाषा गरी काम गरेको समयको अनुपातमा सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था गरिनुपर्दछ। नेपालमा कार्यरत विदेशी सञ्चार प्रतिष्ठानमा संलग्न नेपाली श्रमजीवीहरूको बारेमा ऐन मौन छ। यद्यपि इन्डियन एयरलाइन्स र नेपालमा कार्यरत सो एयरलाइन्सका मजदुरसम्बन्धी एक मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले

^{५७} श्रमजीवी पत्रकार ऐनकार्यान्वयनको अवस्थाबारे अनुसन्धानमा आधारित जानकारीका लागि हेनुहोस्- (ढुङ्गेल २०६७)।

नेपालमा स्थापित भई सञ्चालित कम्पनीमा पनि नेपालको श्रम ऐन लागू हुने भनी गरेको फैसला सञ्चार क्षेत्रका श्रमजीवीको हकमा पनि आकर्षित हुन आउँछ। यस्ता नजिरले देखाएको कानुनी उपायहरूलाई ऐनमा नै समेट्दै जानु आवश्यक छ।

आचरणसम्बन्धी व्यवस्था : श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐनको दफा २५ मा श्रमजीवी पत्रकारहरूले तोकिएवजोजिमको आचरणको पालना गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। यो व्यवस्थाले पत्रकारहरूको आचारसंहिताका साथै नियमावलीको परिच्छेद-५ मा रहेको आचरणसम्बन्धी व्यवस्थालाई समेत लक्षित गरेको देखिन्छ। ऐनको दफा २६ ले पदअनुसारको आचरण नगर्ने श्रमजीवीलाई व्यवस्थापकले साधारण र विशेष गरेर दुई सजाय गर्नसक्ने गरी सजाय नै तोकेको छ।

व्यवस्थापकले गरेको सजायउपर चित्त नबुझे दफा ३१ अनुसार ३५ दिनभित्र श्रम अदालतमा पुनरावेदन गर्न सक्ने अधिकार श्रमजीवीमा निहित रहेको छ। श्रमजीवीले गरेको कामकारबाहीबाट सञ्चार प्रतिष्ठानलाई हानिनोक्सानी भएको खण्डमा भने व्यवस्थापकले तीन महिनाभित्र नालेस गर्न सक्ने र जानीजानी वा लापरवाहीका साथ हानिनोक्सानी भएको ठहरिएमा श्रमजीवीबाट नोक्सानीको हर्जाना भराई एक हजारदेखि दुई हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना हुनसक्ने ऐनको दफा ३३(१) र (२) मा व्यवस्था रहेको छ।

व्यावसायिक मिडिया अभ्यासको लागि श्रमजीवी पत्रकार ऐनमा व्यवस्थापन पक्षलाई पनि दण्ड सजायको व्यवस्था गरिएको छ। व्यवस्थापकले पटक-पटक यो ऐन वा ऐनअन्तर्गत बनेको नियमविपरीत कुनै काम गरेमा प्रेस रजिस्ट्रारले २५ हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्न सक्नेछ। यस्तो सजायउपर चित्त नबुझे व्यवस्थापकले ३५ दिनभित्र पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन गर्नसक्ने अधिकार पनि ऐनको दफा ३३(३) र (४) ले सुरक्षित गरेकोछ।

कल्याणकारी कोषसम्बन्धी व्यवस्था : श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐनको दफा १७ मा श्रमजीवी पत्रकारको हक, हित र सुरक्षाको लागि कल्याणकारी व्यवस्था छ। ऐनको व्यवस्थाबजोजिम नियमावलीको नियम २७ मा सञ्चार प्रतिष्ठानमा काम गर्ने श्रमजीवी पत्रकारहरूको हक, हित र सुरक्षाको लागि व्यवस्थापकले कल्याणकारी कोष खडा गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ। सो कोषको प्रयोगको बारेमा नियम २८ मा उल्लेख छ।

कल्याणकारी कोषसम्बन्धी यो व्यवस्थाको मिडिया व्यवस्थापकहरूले विरोध गरेका छन्। सञ्चार प्रतिष्ठानमा आएको स्वामित्वको परिवर्तनका कारण श्रमजीवी पत्रकारको सेवा, सर्त र सुविधामा कुनै प्रतिकूल असर नपर्ने र श्रमजीवी पत्रकारलाई मर्का पर्ने गरी सेवाको सर्त र सुविधामा परिवर्तन नगरिने पनि कल्याणकारी व्यवस्था पनि ऐनमा रहेको छ। कल्याणकारी कोषको व्यवस्था श्रमजीवीहरूको हितमा भए पनि कार्यान्वयन हुन नसकेकोले यो व्यवस्था शोभाको विषयमा मात्र भएको छ।

विवाद समाधान र ट्रेड युनियन अधिकार : मिडियाका श्रमजीवी र व्यवस्थापनका बीचमा सेवा सर्त र सुविधासम्बन्धी विवाद उठेमा प्रेस रजिस्ट्रारले समाधान खोज्नुपर्दछ। त्यस्तो अवस्थामा प्रेस रजिस्ट्रारले वार्ता, मेलमिलाप वा मध्यस्थताजस्ता विभिन्न माध्यमबाट त्यस्तो विवादको समाधान गराउनसक्ने व्यवस्था ऐनको दफा ३४ (ख) मा गरिएको छ।

यसरी खोजिएको उपायबाट विवादको समाधान फेला नपरेमा विवाद समाधानको लागि प्रचलित श्रम कानूनबजोजिम हुने व्यवस्थासमेत श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐनमा छ । यस सन्दर्भमा प्रचलित श्रम कानूनलाई हेर्दा श्रम ऐन, २०४८ को दफा ७२ मा श्रम अदालतको गठनसम्बन्धी व्यवस्था छ । श्रम ऐन, २०४८ को दफा ८६ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी सरकारले श्रम अदालत (कार्यविधि) नियमावली, २०५२ अन्तर्गत विभिन्न नियमहरू पनि बनाएको छ । सो नियमावलीको नियम ५ अनुसार श्रम ऐन, २०४८ तथा अन्य प्रचलित कानूनबजोजिम श्रम अदालतको सुरु कारवाही र किनारा गर्ने भनी तोकिएको कुन कसूरका सम्बन्धमा मर्का पर्ने व्यक्तिले अदालतसमक्ष उजुरी दिनसक्छ । यो कानुनी व्यवस्थालाई हेर्दा श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी विषयमा सोभै श्रम प्रशासनलाई प्राथमिक रूपमा संलग्न गर्न नचाहेको देखिन्छ । तर, श्रमिक र रोजगारदाताको बीचको श्रम सम्बन्धको विवादलाई आवश्यक पर्दा भने श्रम प्रशासनमा लग्नै पर्ने भनेर पनि स्वीकार गरिएको छ । यसलाई हेर्दा सञ्चार क्षेत्रको समस्या आफ्नै विशेषज्ञताका आधारमा समाधान गर्ने र केही नलागे मात्र श्रम क्षेत्रको विशेषज्ञताका आधारमा समाधान खोज्ने बाटो अङ्गीकार गरेको देखिन्छ ।

श्रमजीवी पत्रकार ऐनबजोजिम श्रमजीवीले पाउनुपर्ने कुनै सुविधा वा रकम सञ्चार प्रतिष्ठानबाट नपाएमा वा व्यवस्थापकले यो ऐन वा नियमबजोजिमको कुनै काम नगर्दा कुनै श्रमजीवीलाई व्यवस्थापकका कारणले मर्का पर्न गएमा त्यस्तो श्रमजीवीले ३५ दिनभित्र प्रेस रजिस्ट्रारसमक्ष उजुरी गर्नसक्ने व्यवस्था छ । रजिस्ट्रारले गरेको निर्णयबाट चित्त नबुझे पक्षले ३५ दिनभित्र पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन गर्नसक्ने ऐनको दफा २४ मा रहेको छ । श्रमजीवी तथा व्यवस्थापन पक्षलाई सुरुको अदालती कारवाहीको स्वरूप रहेको प्रेस रजिस्ट्रारसमक्ष उजुरी गर्ने ठाउँ तोकिएको छ । पुनरावेदनका हकमा सम्बन्धित पुनरावेदन अदालतमा जाने व्यवस्था छ । व्यवस्थापकको निर्णयउपर चित्त नबुझेमा श्रमजीवी पक्ष सुरु अदालतको रूपमा श्रम अदालततिर^{५८} र व्यवस्थापन पक्ष पुनरावेदन अदालततिर^{५९} जाने व्यवस्था देखिन्छ । यसरी हेर्दा श्रमजीवी पक्ष न्यायको खोजीका लागि श्रम अदालततिर लागेकै अवस्थामा व्यवस्थापक पक्ष अर्को किसिमले मुद्दा तयार गरी प्रेस रजिस्ट्रारको निर्णयविरुद्ध पुनरावेदन अदालतमा पुग्नसक्ने अवस्था छ ।

श्रमजीवीहरूले आफू कार्यरत मिडियामा ट्रेड युनियन गठन गर्नसक्ने व्यवस्था ऐनले गरेको छ । श्रमजीवी पत्रकार ऐनको दफा ३४क अनुसार श्रमजीवी पत्रकारहरूले आफ्नो व्यावसायिक तथा पेसागत हक-हितको संरक्षण र संवर्द्धन गर्नका लागि आफू कार्यरत सञ्चार प्रतिष्ठानमा ट्रेड युनियनसम्बन्धी प्रचलित कानूनको अधीनमा रही युनियन गठन गर्नसक्ने अधिकार पाएका हुन् ।^{६०} सञ्चार प्रतिष्ठानमा ट्रेड युनियन गठन गर्नका लागि ट्रेड युनियन ऐन २०४९ को दफा ३(५) अनुसार सम्बन्धित प्रतिष्ठानको कम्तीमा २५ प्रतिशत श्रमजीवीहरू सदस्य हुनुपर्दछ । यस्तो युनियनले सामूहिक सौदाबाजी गर्ने प्रयोजनमा श्रमजीवीहरूलाई थप शक्ति दिन्छ । युनियनको अभ्यास कानुनी विधि र प्रक्रियाका आधारमा गरिएमा मिडियाको मानव संसाधन व्यवस्थापनमा सकारात्मक प्रभाव नै पर्दछ । यसबाट मिडियाको व्यावसायिक विकासका लागि योगदान नै पुग्ने निश्चित छ । श्रमजीवीले लगानीलाई र व्यवस्थापकले श्रमलाई सम्मान गर्ने अवस्थाको सिर्जना नभएसम्म सञ्चार जगत्को संस्थागत तथा दिगो विकास सम्भव हुँदैन ।

^{५८} श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐन, २०५१ (पहिलो संशोधन २०६४) को दफा ३१ अनुसार ।

^{५९} श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐन, २०५१ (पहिलो संशोधन २०६४) को दफा २२(७), २४(३) र ३३(३) र (४) ।

^{६०} ट्रेड युनियन ऐन, २०४९ को दफा २(घ) अनुसार कामदारहरूको पेसागत हकहितको संरक्षण र संवर्द्धन गर्न सो ऐनबजोजिम दर्ता भएको ट्रेड युनियन ।

अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २७ ले सूचनाको हकको व्यवस्था गरेको छ भने धारा ३०(१) उचित श्रम अभ्यासको हक तथा धारा ३०(२) ले ट्रेड युनियन गठन र सामूहिक सौदाबाजीको अधिकार प्रदान गरेको छ । संविधानले जनतालाई सूचनाको हक र सञ्चार प्रतिष्ठानहरूलाई प्रकाशन, प्रसारण र छापाखानाको हक दिएको छ । यो हक अन्य व्यवसाय गर्ने व्यक्तिले पाएको उद्योग व्यापार गर्ने हकको समदूरीकै हक हो । अन्य उद्योग प्रतिष्ठानमा जस्तै मिडियामा पनि सामूहिक सौदाबाजी हुन्छ । सञ्चार प्रतिष्ठानलाई कर कानून, कम्पनी कानून जसरी लागू हुन्छ, त्यसरी नै श्रमसम्बन्धी कानून पनि लागू हुन्छ (बडाल २०६५: २१९) । राज्यले बनाएका कुनै पनि कानून पालना गर्नु नागरिकको दायित्व हो । कानून पालना नगरेमा राज्यले त्यस्तो व्यक्तिलाई कानूनबजोजिम दण्डित गर्ने गर्दछ । श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐन कार्यान्वयनका हकमा पनि यही सिद्धान्त लागू हुन्छ ।^{६१}

---

^{६१} श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐन तथा नियमावलीको पूर्ण पाठका लागि हेर्नुहोस्- (न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समिति २०६५क: ६३-९५; हुङ्गेल २०६९क: १२-९-१५८) ।

५. संस्थागत सिंहावलोकन

व्यावसायिक र उत्तरदायी पत्रकारिताको अभ्यासका लागि कानुनले विभिन्न व्यवस्थाहरू गरेको छ भने त्यसबमोजिम विभिन्न निकायहरू अस्तित्वमा छन् । यसमा प्रेस काउन्सिल, प्रेस रजिस्ट्रारको कार्यालय, न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समिति, राष्ट्रिय सूचना आयोग, पत्रपत्रिका वितरण सम्परीक्षण समिति मुख्य छन् । यस अलावा जिम्मेवार र व्यावसायिक पत्रकारिताका लागि नेपाली पत्रकारहरूको छाता संस्था नेपमसको भूमिका सर्वाधिक छ । त्यसै आधारमा यस परिच्छेदमा व्यावसायिक र उत्तरदायी मिडिया अभ्यासका लागि यी निकाय तथा संस्थाहरूको भूमिकाको बारेमा सिंहावलोकन गरिएको छ ।

५.१ प्रेस काउन्सिल

नेपालमा प्रेस काउन्सिल ऐन, २०४८ सालमा जारी भएको र यसको गठन त्यसभन्दा दुई दशकअघि नै भएको भए पनि गठनको कानुनी पृष्ठभूमि भने त्योभन्दा पनि करिब एक दशकअघि नै तयार भएको देखिन्छ । प्रेस काउन्सिलले जनतालाई उनीहरूले प्राप्त गर्ने सूचनाको गुणस्तरीयताको बारेमा प्रत्याभूति दिन्छ, यसमा संलग्न व्यक्तिहरू जिम्मेवार छन् भन्ने कुरा प्रदर्शन गर्दछ र मिडियालाई नियमन गर्नका लागि राज्यको कुनै निकायको आवश्यकता पर्दैन भन्ने कुरा देखाइदिन्छ । पत्रकारविरुद्ध अदालतमा पर्ने मुद्दाहरूको सङ्ख्यालाई घटाएर पत्रकारहरूलाई अदालतमा पुऱ्याउने सम्भावनालाई कम गर्नु प्रेस काउन्सिलको अर्को महत्वपूर्ण फाइदा हो । युरोपका जर्मनी, द नेदरल्यान्ड्स र स्काण्डेनेभियाली मुलुकहरूमा लामो समयदेखि प्रेस काउन्सिलहरू अस्तित्वमा रहिआएका छन् भने बेल्जियमजस्ता देशमा हालै मात्र यस्ता स्वनियमनकारी निकायहरूको स्थापना भएको छ । अस्ट्रिया, फ्रान्स वा पोर्चुगल देशमा प्रेस काउन्सिल एक पटक अस्तित्वमा देखा परेका भए पनि ती कार्यरत छैनन् । दक्षिण पूर्वी युरोपेली मुलुकहरूको मामलामा हेर्ने हो भने बोस्निया हर्जगोभिना, बुल्गेरिया, मोन्टेनेग्रो, कोसोभो र टर्कीजस्ता देशमा प्रेस काउन्सिल स्थापना भएका छन् ।^{६२}

मिडियालाई सरकारको पहरेदार भन्ने हो भने प्रेस काउन्सिल मिडियाको पनि पहरेदार हो । 'मिडिया जवाफदेहिता प्रणाली'का रूपमा चिनिने यस्ता संस्था संसारमा विभिन्न नाममा दर्जनौंको सङ्ख्यामा रहेका छन् । जस्तै: इथिक्स कमिटी, काउन्सिल फर इथिकल जर्नलिजम, काउन्सिल अफ अनर, काउन्सिल फर जर्नलिजम, काउन्सिल फर मास मिडिया, जर्नलिस्ट इथिक्स कमिसन, प्रेस कम्प्लेन्ट्स कमिसन, प्रेस इथिक्स कमिसन, नेसनल काउन्सिल फर इथिकल जर्नलिजम, नेसनल प्रेस काउन्सिल, नेसनल मिडिया कमिसन, न्युज काउन्सिल, मिडिया काउन्सिल, सेन्टर फर इन्डिपेन्डेन्ट जर्नलिजम आदि । जे नामकरण गरिएको भए पनि अधिकांश मुलुकहरूमा यस्ता निकायहरूको मूल उद्देश्य प्रेस स्वतन्त्रताको रक्षाका साथै मर्यादित तथा जिम्मेवार पत्रकारिताको अभ्यासलाई प्रवर्द्धन गर्नु हुन्छ ।

^{६२} <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/freedom-of-expression/professional-journalistic-standards-and-code-of-ethics/key-concepts/>

काउन्सिलको उद्देश्य : नेपालमा प्रेस काउन्सिल स्थापना भएको २० वर्षभन्दा लामो अवधिपछि २०४८ सालमा बल्ल एक बेग्लै ऐनद्वारा स्थापित संस्थाको रूपमा देखा पर्‍यो।^{६३} पत्रकारिताको पेसागत उच्चतम आचरण कायम राखी स्वस्थ, स्वतन्त्र र उत्तरदायी पत्रकारिताको विकास तथा संवर्द्धनका लागि २०४८ साल कार्तिक २८ गतेदेखि लागू गरिएको प्रेस काउन्सिल ऐनअनुसार यो एक अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला स्वशासित र सङ्गठित संस्था भएको थियो। ऐनको दफा ५ ले यसका विभिन्न पाँच वटा उद्देश्य तोकेको छ।

यीमध्ये दफा ५ (ग)मा रहेको 'प्रेस र नेपाल सरकारबीच सौहार्दपूर्ण सम्बन्ध कायम राख्ने' भन्ने उद्देश्य त्यति पवित्र महसुस हुँदैन। यस दफाअनुसार, स्वस्थ पत्रकारिताको विकासको लागि स्थापना भएको भनेर ऐनको दफा ३ मा भनिएको काउन्सिलले प्रेसलाई सरकारका प्रति पहरेदारको रूपमा रहन नदिएर सरकारसँग सम्भौता गराउने उद्देश्य राखेको देखिन्छ। काउन्सिलको यो उद्देश्य छापाखाना र प्रकाशनसम्बन्धी ऐन २०१९ देखि हालसम्म पनि कायम राखिँदै आएको छ। यो सरकारी प्रेस काउन्सिल हुनुको एउटा चरित्र हो। स्वतन्त्र प्रेस काउन्सिलहरूले त प्रेसको सम्बन्ध नागरिकहरूसँग सौहार्द र नागरिकप्रति नै उत्तरदायी हुनुपर्ने मान्यता राख्दछन्।

प्रेसलाई नियन्त्रण गर्ने कार्यालय वा आन्तरिक रूपमा प्रेस स्वतन्त्रताको स्वनियन्त्रण गर्ने संस्था प्रेस काउन्सिल हुन सक्दैन। प्रकाशकहरूको संस्था वा श्रमजीवी पत्रकारहरू संलग्न हुने युनियनहरूको साभ्ना संस्था पनि यो हुन सक्दैन। मिडिया सञ्चालकहरूका बीचमा समय-समयमा पैदा हुने विवाद निरूपण गर्ने काम पनि यसले गर्न सक्दैन। प्रेस काउन्सिलको मूल उद्देश्य त सरकार वा अरू कसैबाट हुने कुनै पनि प्रकारको हस्तक्षेपबाट प्रेस स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्दै प्रेसलाई जवाफदेही तुल्याउनु हो। स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्दा काउन्सिलले मिडियालाई गुणस्तर र सामाजिक उत्तरदायित्वप्रति पनि जागरुक बनाउने गर्दछ। प्रेसलाई जनताप्रति उत्तरदायी बनाउने एक स्वनियमनकारी उपाय नै प्रेस काउन्सिल हो (McQuail 2005: 173)। समग्रमा, प्रेस काउन्सिल सञ्चारमाध्यमलाई वास्तविक अर्थमा स्वतन्त्र, निर्भीक, निष्पक्ष र वस्तुनिष्ठ भएर जिम्मेवारीपूर्वक आम नागरिकलाई यथासम्भव बढी सेवा दिने माध्यमको रूपमा विकास गर्ने वातावरणको सिर्जना गर्ने एक स्वनियमनकारी निकाय हो। प्रेस स्वतन्त्रताको रक्षा र स्वस्थ एवं मर्यादित पत्रकारिताको विकासमा सघाउने निकायको रूपमा प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्नका लागि नै काउन्सिलको स्थापना र विकास गरिएको हुन्छ।

काउन्सिलको गठनविधि : नेपालमा प्रेकानेको स्थापना भएयता यसले एक स्थायी निकायको रूपमा काम गर्दै आएको छ। यसक्रममा यसलाई ३० भन्दा बढी टोलीका करिब ३५० जनाले अगुवाइ गरिसकेका छन्। पञ्चायती व्यवस्था कायम रहुन्जेलसम्म खासगरी पत्रकारितामा जवाफदेहिता हुनुपर्ने सामाजिक उत्तरदायित्वको सिद्धान्तका नाममा निरङ्कुशता व्यवस्थाले बाँधिदिएका सारा थितिहरूलाई मान्नुपर्ने पक्षमा काउन्सिललाई एक नियमनकारी निकायका रूपमा प्रयोग गरियो (ढुङ्गेल २०६९: १३७, १७५)।

वि.सं. २०४७ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि जारी भएको प्रेस काउन्सिल ऐन, २०४८ को नयाँ कानुनी व्यवस्थाअनुसार भने १४ सदस्यीय प्रेस काउन्सिल गठन हुने भयो। सो ऐनको दफा ६ को उपदफा १ ले प्रेस काउन्सिलको गठन विधि तोकेको छ।

^{६३} प्रेस काउन्सिल ऐन जारी हुनुअघि छापाखाना र प्रकाशनसम्बन्धी ऐनकै विभिन्न संशोधनहरूमा काउन्सिलको व्यवस्था गरिन्थ्यो।

पञ्चायती शासनकालमा प्रेकानेका अध्यक्ष तथा सदस्यहरूको पदावधि दुई वर्ष मात्र रहेकोमा प्रेस काउन्सिल ऐनअनुसार दुई गुणा बढ्यो । काउन्सिलको अध्यक्ष हुने व्यक्तिको पृष्ठभूमि न्यायिक मात्र रही आएकोमा यो ऐन आएपछि कानून र पत्रकारिताको अभ्यास गरेका व्यक्तिलाई पनि अध्यक्ष बनाउन सकिने भयो । पत्रकारितासित सम्बन्धित अधिकांश व्यक्ति नै काउन्सिलको नीतिनिर्माता हुने तय गरियो । पत्रिकामा सक्रिय रूपमा सम्पादक भई कार्य गरिरहेको व्यक्तिलाई नै प्रेकानेमा अध्यक्ष बनाउने अभ्याससमेत गर्न पुगियो जो आफैमा स्वस्थ परम्परा होइन (दाहाल २०५८: २२३) । यस्ता प्रवृत्तिसमेत देखिने गरेको पृष्ठभूमिमा नै काउन्सिलमा पत्रकारबाहेक अन्य विधाका व्यक्तिहरूको बाहुल्य हुनुपर्छ भन्ने विचार आउने गरेको हो । काउन्सिलका पूर्वअध्यक्ष राजेन्द्र दाहालका अनुसार भने उन्नत लोकतान्त्रिक समाजमा राज्य वा कानूनद्वारा स्थापित काउन्सिलसमेत अमान्य हुँदै गएका र त्यस्तो समाजमा सङ्घ, क्लब खोले भैं पत्रकारहरू स्वयंले आचारसंहिताको तर्जुमा र स्वतन्त्र प्रेस काउन्सिलको स्थापना गर्न थालेका हुनाले प्रेस जगतका समस्या र विसङ्गतिको समाधान स्वयं पत्रकारहरूले नै निर्मूल गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता लोकतान्त्रिक समाजमा क्रमशः व्यापक हुँदै गएको छ (पराजुली २०६४: २११) ।

कानूनको नयाँ व्यवस्थाअनुसार पत्रकार संघ^{६४} को सभापति काउन्सिलको पदेन सदस्य हुने व्यवस्था नभएकोले वि.सं. २०५७ सालसम्म दुई जना सांसदबाहेक सबै जना सरकारले नै नियुक्त गर्ने व्यवस्था भयो ।^{६५} गणतन्त्र स्थापना भएपछि प्रतिनिधित्वको अरू व्यवस्थामा केही संशोधन भयो । प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रियसभाका सदस्यमध्येबाट एक-एक जना सांसद काउन्सिलको सदस्य रहने व्यवस्था खारेज^{६६} भयो, काउन्सिल १२ सदस्यीय भयो । त्यसपछि पत्रकार महासंघका सभापतिबाहेक सबै जना सरकारले नियुक्त गरेका अर्थात् सिद्धान्ततः सरकारी व्यक्तिहरू मात्र काउन्सिलमा रहने गरेका छन् । यसरी नियुक्तिको दृष्टिले यो स्पष्ट सरकारी स्वार्थ अनुकूलको निकाय भएको छ । मिडियाको क्षेत्रमा पुऱ्याएको विशिष्ट योगदान, अनुभव, दक्षता र समर्पणभन्दा राजनीतिक संलग्नताको आधारमा नियुक्त गर्न सकिने यो व्यवस्थाले काउन्सिल विशुद्ध मिडियाको हितभन्दा दलगत स्वार्थमा केन्द्रित हुनसक्ने सम्भावना काउन्सिलले नै औल्याएको पाइन्छ, (Press Council 1999: 5) । अर्धन्यायिक निकायका रूपमा रहेको काउन्सिलको अध्यक्ष नै न्यायिक पृष्ठभूमिको नभए पनि हुने व्यवस्थाले यसको न्यायिक प्रकृतिका काममा समस्या उत्पन्न हुन सक्ने ठाउँ विद्यमान छ । यसैगरी सबै जना मिडियासम्बद्ध व्यक्तिहरू मात्र बसेर मिडियाकै विरुद्धमा परेका उजुरीहरूमाथि न्यायिक निर्णय दिने काम आफ्नो मुद्दामा आफै न्यायाधीश हुने जस्तो हो । यसबाट मिडिया पीडितहरूले न्याय पाउने र मिडिया आम नागरिकप्रति उत्तरदायी हुने काममा किमार्थ बल पुग्दैन । त्यसैले यो काउन्सिलमा प्रतिनिधित्व र नेतृत्व गर्ने व्यक्तिहरूलाई सिफारिस गर्ने निकाय, उनीहरूको योग्यता, प्रतिष्ठा, छविलगायतका विषयमा पारदर्शी र स्वीकार्य व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।

^{६४} वि.सं. २०५३ जेठ २८-२९ मा धरानमा भएको वार्षिक भेलाको संघको विधान परिमार्जन गरेपछि केही संस्थागत सदस्यहरू सङ्गठित गरी २०५३ असार ११ गतेदेखि नेपाल पत्रकार संघलाई महासंघ बनाइएको हो ।

^{६५} सञ्चारसम्बन्धी केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने ऐन, २०५७ द्वारा प्रेस काउन्सिल ऐनमा संशोधन हुनुअघि सम्म उपदफा १ को(क) मा पत्रपत्रिकामा वा कानुनी क्षेत्रमा विशेष योगदान पुऱ्याएका व्यक्तिहरूमध्येबाट सरकारले तोकेको व्यक्ति अध्यक्ष हुने व्यवस्था थियो । त्यसैगरी खण्ड (ग)।, थिएन भने खण्ड (च) मा पत्रकारितालगायत विभिन्न क्षेत्रमा विशेष योगदान गरेका व्यक्तिमध्येबाट सरकारले मनोनीत गरेको दुई जना व्यक्ति सदस्य हुने व्यवस्था थियो । महासंघका सभापतिलाई पनि सोही प्रावधानअनुसार नियुक्त गरिन्थ्यो । राष्ट्रिय सभा र प्रतिनिधि सभाका एक-एक जना सांसद सदस्य रहने प्रावधान पनि २०६६ सालमा भएको संशोधनपछि खारेज भयो ।

^{६६} २०६६ माघ ७ गते प्रमाणीकरण गरी नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित 'गणतन्त्र सुदृढीकरण तथा केही नेपाल कानून संशोधन गर्ने ऐन, २०६६ दफा ६(१) को खण्ड (ख) र (ग) फिकेको ।' विभिन्न ऐनलाई संशोधन गर्दै आएको सो ऐनको अध्ययनका लागि हेनुहोस् - <http://www.lawcommission.gov.np/en/documents/func-startdown/364/>

मिडियाका विषयमा कुनै जानकारी नभए पनि हुने सहसचिवस्तरको सरकारी कर्मचारीले प्रेकाने जस्तो प्रेस स्वतन्त्रता र मर्यादित पत्रकारिता गर्ने निकायको सदस्य-सचिव भएर एक प्रकारले शासन नै गरिरहेको अवस्था छ। नागरिकप्रति उत्तरदायी र स्वतन्त्र हुनुपर्ने प्रेसको थप उत्तरदायित्व र स्वतन्त्रताको लागि काम गर्ने निकायको प्रमुख प्रशासकीय पदमा शासकप्रति उत्तरदायी र नियन्त्रणकारी व्यक्तिलाई अधिकार सम्पन्न बनाएर राख्ने व्यवस्थामा जति छिटो परिवर्तन गर्‍यो, नेपाली प्रेस स्वतन्त्रता र व्यावसायिक तथा मर्यादित पत्रकारिताको लागि त्यति नै छिटो सकारात्मक प्रभाव पर्न थाल्नेछ।

काउन्सिलको कर्तव्य र अधिकार : प्रेस काउन्सिल ऐन, २०४८ को दफा ७ अनुसार तोकिएका काम, कर्तव्य र अधिकारलाई हेर्दा काउन्सिललाई सत्ताप्रति बफादार पत्रकारिताको विकासका लागि क्रियाशील बनाउने अवस्थाको चाहिँ अन्त्य भएको छ। प्रेस काउन्सिल ऐनको दफा ७(छ) ले अमर्यादित, अश्लील एवं आपत्तिजनक शब्द तथा भाषाशैलीका सम्बन्धमा छानबिन गर्ने काम काउन्सिललाई सुम्पेको छ। तर, अश्लीलता, मर्यादाहीनता र आपत्तिजनक शब्द सामग्री भन्नाले कस्ता शब्द हुन् भन्ने अन्योल छ। अन्योलकै बीचमा पनि 'सामाजिक मान्यता, परम्परा र संस्कृतिले पचाउने नसक्ने खालका' शब्दहरू भन्ने मापदण्डका आधार तय गरी काउन्सिलले समाजग्राह्य मिडियाको विकासका लागि प्रयास गरेको पाइन्छ (प्रेस काउन्सिल २०५७: ४७-४८)। वि.सं. २०६४ सालमा परिमार्जित तथा संशोधित पत्रकार आचारसंहिताले भने अश्लीलता, बीभत्स दृश्य र तस्वीर प्रकाशन/प्रसारणसँग सम्बन्धित सामग्रीलाई पत्रकार र सञ्चारमाध्यमले गर्न नहुने कामको खण्डमा बुँदा ९ मा यसरी समेटेको छ- समाजमा नैराश्य, घृणा, सन्त्रास र उत्तेजना फैलाउने किसिमका नग्न क्षतविक्षत र बीभत्स दृश्य एवं तस्वीरहरू असान्दर्भिक, अश्लील र उत्तेजना फैलिनसक्ने प्रकारले प्रस्तुत गर्नुहुँदैन।

यसो भए तापनि काउन्सिलका काम कर्तव्यहरूलाई हेर्दा यो नागरिकप्रति नभएर सरकारप्रति उत्तरदायी निकायका रूपमा देखापर्दछ। यसले मूलतः प्रेस स्वतन्त्रता र मर्यादित पत्रकारिताको सीमाभन्दा बाहिर गएर काम गर्नु उचित हुँदैन। पत्रकारिताको विकासका लागि सरकारलाई सुझाव दिने काम गर्नु आफैँमा नराम्रो नभए पनि यसको सुझावलाई सरकारले कति गम्भीरताका साथ ग्रहण गर्ने हो र त्यस्तो सुझावको कार्यान्वयन कतिको हुने हो भन्ने कानुनी सुनिश्चितता देखिँदैन।

पत्रकारिताको वितरण स्थितिको अद्यावधिक अभिलेख राख्ने प्रेस काउन्सिलले गर्ने काम नै होइन, यो त वितरण सम्परीक्षण समितिको काम हो। स्मरणीय छ, छापाखाना तथा प्रकाशन ऐनको दफा ३५ अनुसार तोकिएको अधिकारीले पत्रपत्रिकालाई तोकिएको आधारमा श्रेणी विभाजन गर्न सक्नेछ र यसरी श्रेणी विभाजन गर्नु पर्दा तोकिएको अधिकारीले प्रेस काउन्सिलसँग परामर्श लिनुपर्नेछ। वार्षिक प्रतिवेदन सरकारसमक्ष पेश गर्ने कामले यो निकाय नितान्त सरकारप्रति नै उत्तरदायी रहेको निकायको रूपमा पुष्टि भएको छ।

सरकारले सम्पूर्ण खर्च व्यहोर्ने निकायका रूपमा रहेको काउन्सिलका लागि सरकारले नै नियुक्त गर्ने व्यक्तिहरूबाट सरकारकै हितका लागि काम हुने कुराको अपेक्षा गर्न सकिन्छ। ऐनका विभिन्न दफाहरूले यो पूर्णतः सरकारी नियन्त्रणमा रहेको निकायको प्रमाण दिइरहेका छन्। दफा १३ रहेको काउन्सिलको कोषसम्बन्धी व्यवस्था र दफा १४ अनुसार सरकारले चाहेमा जुनसुकै बखत पनि काउन्सिलको हिसाब किताब जाँच वा जँचाउन सक्ने अधिकार उदाहरण हुन्। काउन्सिलले आफ्नो कार्य सञ्चालनको लागि आवश्यक विनियम बनाउनका लागि पनि सरकारको स्वीकृति लिनुपर्ने दफा १८ को व्यवस्थाले पनि सरकारप्रतिको निर्भरताको नै प्रमाण दिन्छ।

छापामाध्यमको मात्र अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी पाएको काउन्सिलले पछिल्ला दिनमा भने विद्युतीय माध्यमको पनि अनुगमन गर्ने गरेको पाइन्छ। तर, प्रेस काउन्सिल ऐनको दफा ७(छ) मा रहेको 'पत्रपत्रिकामा प्रकाशित असामाजिक र आपत्तिजनक कुराहरूको सम्बन्धमा छानबिन गर्ने' भन्ने व्यवस्थाबाट यो संस्था कानुनी रूपमा प्रसारणमाध्यमको अनुगमन गर्ने निकाय पनि हो भन्ने पुष्टि गर्दैन। विद्यमान ऐनमा रहेका काम, कर्तव्य र अधिकारमा उल्लिखित बुँदाहरूलाई हेर्दा यो काउन्सिलले छापामा पत्रकारिताका क्षेत्रमा मात्र काम गर्नुपर्ने हुन्छ। जबकि, आवश्यकताको दृष्टिले हेर्दा काउन्सिलले खासगरी चार वटा आयाममा काम गर्नु पर्छ। ती हुन्- छापामाध्यमको अत्याधुनिक अध्ययनमा चुस्तता ल्याउने; रेडियो सञ्चारको अनुगमन तथा विश्लेषण गर्ने; टेलिभिजन माध्यमको दृश्य सञ्चारको अवलोकन, मूल्याङ्कन र विश्लेषण गर्ने; अनलाइन माध्यमको अनुगमन र विश्लेषण।

उमिसुआ २०६३ ले पनि प्रेकानेलाई सबै खालका सञ्चारमाध्यम र तिनमा क्रियाशील सम्पूर्ण पत्रकारहरूको आचारसंहिता अनुगमन गर्ने एक मात्र प्रमुख जिम्मेवारी सुम्पिनुपर्ने सुझाव दिएको थियो। तर, त्यो र त्यस्ता विभिन्न प्रयासहरूले कानूनमा भने सुधार वा परिमार्जन गर्न सकेका छैनन्। तसर्थ, मा(ध्यमको आधारमा पत्रकारिताकर्मलाई भेदभाव गर्ने यो कानुनी व्यवस्थालाई परिवर्तन गरी काउन्सिलले सबै माध्यममा आधारित रहेर गरिने पत्रकारिताको स्वतन्त्रता र मर्यादाका लागि सक्रिय हुने कानुनी व्यवस्था तय गरिनुपर्दछ।

आचारसंहिता र उजुरी : पत्रकारितामा आचारसंहिताको आचरणगत मान्यताहरूको विकास नै सत्य र साँचो व्यवहार गर्नका लागि भएको हो (Wimmer and Dominik 2005: 65)। यसले निर्धारण गरेका आचरणगत नियमहरू र तिनको परिपालनाको उच्चताको आधारमा नै कुनै पनि देशको पत्रकारिता कति जिम्मेवार, वस्तुनिष्ठ र विश्वसनीय छ भनेर हेर्ने गरिन्छ।

नेपालमा पत्रकारिताको संस्थागत थालनी गर्ने गोपको साप्ताहिकको प्रकाशन हुनुभन्दा करिब तीन हप्ताअघि नै त्यसले पालना गर्नुपर्ने आचरणगत नियमहरू सनदका रूपमा जारी गरिएको^{६७} इतिहासलाई हेर्दा यहाँ पत्रकारिताको सुरुवात र आचारसंहिताको विकास एक साथ भएको देखिन्छ। त्यसपछि आचरणका बारेमा निकै दशकसम्म कुनै पनि प्रयास भएन। वि.सं. २०२३ सालमा नेपाल पत्रकार संघले नेपाली पत्रकारिताको २२ बुँदे आचारसंहिताभन्दा (देवकोटा २०५१ [२०२४]: ५७-५९) जारी गर्‍यो। त्यसमा केही फरक पर्ने गरी प्रेस सल्लाहकार समितिले वि.सं. २०२५ सालमा २१ बुँदे आचारसंहिता जारी गरेको थियो (प्रेस काउन्सिल २०४९-५१: १००-१०२)।^{६८} त्यसपछि नेपालमा प्रेस काउन्सिल, पत्रकारहरूका सङ्घसंस्थाका साथै सरोकारवाला विभिन्न सङ्घसंस्थाहरूका तर्फबाट पटक-पटक विभिन्न प्रकारका आचारसंहिता जारी र परिमार्जन गरिँदै आएका छन्।^{६९}

^{६७} गोरखापत्रको प्रकाशनको आरम्भ वि.सं. १९५८ साल जेठ ३ गते सोमबारदेखि भएको हो भने त्यसले पालना गर्नुपर्ने नियमहरू १९५८ साल वैशाख ११ गते सोमबार जारी गरिएको थियो। सनदको विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस्- (देवकोटा २०५१ [२०२४]: ५७-५९)।

^{६८} नेपाल पत्रकार संघले जारी गरेको आचारसंहिताको पालना भए नभएको ध्यान दिन र यस विषयमा पत्रकारलाई सल्लाह दिन तथा नेपाली पत्रकारिताबारे जनसाधारण वा कुनै व्यक्तिको गुनासो सुन्नु र त्यसको औचित्यबारे ठहर गरी आवश्यक सल्लाह दिन पत्रकारहरूतर्फबाट नेपालका प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूको एउटा सल्लाहकार समिति गठन हुने र त्यस समितिको सल्लाह स्वीकार गर्नु प्रत्येक पत्रकारको कर्तव्य मानिने पनि उल्लेख थियो।

^{६९} यसविषयमा थप जानकारीका लागि हेर्नुहोस्- (दाहाल र शर्मा २०६६; दाहाल २०६८ : २१३-२४०; हुड्गेल २०६९ : १९९-२५६ र हुड्गेल २०६९क : ८३-१२८)।

पछिल्लोपटक वि.सं. २०६४ पुस १६ गतेदेखि नेपालमा प्रेस काउन्सिलले आम सञ्चारका सबै माध्यमहरूलाई समेटेर नयाँ आचारसंहिता जारी गरेको छ । त्यसअनुसार नेपालमा सञ्चालित पत्रपत्रिका, रेडियो एवं टेलिभिजन प्रसारणहरू, समाचार एजेन्सी तथा इन्टरनेटका समाचार र सूचना तथा विचारमूलक अनलाइन एवं समाचारमूलक कार्यक्रम उत्पादन-वितरण गर्ने संस्थार सेवाहरूसमेत सञ्चारमाध्यमका रूपमा परिभाषित छन् । यसमा सम्पादकीय स्वतन्त्रतासित उत्तरदायित्वलाई पनि समावेश गर्नुका साथै व्यावसायिक अभ्यासमा निष्ठालाई जोड दिइएको छ ।^{१०} यसरी विभिन्न समयमा र विभिन्न सङ्घसंस्थाले आचारसंहिता जारी गरे पनि यो कानून होइन, व्यावसायिक नैतिक बन्धन मात्र हो । त्यसैले आम सञ्चारमाध्यम र तिनमा कार्यरत सञ्चारकर्मीहरू आफैँ तत्पर नभएसम्म आचारसंहिताको पालना हुन सक्दैन (प्रेस काउन्सिल २०६७: ५) ।

प्रेस स्वतन्त्रताको दुरुपयोग हुन नदिन पत्रकारितासम्बन्धी आचारसंहिता तोक्नेसमेत उद्देश्य राखेर गठन गरिएको प्रेस काउन्सिलको काम स्वस्थ पत्रकारिताको विकास गर्न पत्रकारितासम्बन्धी आचारसंहिता तयार गरी लागू गर्ने हो । यसका साथै समाचारसँग सम्बन्धित विषयलाई लिएर कसैले उजुरी दिएमा मात्र सो सम्बन्धमा आवश्यक कारवाही गर्ने नभई दफा ७(छ) अनुसार पत्रपत्रिकामा प्रकाशित असामाजिक र आपत्तिजनक कुराहरूको सम्बन्धमा छानबिन गर्ने क्षेत्राधिकार भएकोले काउन्सिलले सो काम आफैँ अग्रसरता लिएर पनि गर्न सक्छ । मूल रूपमा काउन्सिलले मिडियाका सञ्चालक, तिनमा कार्यरत पत्रकारलाई मिडियाका उपभोक्ता अर्थात् जनताबाट मिडियाविरुद्ध परेको उजुरीको छानबिन गरी प्रेस स्वतन्त्रताको प्रतिरक्षा गर्नमा भूमिका खेल्नुपर्दछ ।

प्रेस काउन्सिल ऐनको दफा १२(१) मा रहेको उजुरीसम्बन्धी व्यवस्थाअनुसार कुनै पत्रकारले आफ्नो व्यावसायिक आचारसंहिता उल्लङ्घन गरेमा कुनै पनि व्यक्तिले काउन्सिलमा उजुरी दिन सक्छ । यो दफाले काउन्सिलले कसका लागि काम गर्ने रहेछ भन्ने प्रमाणित गर्दछ । स्पष्ट छ, पत्रकारले आचारसंहिता उल्लङ्घन गरेमा कुनै पनि व्यक्तिले उजुरी दिनसक्छ अर्थात् मिडियाले गलत काम गरेमा नागरिकको तहबाट गुनासो लिएर जाने ठाउँ नै प्रेकाने हो । त्यस्तो उजुरीमाथि आवश्यक जाँचबुझ गरी काउन्सिलले गर्न गराउनसक्ने व्यवस्था ऐनको दफा १२(२) मा छ ।

काउन्सिलको यस्तो निर्णय पालन नगर्ने पत्रकारउपर काउन्सिलले खेद प्रकट गरी सो कुरा सार्वजनिक रूपमा प्रकाशित गर्न लगाउन सक्नेछ भने यस्ता कुनै पनि निर्णय गर्नुअघि काउन्सिलले सम्बन्धित पत्रकारलाई आफ्नो स्पष्टीकरण पेश गर्न मौका दिनेछ । तर, यो उजुरी र कारवाही प्रक्रियाको लागि देशभरिका मिडिया पीडितहरूले काठमाडौँमा रहेको प्रेकानेको सचिवालयमा उजुरी दिनुपर्ने हुन्छ । यसैगरी संहिता विपरीतको आचरण र व्यवहार गरेको ठहरेमा प्रेकानेले गर्ने निर्णय र कारवाहीलाई आचारसंहिताको दफा ६ मा उल्लेख गरिएको छ । प्रेकानेले केन्द्रीय रूपमा मिडियामा आएको विविधतालाई सम्बोधन गर्न सहज नहुने स्थितिलाई दृष्टिगत गरी पत्रकार आचारसंहिताको अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि जिल्लातहमा संयन्त्र खडा गरी अनुगमन गर्न २०६८ देखि विकेन्द्रीकरण पनि गरेको पाइन्छ (प्रेस काउन्सिल २०६८: २१-२२) । तर, सर्वसुलभ रूपमा सेवा प्रदान गर्नका लागि विकेन्द्रित ढङ्गले उजुरी ग्रहण र सुनुवाइ गर्नसक्ने कानुनी व्यवस्था र त्यसअनुसारको संयन्त्रको भने अभाव नै छ । तसर्थ जनउत्तरदायी मिडियाको व्यावसायिक विकासका लागि यस प्रकारको कानून र संयन्त्रको विकास गर्नुपर्दछ । प्रेस काउन्सिलले आचारसंहिताको

^{१०} पत्रकार आचारसंहिता २०६० (संशोधित तथा परिमार्जित-२०६४)का लागि अनुसूची - १ हेर्नुहोस् ।

परिपालनाको अनुगमन गरेर मात्र पुग्दैन, पालना गराउनका लागि क्रियाशील पनि हुनुपर्दछ । कुनै सञ्चारकर्मी पत्रकार हो वा होइन र कुनै सूचना सामग्री पत्रकारिताको विषयवस्तुभित्र पर्छ कि पर्दैन भन्ने विषयहरूको निराकरण गर्ने अधिकार काउन्सिलमा हुनुपर्दछ । काउन्सिलका क्रियाकलाप मूलतः आचारसंहिताको तर्जुमा, अद्यावधीकरण, व्याख्या, प्रचार प्रसार, कार्यान्वयन, अनुगमन, उल्लङ्घनसम्बन्धी उजुरीहरूको सुनुवाइ र उल्लङ्घनकर्तालाई सुधारन तथा दण्डित गर्नमा केन्द्रित हुनुपर्दछ । तर, हालको अवस्थामा काउन्सिल सरकारले बनाउने, उसैले आवश्यक खर्च जुटाइदिने र त्यसको सङ्गठन अनुसार आवश्यक पर्ने नेतृत्व तथा कर्मचारीतन्त्र पनि उसकै कानुन काइदा अनुसार नियुक्त हुने भएपछि स्वतन्त्र तथा वास्तविक प्रेस काउन्सिलको भूमिका निर्वाह हुन सम्भव छैन । यसलाई पूर्ण स्वतन्त्र काउन्सिल बनाउनका लागि मिडिया क्षेत्रका व्यावसायिक सङ्घसंस्थाहरूले नै आर्थिक व्यवस्थापन र नियुक्तिका कामहरू गर्नुपर्दछ । प्रकाशक, प्रसारक, सम्पादक, मिडिया क्षेत्रका प्राज्ञिक निकायहरू, सूचना र विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताका हिमायती सङ्घसंस्थाले यो कामको जिम्मा लिई समग्र मिडिया उद्योगलाई मर्यादित पत्रकारिताप्रति चिन्तनशील र इमानदार बनाउन सकिन्छ ।

यसको विकल्पमा अर्को उपायबाट पनि काउन्सिलको पुनर्संरचना गर्न सकिन्छ । त्यो हो- काउन्सिलको स्वामित्व, सङ्गठन र सञ्चालनको जिम्मेवारी सरकारको सट्टा जननिर्वाचित निकायलाई दिने । यसका लागि काउन्सिललाई दिने अनुदान राष्ट्रिय बजेटको अंशमा परिभाषित गर्ने र यसको प्रतिवेदन व्यवस्थापिकामा पेस गर्ने व्यवस्था गर्ने हो भने काउन्सिल अहिलेकोभन्दा स्वतन्त्र र व्यावसायिक हुनसक्छ । व्यवस्थापिकाको सभामुखको संयोजकत्वमा सरकारका प्रतिनिधिको रूपमा सूचना तथा सञ्चारमन्त्री र पत्रकार महासंघका अध्यक्ष रहेको सिफारिस समितिले काउन्सिलको नेतृत्व सिफारिस गर्ने विधि यस्तै विकल्पअन्तर्गत आउँछ । यस्तो काउन्सिल पनि पूर्ण रूपमा जनताको करबाट उठेको रकमबाट सञ्चालित हुने निकायबाट मुक्त हुन सक्दैन । त्यसैले काउन्सिलमा स्वामित्वबोध गर्न चाहने सरोकारवालाहरूले राज्यको कोषबाट गरिने योगदानभन्दा बढी अनुपातमा योगदान गर्ने विधि स्थापित गर्नुपर्दछ । काउन्सिलले पनि स्वावलम्बन र आत्मनिर्भरताका लागि स्रोतहरूको खोजी, पहिचान र विस्तार गर्नुपर्छ । यसबाहेक अरू विधि वा संयन्त्रको पनि खोजी गर्न सकिन्छ ।^१

५.२ प्रेस रजिस्ट्रार

छापाखाना र प्रकाशनसम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा १९ मा प्रेस रजिस्ट्रारसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था रहेको छ । सो दफाको उपदफा (१)अनुसार नेपालभरबाट प्रकाशित हुने पत्रपत्रिकाको सम्पूर्ण विवरणहरूको अभिलेख राख्ने कामको लागि नेपाल सरकारले यस्तो प्रेस रजिस्ट्रारको नियुक्ति गर्नेछ । यसरी नियुक्त भएको प्रेस रजिस्ट्रारको काम, कर्तव्य र अधिकार ऐनको दफा १९ को उपदफा २ मा तोकिएको छ ।

पत्रपत्रिकाको अस्थायी प्रमाणपत्र ऐनको दफा ७(२) बमोजिम स्थानीय अधिकारीले दिने भए पनि त्यस्तो पत्रपत्रिकाको सम्पूर्ण विवरणसहित सो कुराको सूचना प्रेस रजिस्ट्रारलाई दिनुपर्ने कुरा दफा ७(३) मा उल्लेख छ । स्थायी प्रमाणपत्र दिने गरी स्वीकृति दिने अधिकार प्रेस रजिस्ट्रारलाई ऐनको दफा ७(४) ले प्रदान गरेको छ । यसरी हेर्दा पत्रपत्रिकाको दर्ता प्रक्रियामा केन्द्रीय भूमिका नै प्रेस रजिस्ट्रारको हुने देखिन्छ । दर्ता भएको

^१ प्रेस काउन्सिलका विभिन्न पक्षमा विस्तृत तथा ऐतिहासिक जानकारीका लागि हेर्नुहोस्- (ढुङ्गेल २०६९) ।

पत्रपत्रिकाको विवरण र स्वामित्व हस्तान्तरणसम्बन्धी विवरणहरू क्रमशः दफा ७(११) र दफा ८ अनुसार रजिस्ट्रारकहाँ नै रहन्छन् ।

यसैगरी छापाखाना र प्रकाशनसम्बन्धी नियमावलीको नियम ८ मा पत्रपत्रिकामा विज्ञापन दिनको लागि कुनै पत्रपत्रिकाको सम्बन्धमा कसैले विवरण माग गरेमा एक सय रुपैयाँ शुल्क लिई विवरण दिन सक्ने कामसमेत प्रेस रजिस्ट्रारलाई दिएर यसमा सानादेखि ठूलासम्मका अधिकार केन्द्रित गरिएको देखिन्छ । यस ऐनबजोजिम दर्ता भएका पत्रपत्रिकालाई नेपाल सरकार, सञ्चार मन्त्रालयले सहयोग तथा सुविधा दिने प्रयोजनको लागि श्रेणी विभाजन गर्दा पनि प्रेस रजिस्ट्रारको कार्यालय र प्रेकानेले दिएको प्रतिवेदनको आधारमा गर्ने व्यवस्था नियमावलीको नियम १७ मा रहेको छ ।

श्रमजीवी पत्रकार ऐन, २०५१ मा पनि प्रेस रजिस्ट्रारको बारेमा विभिन्न व्यवस्थाहरू रहेका छन् । सो ऐनको दफा ३ मा व्यवस्थापकले पदको तहगत वर्गीकरण गर्नुपर्ने उल्लेख छ । कानुनी प्रावधानहरूको कार्यान्वयनको कसौमा हेर्दा श्रमजीवीहरूको तथ्याङ्क व्यवस्थित किसिमले राख्ने कामसमेत सञ्चार प्रतिष्ठानहरूले गरेको पाइँदैन । यसमा सरकारी उदासीनतासमेत थपिएका कारणले पत्रकारहरूको योग्यता, अनुभव, काम, कर्तव्य र अधिकार तथा उत्तरदायित्वसमेत उल्लेख भएको विवरण राख्ने दफा ३(३) अनुसारको कानुनी कर्तव्य प्रेस रजिस्ट्रारबाट निर्वाह हुनसकेको छैन । कुनै व्यक्तिलाई श्रमजीवी पत्रकारको पदमा नियुक्त गरिसकेपछि व्यवस्थापकले सोको जानकारी प्रेस रजिस्ट्रारलाई दिनु पर्ने र प्राप्त जानकारी प्रेस रजिस्ट्रारले अद्यावधिक गरी राख्नुपर्ने ऐनको दफा ५क को हकमा पनि यही कुरा लागू हुन्छ । सञ्चार प्रतिष्ठानमा दरबन्दी कटौतीका सम्बन्धमा प्रेस रजिस्ट्रारको भूमिका आकर्षित हुने दफा २२ का उपदफाहरू (२), (५), (६) र (७) का व्यवस्थाहरूका साथै सञ्चार प्रतिष्ठान बन्द गर्दाका अवस्थामा आकर्षित हुने दफा २३(१) को पनि यस्तै हालत रहेको छ ।

ऐनको दफा ५(१) मा 'सञ्चार प्रतिष्ठानको कामका लागि कुनै व्यक्तिको विशेषज्ञ सेवा लिनुपर्ने भएमा व्यवस्थापकले प्रेस रजिस्ट्रारको स्वीकृति लिई निश्चित समयवाधि तोक्यो त्यस्तो व्यक्तिलाई श्रमजीवी पत्रकारको पदमा करारमा नियुक्त गर्न सक्ने' प्रावधान राखेर करारको मात्रालाई सीमित गर्ने काम दफा ५ (२) मा गरिएको छ । त्यसअनुसार करारमा नियुक्ति गर्दा सम्बन्धित सञ्चार प्रतिष्ठानमा कार्यरत पत्रकारको कुल सङ्ख्याको १५ प्रतिशत सङ्ख्यासम्म मात्र नियुक्ति गर्न सकिने नियन्त्रणात्मक व्यवस्था छ । तर, न त व्यवस्थापकले प्रेस रजिस्ट्रारको स्वीकृति लिने गरेका छन्, न त कुल सङ्ख्याको १५ प्रतिशत सङ्ख्यासम्म मात्र करारमा नियुक्त गरिएको अवस्था छ । बरु, न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समितिको एक अध्ययनअनुसार ७९ प्रतिशत करार तथा अस्थायी रूपमा काम गरिरहेका छन् (ढुङ्गेल २०६७: ९५) ।

श्रमजीवी पत्रकार ऐनबजोजिम श्रमजीवी पत्रकारले पाउनुपर्ने कुनै सुविधा वा रकम सञ्चार प्रतिष्ठानबाट नपाएमा वा व्यवस्थापकले यो ऐन वा यस ऐनअन्तर्गत बनेको नियमबजोजिमको कुनै काम नगर्दा मर्का परेका श्रमजीवीले ३५ दिनभित्र प्रेस रजिस्ट्रारसमक्ष उजुरी गर्नसक्ने व्यवस्था ऐनको दफा २४ (१) मा रहेको छ । यस्तो प्रकरणमा प्रेस रजिस्ट्रारले जरिवाना गर्नसक्छ । अदालती प्रक्रियाहरूको कुरा गर्दा श्रमजीवी तथा व्यवस्थापन पक्षलाई सुरुको अदालती कारवाही स्वरूप प्रेस रजिस्ट्रारसमक्ष उजुरी गर्ने ठाउँ तोकिएको छ ।

कुनै श्रमजीवी पत्रकारले गरेको काम कारबाहीबाट सञ्चार प्रतिष्ठानलाई हानिनोक्सानी हुने सन्दर्भमा ऐनले दफा ३३ (१) र (२) मा गरेका व्यवस्थाहरूमा पनि प्रेस रजिस्ट्रारको भूमिका देखिन्छ। यद्यपि यी उपदफाहरूमा व्यवस्थापकले कहाँ नालेस गर्ने र कसले हर्जाना र जरिवाना भराउने भन्ने प्रस्ट रूपमा लेखिएको छैन। यसैगरी कुनै व्यवस्थापकले पटक-पटक यो ऐन वा ऐनअन्तर्गत बनेको नियम विपरीत कुनै काम गरेमा प्रेस रजिस्ट्रारले त्यस्तो व्यवस्थापकलाई २५ हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्न सक्नेछ।

कुनै सञ्चार प्रतिष्ठानले श्रमजीवी पत्रकार ऐन वा यसअन्तर्गत बनेको नियमविपरीत कुनै काम गरेमा त्यस्तो सञ्चार प्रतिष्ठानलाई सुविधा प्रदान गर्नबाट रोक लगाउन सम्बन्धित निकायमा सिफारिस गर्न सक्ने अधिकार पनि प्रेस रजिस्ट्रारलाई छ। ऐनको दफा ३३ क. ले 'सुविधा रोक लगाउन सिफारिस गर्नसक्ने' व्यवस्थाअन्तर्गत विभिन्न चार प्रकारका सिफारिसहरू गर्ने अधिकारप्रेस रजिस्ट्रारलाई दिएको छ।

सञ्चार प्रतिष्ठानमा कार्यरत श्रमजीवी पत्रकार, कर्मचारी वा कामदार र सञ्चार प्रतिष्ठानको व्यवस्थापनका बीचमा सेवा सर्त र सुविधासम्बन्धी कुनै विषयमा विवाद उठेमा पनि प्रेस रजिस्ट्रारले समाधान खोज्ने काम गर्नुपर्छ। त्यस्तो अवस्थामा प्रेसरजिस्ट्रारले वार्ता, मेलमिलाप वा मध्यस्थताजस्ता विभिन्न माध्यमबाट त्यस्तो विवादको समाधान गराउन सक्ने व्यवस्था ऐनको दफा ३४ (ख) मा गरिएको छ। यसै गरी ऐनको दफा ३४घ ले सञ्चार प्रतिष्ठानको निरीक्षण तथा अनुगमन गर्ने र आवश्यक निर्देशन दिने अधिकार प्रेस रजिस्ट्रारलाई दिएको छ।

प्रेस रजिस्ट्रार श्रमजीवी पत्रकार ऐनको दफा ११ अनुसारको न्यूपानिसको समेत सदस्य-सचिव हुन्छ। ठडसो कारणले समितिको काम र ऐनको कार्यान्वयनमा नै प्रभाव परेको कुरामा दुई मत छैन। पहिलोपटक २०६४ सालमा गठित न्यूपानिसले ऐनको सहज कार्यान्वयनका लागि सरकारलाई दिएको सुझावमा 'सूचना विभागका महानिर्देशकलाई दिइएको प्रेस रजिस्ट्रारको जिम्मेवारी औपचारिकता पूरा गर्ने काम मात्र भएको' भन्दै तत्काल प्रेस रजिस्ट्रार नियुक्त गरी चुस्त किसिमले कानून कार्यान्वयनको प्रबन्ध मिलाइनुपर्ने सुझावलाई पहिलो प्राथमिकतामा (न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समिति २०६५ : ४५) राखेबाट पनि यसको पुष्टि हुन्छ।

यसो भए तापनि सरकारले यति महत्वपूर्ण पदमा कसैलाई नियुक्त नगरी सूचना विभागका महानिर्देशकलाई तोक्ने काम गरेर काम चलाएर बसेको अवस्था छ। यो वास्तविकतालाई मध्यनजर गरी सर्वोच्च अदालतमा रिट निवेदनसमेत दायर भएर अदालतले सरकारलाई प्रेस रजिस्ट्रार नियुक्त गर्न परमादेश^{१३} पनि दिइसकेको छ। सर्वोच्च न्यायालयको यो आदेशपछि पनि सरकारले प्रेस रजिस्ट्रार नियुक्त नगरी सूचना विभागको महानिर्देशकलाई प्रेस रजिस्ट्रार 'तोक्ने' काम चलाउ व्यवस्थालाई नै निरन्तरता दिएको छ। यसरी तोकिएको प्रेस रजिस्ट्रारले ऐनअनुसार नियामकको भूमिका निर्वाह गर्नसकेको देखिँदैन (दाहाल २०६५)। कामचलाउ संयन्त्रबाट कार्यान्वयन गर्ने कोसिस भइरहेमा प्रभावकारिता आउनसक्ने अवस्था पनि छैन। प्रेस रजिस्ट्रारको नियुक्ति नगरी सूचना विभागको महानिर्देशकलाई जिम्मेवारी दिएर झारा टार्ने हालसम्मको व्यवस्थाले गर्दा पनि सञ्चारजगत कानून विहीनताको अवस्थाबाट गुञ्जिनुपरेको हो। 'श्रमजीवी पत्रकारहरूको हक-हितको

^{१३} न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समितिका काम, कर्तव्य र अधिकारलगायतका विषयमा परिच्छेद ६ को संस्थागत सिंहावलोकनअन्तर्गत न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समिति शीर्षकमा विश्लेषण गरिएको छ।

^{१४} फ्रिडम फोरमका अध्यक्ष तारानाथ दाहालसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत (रिट नं. ०६३ WO-0421)को मुद्दामा २०६४ साल जेठ २५ गते न्यायाधीशहरू बलराम के.सी. र कल्याण श्रेष्ठको संयुक्त इजलासको निर्णय।

संरक्षण हुन नसक्नु, भएका कानुनको पनि प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्नु' लाई उच्चस्तरीय मिडिया सुभावा आयोगले पनि 'प्रेस र सञ्चार जगत्का समस्या' का रूपमा उल्लेख गरेको छ।

सरकारले प्रेस रजिस्ट्रार भन्ने पदलाई एक विभागीय प्रमुखको हैसियतमा व्यवहार गरेको देखिन्छ। वास्तवमा मिडियाको प्रभाव र यस क्षेत्रमा रहेका समस्याहरूको समाधानका लागि निर्धारण गरिएका प्रेस रजिस्ट्रारको काम, कर्तव्य र अधिकारहरूलाई हेर्दा यसको हैसियतमा समेत उत्थान गरिनु आवश्यक छ। यस अलावा हाल ऐनमा रहेको प्रेस रजिस्ट्रारको न्यूनतम योग्यता र अनुभवसमेत कतै उल्लेख गरिएको छैन। यो अवस्थामा संस्थागत संरचना र प्रभावकारिता स्थापित हुने गरी प्रस्ट रूपमा प्रेस रजिस्ट्रारसम्बन्धी छुट्टै कानुनी व्यवस्था गरिनु जरुरी छ।

५.३ न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समिति

नेपालमा मिडियाका श्रमजीवीहरूको न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण गर्ने प्रयोजनका लागि श्रमजीवी पत्रकार ऐनले व्यवस्था गरेको भए पनि यो घरेलु कानुनको एक अंश मात्र अवश्य पनि होइन। यसका बारेमा विश्वव्यापी रूपमा धेरै मान्यताहरूको विकास भएको पाइन्छ। माअविघो १९४८ को धारा २३(३) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई आफू र आफ्नो परिवारको लागि मानव सम्मानयुक्त जीवन सुनिश्चित गर्न उचित एवं सुहाउँदो पारिश्रमिक पाउने अधिकार भएको उल्लेख गरेको छ।

सन् १९९९ मा आईएलओ स्थापना हुँदा यसको प्रस्तावनामा 'पर्याप्त पारिश्रमिक' हुनुपर्ने कुरामा जोड दिइएको भए पनि त्यो कार्यान्वयन हुन सकेन। त्यसको २५ वर्षपछि अमेरिकामा जारी गरिएको 'फिलाडेल्फिया घोषणापत्र' मा सबै श्रमिकको न्यूनतम पारिश्रमिकको महत्वमाथि जोड दिइएको छ।^{७४} आफूले गरेको श्रमबापत हरेक श्रमिकले पाउनुपर्ने न्यूनतम पारिश्रमिक सरकारले तोक्नुपर्ने प्रचलन सन् १९२८ बाट चलेको हो। न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि १९७० अर्थात् आईएलओ अभिसन्धि नं. १३१ पारित भएपछि भने यो चलनले व्यापकता पाएको हो। सन् १९६२ अप्रिल २९ देखि लागू भएको र नेपालले सन् १९७४ सेप्टेम्बर १९ मा अनुमोदन गरेको^{७५} यो अभिसन्धिको धारा १(१) अनुसार प्रत्येक सदस्य देशका सरकारले राज्यभित्र लागू हुने गरी श्रमिकहरूको न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण गर्नुपर्छ^{७६} र त्यसभन्दा कम पारिश्रमिकमा कसैलाई पनि काममा लगाउन पाइँदैन।

समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार : नेपालमा न्यूनतम ज्याला प्रणालीको मान्यताअनुसार कारखानाहरूमा २०२२ सालबाट न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण गर्ने प्रक्रियाको थालनी भएको भए पनि पत्रकारहरूको न्यूनतम पारिश्रमिकको विषयमा भने २०५१ सालमा श्रमजीवी पत्रकार ऐन अस्तित्वमा आएपछि मात्रै चर्चा सुरु भएको हो। श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐन, २०५१ (पहिलो संशोधन २०६४) र नियमावली, २०५३ (पहिलो संशोधन- २०६५) ले न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समिति (न्यूपानिस) को व्यवस्था गरेका छन्। ऐनको दफा ११ मा भएको व्यवस्थाबमोजिम दुई वर्षको लागि पदावधि रहने स्थायी प्रकृतिको यस समितिमा सरकारले पदाधिकारी नियुक्त गर्दछ।

^{७४} http://www.ilocarib.org.tt/projects/cariblex/conventions_23.shtml

^{७५} <http://www.ilo.org/ilolex/cgi-lex/ratific.pl?C131>

^{७६} <http://www.ilo.org/ilolex/cgi-lex/convde.pl?C131>

सञ्चारको क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका व्यक्तिहरूमध्येबाट सरकारले नियुक्त गरेको व्यक्तिको अध्यक्षतामा रहने न्यूपानिसमा सरकार, श्रमजीवी पत्रकार, कामदार तथा कर्मचारी र व्यवस्थापन पक्षका साथै स्वतन्त्र विशेषज्ञको समेत प्रतिनिधित्व हुन्छ। न्यूपानिसमा सरकारका तर्फबाट सूचना तथा सञ्चार र श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयका एक/एक जना राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीका अधिकारीले प्रतिनिधित्व गर्दछन्। समितिको सदस्य-सचिवको रूपमा काम गर्ने प्रेस रजिस्ट्रार पनि सरकारकै प्रतिनिधि हो। यसबाहेक नेपमसका अध्यक्ष समितिको पदेन सदस्य हुने गर्दछ। न्यूपानिसमा श्रमजीवी पत्रकारमध्येबाट कम्तीमा एक जना महिला रहने गरी नेपमसले तोकेका तीन जना पत्रकार, व्यवस्थापकमध्येबाट सरकारले मनोनीत गरेका तीनजना व्यवस्थापक, कर्मचारी वा कामदारमध्येबाट सरकारले मनोनीत गरेका एक हुन्छन्। यसबाट सरोकारवाला कुनै पनि पक्षको प्रतिनिधित्व नै नहुने सम्भावना भने छैन। श्रम तथा अर्थसम्बन्धी विशेषज्ञहरूमध्येबाट सरकारले मनोनीत गरेका एक जना पनि समितिको सदस्य हुने व्यवस्थाले न्यूपानिसलाई थप समृद्ध बनाएको छ।

श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐन, २०५१ (पहिलो संशोधन २०६४) ले गरेको व्यवस्थाबजोजिम न्यूपानिसको कार्यक्षेत्र तल उल्लिखित विषयमा सरकारलाई सिफारिस गर्ने रहेको छ-

- सञ्चार प्रतिष्ठानमा कार्यरत श्रमजीवी पत्रकार, कर्मचारी र कामदारको न्यूनतम पारिश्रमिक रकम निर्धारण गर्ने;^{७७}
- न्यूनतम पारिश्रमिकको रकम निर्धारण गरी सरकारलाई सिफारिस गर्नुअघि सो विषयमा आवश्यकताअनुसार सम्बन्धित पक्षसँग परामर्श गर्ने वा सम्बन्धित विशेषज्ञको राय लिने;^{७८}
- त्यस्तो पारिश्रमिक रकममा आवश्यकताअनुसार पुनरावलोकन गर्ने;^{७९}
- श्रमजीवी पत्रकार, कर्मचारी र कामदारको पद र सो पदको तहगत वर्गीकरण गर्ने;^{८०}
- श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐनको कुनै व्यवस्था कुनै सञ्चार प्रतिष्ठानको हकमा लागू नहुने सन्दर्भमा नेपाल सरकारलाई परामर्श दिने;^{८१}
- तोकिएबजोजिमका अन्य काम, कर्तव्य र अधिकारको निर्वाह र प्रयोग गर्ने;^{८२}
- समितिको बैठकसम्बन्धी कार्यविधि निर्धारण गर्ने।^{८३}

ऐनले गरेको व्यवस्थालाई आधार मानी सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयले तोकेबजोजिम न्यूपानिसले नियुक्तिपत्र, न्यूनतम पारिश्रमिक र अन्य कानुनी व्यवस्था सञ्चार प्रतिष्ठानहरूमा लागू भए नभएको

^{७७} श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐन, २०५१ को दफा ११ र नियमावलीको नियम २४(क) अनुसार।

^{७८} श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐन, २०५१ को दफा ११ अनुसार।

^{७९} श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐन, २०५१ (पहिलो संशोधन २०६४) को दफा ११(३) अनुसार।

^{८०} श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐन, २०५१ (पहिलो संशोधन २०६४) को दफा ११(४) अनुसार।

^{८१} श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐन, २०५१ (पहिलो संशोधन २०६४) को दफा ३४ड (१) र नियमावलीको २४ (घ) अनुसार।

^{८२} श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐन, २०५१ (पहिलो संशोधन २०६४) को दफा ११(३) अनुसार।

^{८३} श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐन, २०५१ (पहिलो संशोधन २०६४) को दफा ११(४) अनुसार।

अनुगमन गर्ने काम पनि गरिरहेको छ । यसको प्रतिवेदन कार्यान्वयन गर्ने क्रममा पहिलो पटक नेपाल सरकार, सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयले प्रतिवेदन कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने अख्तियारी न्यूपानिसलाई नै दिएको थियो । न्यूपानिसले कुनै कारणवश श्रमजीवी पत्रकारको न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण गरी नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न नसकेको खण्डमा सरकारले नै निर्धारण गर्नसक्ने व्यवस्था ऐनको दफा ११क मा रहेको छ ।

समितिका व्यावहारिकआयामहरू : बहुपक्षीय प्रतिनिधित्व भएको न्यूपानिसका कानूनतः तोकिएका काम, कर्तव्य र अधिकारहरू त्यति सङ्कुचित छैनन् । सामान्यतः ऐन र समितिको प्रतिवेदन कार्यान्वयनको समग्र जिम्मेवारी प्रेस रजिस्ट्रारको हो । तर, न्यूपानिसले पनि अनुगमन गर्ने गरेको पाइन्छ ।

समितिको संरचना उदार, बहुपक्षीय र उच्चस्तरीय छ । यसरी खास पेसा वा व्यवसायमा कार्यरत श्रमिकहरूको हित रक्षा गर्ने उद्देश्यले कानूनले नै गठन गरेको सर्वपक्षीय प्रतिनिधित्वसहितको अर्को स्थायी प्रकृतिको कानुनी समिति छैन । बहुपक्षीय भएको कारणले पनि न्यूपानिसले गर्ने कुनै पनि काम वा सरकारलाई दिने राय सुझाव निष्पक्ष र कम विवादित हुनसक्छ । यस्तो वातावरण सम्बद्ध सबै पक्षका लागि स्वीकार्य र व्यावहारिक हुन्छ । यसका साथै मनोवैज्ञानिक रूपमा पनि यसले सरोकारवालाहरूको बीचमा सहजता थपिदिएको छ । यस्तो लचिलो र उदार व्यवस्थाले न्यूपानिसको सिफारिसप्रति प्रतिबद्ध रहने वातावरण तयार पार्नमा सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्दछ । सबै पक्षका प्रतिनिधिहरूसँगै बसेर गरेको साझा निर्णयलाई कार्यान्वयन गर्नका लागि न्यूपानिस महत्वपूर्ण सहमतीय थलो हो । यसबाट ऐनका अन्य पक्षलाई पनि कार्यान्वयन गर्दै अव्यावहारिक महसुस भएका कानुनी व्यवस्थाहरूलाई संशोधन गर्नका लागि पहल गर्ने कामसमेत हुन सक्ने देखिन्छ ।

समितिलाई सबल, सक्षम र प्रभावकारी बनाउनका लागि खासगरी चार वटा पक्षमा जिम्मेवारी दिन सकिन्छ- (१) पारिश्रमिक निर्धारण; (२) पुनरावलोकन; (३) सञ्चार प्रतिष्ठान अनुगमन र (४) क्षतिपूर्ति निर्धारण । यीमध्ये पहिला दुई वटा अधिकार ऐनले नै न्यूपानिसलाई दिने स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ भने अनुगमन र क्षतिपूर्ति निर्धारणको जिम्मेवारी ऐनको दफा ११(३) र दफा ३२ का आधारमा समितिलाई दिन सकिने अवस्था विद्यमान छ । अनुगमनका हकमा त त्यो व्यवस्था लागू भइरहेकै छ । यी सबैलाई ऐनकै मातहत ल्याइएको खण्डमा कार्यान्वयन थप सबल र प्रभावकारी देखिनेछ ।

सञ्चार प्रतिष्ठान अनुगमनको पहिलो जिम्मेवारी ऐनको दफा ३४(घ) ले प्रेस रजिस्ट्रारलाई दिएको छ । तर, यो व्यवस्थाअनुसार ऐन र कानून पालना गरे नगरेका सन्दर्भको मात्र अनुगमन गर्ने हो । ऐन नियमको पालना गर्ने तथा गराउने सन्दर्भमा निर्देशन दिनका लागि दिइएको अधिकार वा जिम्मेवारीले नियमित अनुगमनको उद्देश्य प्राप्त हुन सक्दैन । नियमित अनुगमनको अधिकार कानुनी रूपमा नै न्यूपानिसलाई भएको खण्डमा त्यस्तो अधिकारसहित न्यूपानिसले गर्ने अनुगमनले त प्रेस रजिस्ट्रारको कामकारबाहीमा सहयोग पुग्दछ । यसबाहेक प्रेस रजिस्ट्रार जस्तो सरकारी कर्मचारीबाट गरिने अनुगमन प्रेस स्वतन्त्रतालाई सीमित पार्ने रूपमा पनि देखिनसक्छ । यसको सट्टामा न्यूपानिसलाई नै थप संस्थागत बनाइनु उपयुक्त हुन्छ । दण्ड तथा पुरस्कारजस्ता कारबाहीसँग सम्बन्धित विषय विद्यमान ऐन नियमहरूअनुसार न्यूपानिसको क्षेत्राधिकारभित्र पर्दैनन् । त्यसैले ऐनद्वारा नै न्यूपानिसलाई कानून कार्यान्वयनकारी निकायको रूपमा व्यवस्थित गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

न्यूपानिसको नाम नै परिवर्तन गरी “मिडिया पारिश्रमिक बोर्ड” बनाउन र अधिकार क्षेत्रका विषयमा पनि थप प्रस्ट गर्न न्यूपानिसका तर्फबाट कानुनको संशोधन मस्यौदा नै प्रस्ताव गरिसकिएको छ (ढुङ्गेल २०६७: १८८)। दफा ११ को उपदफा (३) मा भएको ‘यस ऐनमा लेखिएदेखिबाहेक समितिको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएबमोजिम हुने’ भन्ने व्यवस्थाअनुसार न्यूपानिसको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार नियमावलीले तोकनुपर्ने हो। तर, न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण गर्ने सम्बन्धमा सरकारलाई आवश्यक सिफारिस गर्नुअघि सो विषयमा आवश्यकताअनुसार सम्बन्धित पक्षसँग परामर्श गर्ने वा सम्बन्धित विशेषज्ञको राय लिने’बाहेकका थप काम, कर्तव्य र अधिकार नियमावलीले न्यूपानिसलाई दिइएको छैन। ऐनअनुसार नियमावलीले तोकनुपर्ने कतिपय व्यवस्थाहरू नतोकिएको वर्तमान अवस्थामा परिवर्तन ल्याउन श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी नियमावलीमा आवश्यक परिमार्जन गर्नु आवश्यक छ।

५.४ राष्ट्रिय सूचना आयोग

सूचनाको हकको संरक्षण, संवर्द्धन र प्रचलन गर्ने कामका लागि भनेर सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ ले परिच्छेद ३ मा स्वतन्त्र राष्ट्रिय सूचना आयोग (रासूआ) को व्यवस्था गरेको छ। सूचनाको हकको लागि अदालतको परिपूरक निकायका रूपमा लिइने यो निकाय २०६४ सालको साउनमा बनेको ऐनअनुसार २०६५ जेठमा पहिलो पटक गठन भएको थियो। मूलतः सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्वको सूचनामा आम नागरिकको पहुँचलाई सरल र सहज बनाउन र नागरिकको सुसूचित हुने हकलाई संरक्षण र प्रचलन गराउने उद्देश्य भएको हुनाले यो ऐन नागरिकको हकमा केन्द्रित रहेको कुरामा दुई मत छैन।

आयोगको गठन : व्यवस्थापिका संसद्का सभामुखको अध्यक्षतामा सूचना तथा सञ्चारमन्त्री र नेपमसका अध्यक्ष रहेको सिफारिस समितिले यथासम्भव समावेशी सिद्धान्तको अनुसरण गरी गरेको सिफारिसको आधारमा प्रमुख सूचना आयुक्तलगायत तीन जना सूचना आयुक्त रहने रासूआमा एक महिला अनिवार्य रूपमा हुने व्यवस्था ऐनको दफा ११ ले गरेको छ। यस्तो सिफारिसमध्ये पत्रकार महासंघका अध्यक्षबाहेकका दुई जना एउटै राजनीतिक दलको हुने सम्भावना निकै छ। संसद्मा बहुमत प्राप्त दलकै सभामुख चुनिने र सोही दलले सरकार बनाउने हुनाले उसकै सञ्चारमन्त्री पनि हुने भएकोले यस्तो सम्भावना भएको हो। यसमा सन्तुलनको व्यवस्था गर्नु उचित हुन्छ। यसका साथै यी पदाधिकारीहरूलाई कसै कसैले जाँच परख गर्ने ठाउँ पनि छैन। यसका लागि संसदीय सुनुवाइसम्मको व्यवस्था गर्ने हो भने पनि केही हदसम्म पारदर्शिता कायम हुनसक्ने थियो।

नियुक्ति गर्दा ऐनको दफा १२ अनुसार, आम सञ्चार, कानून न्याय, सार्वजनिक प्रशासन, सूचना प्रविधि वा व्यवस्थापनको क्षेत्रमा कम्तीमा पन्ध्र वर्षको अनुभव हासिल गरेको र मान्यताप्राप्त शिक्षण संस्थाबाट कम्तीमा स्नातक गरेको नेपाली नागरिकले आयुक्त हुने योग्यता राख्छ। तर, नैतिक पतनजस्ता आम अयोग्यताबाहेकका दुई वटा अयोग्यता ऐनको ऐनको दफा १३ ले तोकेको छ। ती हुन्- सरकारी वा सार्वजनिक संस्थाको बहालवाला कर्मचारी र कुनै राजनीतिक पदमा बहाल रहेको व्यक्ति। कानूनअनुसार, पाँच वर्षका लागि नियुक्त गरिने आयोगका पदाधिकारीहरू ऐनको दफा १५ अनुसार ६५ वर्षभन्दा कम उमेरका हुनु जरुरी हुन्छ।

रासूआलाई स्वतन्त्र राख्ने सन्दर्भमा आयोगका पदाधिकारीहरूको कार्यकाललाई पनि सुरक्षित गर्ने प्रयास ऐनको दफा १६ मा गरिएको छ। नियुक्त भइसकेको प्रमुख सूचना आयुक्त वा सूचना आयुक्तलाई पदबाट

हटाउने काम व्यवस्थापिका-संसदले मात्र गर्न सक्छ। यसका लागि व्यवस्थापिका संसदको सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित समितिको सम्पूर्ण सदस्य सङ्ख्याको कम्तीमा दुई तिहाई सदस्य उपस्थित बैठकको दुई तिहाई बहुमतले व्यवस्थापिका-संसदको बैठकमा लगेको प्रस्ताव पारित भएको हुनुपर्छ। उनीहरू पदमा रहिरहनु उपयुक्त छैन भनी निर्णय गर्नका लागि प्रस्ताव लैजाने तीन वटा आधारहरू तोकिएका छन्- कार्यक्षमताको अभाव; खराब आचरण; इमानदारीपूर्वक पदीय कर्तव्यको पालना नगरेको।

यस्तो गठन विधि, योग्यता तथा पदमुक्तिसम्बन्धी व्यवस्थाले आयोगको गरिमा र महत्वलाई उँचो स्थान दिएको छ। यसबाट नागरिकको सूचनाको हक बहालीका लागि आयोगलाई ठूलो पुग्ने बल र आत्मविश्वास प्राप्त हुने देखिन्छ।

आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार : आयोगका मुख्य-मुख्य सात वटा काम, कर्तव्य र अधिकारहरूलाई ऐनको दफा १९ मा सूचीकृत गरिएको छ। आयोगले आफ्ना कुनै काम, कर्तव्य र अधिकार प्रमुख सूचना आयुक्त, सूचना आयुक्त वा कुनै निकाय वा अधिकारीलाई तोकिएको सर्तको अधीनमा रही प्रयोग तथा पालना गर्न पाउने गरी प्रत्यायोजन गर्न सक्ने अधिकार ऐनको दफा २० मा रहेको छ। तर, दफा ९ बमोजिम पुनरावेदनको कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार भने त्यसरी प्रत्यायोजन गर्न पाइँदैन।

प्रमुखले गरेको निर्णयउपर चित्त नबुझेमा पुनरावेदन दिने ठाउँ दफा १० अनुसार रासूआ नै हो। रासूआले पुनरावेदनको कारवाही र किनारा गर्ने सिलसिलामा सम्बन्धित प्रमुख, सूचना अधिकारी वा अन्य सम्बद्ध व्यक्तिलाई बयानको लागि आयोगसमक्ष उपस्थित गराउन वा सम्बद्ध व्यक्तिबाट लिखत वा सबुद प्रमाण पेस गर्न लगाउने सम्बन्धमा आवश्यक कार्यविधि निर्धारण गर्न सक्ने अधिकार नियमावलीको नियम ७ ले प्रदान गरेको छ। नियम ८ मा ऐन तथा नियमावलीमा अन्यथा उल्लेख भएकोमा बाहेक आयोगले गर्ने सबै काम कारवाही आयोगको बैठकबाट निर्णय भएबजोजिम हुने व्यवस्था गर्नुले आयोगलाई स्वतन्त्र र अधिकार सम्पन्न बनाउनमा सकारात्मक भूमिका नै निर्वाह गरेको छ। त्यसरी पुनरावेदन परेको ६० दिनभित्र आयोगले आवश्यक कारवाही गरी अन्तिम निर्णय गर्नुपर्ने ऐनको दफा १०(४) र नियमावलीको नियम ६(२) को व्यवस्थाले सूचना प्रवाहमा ढिलाइ हुन नहुने कुरालाई महत्व दिएको देखिन्छ। यद्यपि यस्तो समयसीमा पनि सूचनाको जरुरीपनको आधारमा फरक गर्नु आवश्यक छ।

पुनरावेदन गर्नका लागि आयोगमा आफैं उपस्थित हुनुपर्ने अनिवार्यता भने छैन। यसका लागि सम्बन्धित सार्वजनिक निकाय वा सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालय वा कुनै हुलाकमार्फत पनि पुनरावेदन दिन सकिने व्यवस्था नियमावलीको नियम ५(२) मा रहेको छ। यसले रासूआको केन्द्रीकरणका कारण हुनसक्ने कठिनाइलाई कम गरेको छ। यसका साथै त्यस्तो पुनरावेदन बुझेको तीन दिनभित्र रासूआमा पठाइदिनुपर्ने नियम ५(३) को व्यवस्थाले सूचना प्रवाहप्रतिको तदारुकतालाई पनि पुष्टि गरेको छ। यसो भए पनि त्यस्तो सूचना रासूआलाई उपलब्ध गराइसक्नुपर्ने समयसीमा नतोकिएको कारणले गर्दा ढिलासुस्ती गरी सूचना प्रवाहमा अवरोध गर्ने ठाउँ कायमै रहेको देखिन्छ।

ऐनअनुसार दस्तुर तिरेर लिनुपर्ने सूचनाको हकमा कानुनले तोकेकोभन्दा बढी दस्तुर भएमा सूचना प्राप्तकर्ताले दफा ८(३) बमोजिम गरेको उजुरीउपर जाँचबुझ गरी आवश्यक भएमा दस्तुर पुनरावलोकन गर्न आदेश दिने अख्तियार पनि सोही ऐनको दफा ८(४) सूचना आयोगसँग नै सुरक्षित छ। यसै गरी

दफा २७(१) अनुसारको समितिले गरेको सूचनाको वर्गीकरणमा चित्त नबुझ्ने व्यक्तिले सूचना सार्वजनिक हुनुपर्ने भनी पुनरावलोकनका लागि निवेदन दिने ठाउँ पनि दफा २७(३) अनुसार आयोग नै हो । दफा २७(४) अनुसार, त्यस्तो निवेदनउपर आयोगले पुनरावलोकन गर्दा सो सूचना गोप्य राख्नु पर्ने नदेखिएमा सार्वजनिक गर्न आदेश दिने अधिकारसमेत राख्दछ । यसका साथै दफा २९ अनुसारको दायित्व निर्वाह गर्दा त्यस्तो कर्मचारीमाथि कुनै किसिमको सजाय गरेमा वा हानि नोक्सानी पुऱ्याएमा सो निर्णय बदर गराउन सूचनादाताले उजुरी गर्न जाने र क्षतिपूर्ति भराइमाग्ने निकाय पनि ऐनको दफा २९ को उपदफा (४) र (५) अनुसार रासूआ नै हो । दफा ३१(२) अनुसार सूचना प्राप्तकर्ताले सूचनाको दुरुपयोग गरेमा, ऐनको परिच्छेद ५ अनुसारका सजाय गर्ने तथा क्षतिपूर्ति दिलाउने अधिकार पनि आयोगलाई नै छ । ऐनका व्यवस्थाहरूलाई हेर्दा आयोगले विभागीय कारवाही र अधिकतम २५ हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्नेसक्ने अधिकार राख्दछ । विभागीय कारवाही गरिएका मुद्दाहरूमा पनि त्यस्ता सार्वजनिक निकायले रासूआलाई जानकारी दिनुपर्ने भन्ने ऐनमा विभिन्न व्यवस्था रहेका छन् । यसले रासूआलाई सूचनाको हकको प्रचलन र अभ्याससम्बन्धी केन्द्रीय संस्थाको रूपमा स्थापित गरेको छ ।

रासूआलाई आवश्यक पर्ने कर्मचारी र खर्च नेपाल सरकारले व्यहोर्ने ऐनको दफा २२ र २३ को व्यवस्थाले भने यसलाई सरकारमा पूर्णतः निर्भर गराएको छ । यद्यपि सार्वजनिक निकायले आयोगका काम कारवाहीमा सहयोग गर्नुपर्ने कर्तव्य ऐनको दफा २४ माफत तोकिएको, आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन व्यवस्थापिका-संसदमा प्रस्तुत गर्ने र सर्वसाधारणको जानकारीको लागि सार्वजनिक गर्ने दफा २५ को व्यवस्थाले यसको अधिकार तथा आवाजलाई सरकारले स्रोतसाधनको उपायबाट नियन्त्रण गर्न त्यति सहज नहुने देखिन्छ । यसको सट्टामा आयोगले नै आवश्यक बजेट तयार गरी पेश गर्ने र त्यो स्वीकृत हुने व्यवस्था गर्नुका साथै आयोगले विभिन्न दाता तथा सहयोगी संस्थासँग सहयोग लिनसक्ने विधि पनि राखिनुपर्दछ । तर, त्यस्तो आर्थिक सहयोग लिँदा यसको कार्यसम्पादनमा कुनै प्रभाव नपर्ने कुराको भने प्रत्याभूति हुने व्यवस्था पनि हुनु अनिवार्य छ ।

ऐनको उद्देश्य कार्यान्वयन गर्नका लागि आवश्यक नियम बनाउँदा पनि सरकारले आयोगसँग परामर्श गरेर बनाउने ऐनको दफा ३८ को व्यवस्थाले आयोगको प्रतिष्ठा, महत्व र उचाइलाई बढावा दिएको देखिन्छ । यस अलावा रासूआले आफ्नो काम कारवाही सुचारु रूपले सञ्चालन गर्नको लागि आवश्यक पर्ने निर्देशिका बनाएर जारी गर्न सक्ने व्यवस्था नियमावलीको नियम २५ मा छ । काम, कर्तव्य र अधिकार मात्र नभएर कानूनमा रासूआका पदाधिकारीहरूको आचरणका बारेमा पनि व्यवस्था गरिएको छ । नियमावलीको नियम १६ ले प्रमुख सूचना आयुक्त र सूचना आयुक्तले आफ्नो सेवा र पद अनुकूलको आचरण पालना गर्नुपर्ने उल्लेख गर्दै त्यस्तो आचरणसम्बन्धी व्यवस्था रासूआ आफैले बनाएर लागू गर्नसक्ने व्यवस्था गरेको छ । कानुनी रूपमा सूचनाको हकको अभ्यासलाई प्रवर्द्धन गर्ने यो निकायको सक्रियताले मिडियाको व्यावसायिक अभ्यासमा पनि सशक्त रूपमा बल पुऱ्याउने कुरामा दुई मत छैन ।

५.५ पत्रपत्रिका वितरण सम्परीक्षण समिति

नेपालमा पत्रपत्रिकाको वितरण सम्परीक्षणको विषयमा सैद्धान्तिक स्पष्टता नै छैन । त्यही अस्पष्टताकै परिणाम हो- स्वतन्त्र मिडियामा विश्वास गर्नेहरूले पनि आफ्ना स्वतन्त्र मिडियाको मूल्याङ्कन सरकारले

गर्दै आएकोलाई पनि स्वीकार गरिरहेका छन्। आरम्भिक दिनहरूमा प्रेकानेमार्फत वितरण सम्परीक्षण समिति (पविसस) गठन गरी पत्रपत्रिकाको मूल्याङ्कन र वर्गीकरण गर्ने काम सुरु भइसक्दा पनि अधिकांश पत्रपत्रिकाले लामो समयसम्म यस मामलामा चासो देखाएका थिएनन्। तर, सरकारले लोककल्याणकारी विज्ञापनको रकममा वृद्धि गरी सबै खालका सरकारी विज्ञापन पाउन वितरण सम्परीक्षण भएको हुनुपर्ने सर्त तोकेपछि भने सबैजसो पत्रपत्रिका यसको दायरामा समेटिएका हुन्।

प्रेकानेमार्फत पत्रपत्रिकाको वितरण सम्परीक्षणको काम छापाखाना र प्रकाशन ऐन, २०३९ जारी भएपछि व्यवस्थित रूपमा यो काम भएको देखिन्छ। सो ऐनका दफा ३४(ड) मा काउन्सिलले 'नेपालबाट प्रकाशित हुने पत्रपत्रिकाहरूको वितरण सङ्ख्या निश्चित गरी श्री ५ को सरकारलाई त्यसको जानकारी दिने' भन्ने उल्लेख गरिएको थियो। प्रेकानेले एक उपसमितिमार्फत^{५४} अध्ययन गरी निकालेको निष्कर्षको आधारमा पत्रपत्रिकाको वितरण सम्परीक्षणको काम पनि काउन्सिललाई नै दिनुपर्ने माग २०३२ सालमा नै सरकारसमक्ष गरेको थियो (प्रेस काउन्सिल २०३२-३३: ४-५)। यद्यपि नेपालमा पनि अन्य विभिन्न देशमा जस्तै काउन्सिलले यो काम नगरी वितरण सम्परीक्षणसम्बन्धी कार्य निजी क्षेत्रमा स्वतन्त्र निकाय गठन गरी जिम्मा दिनुपर्ने आवाज पञ्चायत कालदेखि नै उठ्ने गरेका थिए। यो कुरा शाही प्रेस आयोगले २०३८ सालमै पनि महसुस गरेको देखिन्छ (श्री ५ को सरकार २०४९ [२०३८]: ५५४)। वि.सं. २०४९ सालमा ल्याइएको राष्ट्रिय सञ्चार नीतिले पनि पत्रपत्रिकाको वर्गीकरण गर्ने काम सम्बन्धित प्रकाशक, विज्ञापनदाता र विज्ञापन संस्थाहरूले संयुक्त गर्नुपर्नेमा त्यसो नहुन्जेल सम्मका लागि मात्र वितरण सम्परीक्षणसम्बन्धी काम काउन्सिलले गर्ने गरी अन्तरिम व्यवस्था गरेको थियो (श्री ५ को सरकार: २०६० [२०४९]: १९३)।

प्रजातन्त्रको पुर्नबहाली पछि बनेको प्रेस काउन्सिल ऐन, २०४८ कै दफा १० मा पत्रपत्रिका वितरण सम्परीक्षण समितिको व्यवस्था छ। ऐनको दफा १०(१) अनुसार प्रेकानेको परामर्श लिई सरकारले गठन गर्ने पविससले नेपालबाट प्रकाशित हुने पत्रपत्रिकाको वितरणको आधारमा वर्गीकरण गर्ने काम गर्दछ। ऐनको दफा १०(२) मा समितिको गठन विधि रहेको छ, जसअनुसार पविससको अध्यक्ष प्रेस रजिस्ट्रार रहने व्यवस्था छ।^{५५} ऐनले तोकेको प्रक्रियाअनुसार सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय र काउन्सिलका प्रतिनिधि समितिका सदस्य हुन्छन्। समितिका अरू तीन जना प्रतिनिधिहरूमा लेखापरीक्षण सङ्घ, विज्ञापन सङ्घ वा एजेन्सी तथा व्यापारिक वा औद्योगिक संस्थाबाट एक एक जनाका दरले सरकारले तीन जना मनोनीत गर्ने गर्दछ।^{५६} समितिको सचिव काउन्सिलले तोकेको अधिकृत हुने व्यवस्था छ।

समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार : प्रेस काउन्सिल ऐन २०४८ को दफा ११ घ) ले प्रेकानेलाई 'पत्रकारिताको वितरण स्थितिको अद्यावधिक अभिलेख राख्ने' अधिकार दिएको छ। सोही दफाको खण्ड (च) ले काउन्सिललाई पत्रपत्रिकाको गतिविधि एवं वस्तुस्थितिवारे अध्ययन र मूल्याङ्कनसहितको वार्षिक प्रतिवेदन सरकारसमक्ष पेस गर्ने कर्तव्य तोकेको छ।

^{५४} वि.सं. २०३२ साल माघ ५ गते काउन्सिलका सदस्य तथा नेपाल पत्रकार संघका सभापति गोकर्णदेव पाण्डेको संयोजकत्वमा गठित तीन सदस्यीय सुभाष उपसमितिको सिफारिस।

^{५५} पूर्णकालीन प्रेस रजिस्ट्रार नियुक्त नगरिएको कारणले प्रेस रजिस्ट्रारका रूपमा सरकारले तोकेको सूचना विभागको महानिर्देशक यो समितिको अध्यक्ष हुने चलन रहिआएको छ।

^{५६} समितिमा विभिन्न सङ्घबाट प्रतिनिधित्व गर्ने सदस्यहरूको हकमा मात्र ऐनले दुई वर्षको पदावधि तोकेको छ। बाँकी सबै सरकारी निकायका व्यक्तिहरू रहने गर्दछन्।

ऐनको दफा ११ अनुसार पविससलाई ऐनले मूलतः दुई वटा काम, कर्तव्य र अधिकार तोकेको छ । ती हुन्- (१) पत्रपत्रिकाको वितरण स्थितिको आधारमा प्रकाशन सङ्ख्या निर्धारण गर्ने र त्यसको अद्यावधिक अभिलेख राख्ने, (२) पत्रपत्रिकाको प्रकाशन सङ्ख्यासमेतको आधारमा पत्रपत्रिकाको वर्गीकरण गर्ने । प्रेकानेले स्वीकृत गरेको मापदण्डको अधीनमा रही सम्परीक्षण समितिले देशभरिबाट प्रकाशित पत्रपत्रिकाहरूको प्रकाशन, वितरण, साजसज्जा, विषयवस्तु र भाषाशैलीलाई आधार बनाएर 'क', 'ख', 'ग', 'घ' वर्गमा वर्गीकरण गर्न सिफारिस गर्दछ ।^{५७} सो सिफारिसलाई काउन्सिलले स्वीकृत गरी सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयमा स्वीकृतिको लागि पेस गर्दछ । मन्त्रालयबाट स्वीकृत भएपछि मात्र वर्गीकरण लागू हुन्छ । वर्गीकरणलाई वैज्ञानिक बनाउनका लागि प्रेकाने, पविससले वर्गीकरणमा पर्न चाहने पत्रपत्रिकाले नियमित रूपमा प्रेकानेमा दर्ता हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । वर्गीकरण हुन दर्ता गर्नुपर्ने व्यवस्था, आचारसंहिताको नियमित अनुगमन, विज्ञद्वारा साजसज्जा, विषयवस्तु, भाषाशैली, अर्को पत्रिकाको विषयवस्तु नक्कल गरे नगरेको जस्ता पक्षको मूल्याङ्कन गर्ने गरिन्छ भने समितिले बजार सर्वेक्षण गर्ने व्यवस्था पनि रहेको छ ।

प्रेस काउन्सिल (कार्यव्यवस्था) नियमावली, २०४९ ले ऐनको व्यवस्थालाई थप स्पष्ट पारेको छ । नियमावलीका नियम ४ देखि ८ सम्मका नियमहरूले पत्रपत्रिका वितरण सम्परीक्षणसम्बन्धमा विभिन्न व्यवस्था गरेका छन् । नियम ४ अन्तर्गत ६ वटा उपनियमहरूमा समितिको बैठक र निर्णयसम्बन्धी व्यवस्थाहरू रहेका छन् भने नियम ५ अन्तर्गतका दुई वटा उपनियमहरूमा सम्परीक्षणसम्बन्धी प्रतिवेदन पेस गर्ने र त्यसको जाँचबुझ गरी प्रकाशकलाई प्रमाणपत्र दिने व्यवस्था रहेका छन् । त्यसअनुसार, पत्रपत्रिकाको प्रकाशकले महालेखा परीक्षकको विभाग^{५८} बाट मान्यता प्राप्त लेखापरीक्षकद्वारा प्रत्येक वर्ष वैशाख देखि चैत मसान्तसम्मको आफ्नो प्रकाशन वितरणको सम्परीक्षण अर्को वर्षको वैशाख मसान्तसम्ममा गराई त्यसको प्रतिवेदन समितिसमक्ष पठाउनुपर्दछ । त्यस्तो प्रतिवेदन समितिले जाँचबुझ गरी प्रकाशकलाई सम्बन्धित अवधिको पत्रपत्रिका वितरण सम्परीक्षणको प्रमाणपत्र दिनुपर्दछ ।

वितरण सम्परीक्षणको प्रक्रिया र शैली : वितरण सम्परीक्षणसम्बन्धी प्रतिवेदनमा उल्लेखित विवरण भूटा हो भन्ने कसैलाई लागेमा सो प्रतिवेदन पेस गरेको मितिले एक महिनाभित्र समितिसमक्ष उजुरी दिन सकिने व्यवस्था नियम ६ मा रहेको छ । उजुरी परेमा पविससले त्यस्तो विवरणसहितको प्रतिवेदन जाँच गर्न वा पुनः सम्परीक्षण गराउन सक्नेछ । पुनः सम्परीक्षण गराउँदा उजुरी ठीक ठहरेमा पविससले त्यस्तो प्रकाशकलाई पत्रपत्रिका वितरण सम्परीक्षणको प्रमाणपत्र दिने छैन । यदि दिइसकेको रहेछ भने त्यस्तो प्रमाणपत्र निष्क्रिय पार्नुको साथै पविससको सिफारिसमा निजले पाउने सुविधासमेत अवधि तोकी निलम्बन गर्न सक्छ ।

नियमावलीको नियम ७ मा भने पत्रपत्रिकाको प्रकाशन वितरणको विवरण लिन चाहने व्यक्तिले पविसससमक्ष निवेदन दिन सक्ने र त्यस्तो निवेदन प्राप्त भएपछि समितिले एक सय रुपैयाँ दस्तुर लिई निवेदकलाई मागबजोजिमको विवरण दिनुपर्ने प्रावधान छ । नियम ८ ले वितरण सम्परीक्षण प्रतिवेदनमा समावेश हुनुपर्ने

^{५७} सुरुदेखि नै 'क' देखि 'घ' सम्मको श्रेणी (वर्ग) विभाजन गरिँदै आएकोमा २०६६ सालदेखि 'घ' श्रेणीलाई हटाइएको छ । वितरण सम्परीक्षण समितिले उच्चस्तरीय मिडिया सुभाब आयोगको प्रतिवेदनलाई समेत मध्यनजर गरी २०६६ साउनदेखि लागू हुने गरी वर्गीकरण मापदण्डमा परिमार्जन गरेको छ । त्यसअनुसार राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीय तहको 'क', 'ख' र 'ग' वर्ग तोकिएको भएको हो । यो न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समितिको सिफारिस अनुकूलसमेत थियो (न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समिति २०६५ : २५-२६) ।

^{५८} यो काम हाल नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स संस्था (ICAN) ले गर्ने गर्दछ ।

विषयहरू तोकेको छ । हाल पविससले कुनै पनि पत्रिका कति छापिन्छ र कहाँ कति विक्री हुन्छ भन्ने निर्धारण तीन वटा आधारमा गर्ने गरेको छ । पहिलो, सम्बद्ध प्रकाशनले आवेदन फाराममा गरेको दावी । दोस्रो, लेखापरीक्षकले प्रमाणित गरेको विवरण तथा पेस गरिएका खरिद एवं खर्चका बिल भौचर । र, तेस्रो, पत्रिका छाप्ने छापाखानाले दिने जानकारी ।

सबै प्रकाशनले छपाइ र वितरण सङ्ख्यामा बढाइचढाई गर्छन् भन्ने आम धारणा छ । यो कुरा सधैं र सबै पत्रिकाका हकमा सत्य नभए पनि बहुसङ्ख्यकमा लागू हुन्छ । कैयौँ पत्रपत्रिकाले जति हो त्यति जनाए पनि कतिपयले भएकोभन्दा कम दावी पेस गर्ने गरेका उदाहरण पनि छन् । दर्तावाला लेखापरीक्षकको प्रमाणीकरणलाई अविश्वास गर्न मिल्दैन । तर, बजारमा नभेटिने पत्रपत्रिकाहरूले वर्गीकरणमा प्राप्त गर्ने स्थानलाई हेर्दा लेखापरीक्षण र पत्रकारिता दुवैप्रति एक साथ अविश्वास पैदा हुन्छ । वितरण सम्परीक्षणको यो जड समस्याबाट पार पाउन वितरण सम्परीक्षण र पुनरावलोकनको प्रक्रिया र शैलीमा नै आमूल परिवर्तन आवश्यक छ ।

स्वतन्त्र निकायको आवश्यकता :पत्रपत्रिकाहरूलाई वर्गीकरणमा आउनका लागि लोककल्याणकारी वा अरू कुनै पनि सरकारी विज्ञापनको आकर्षण देखाउनुपर्ने पुरानो अवस्था यथा रूपमा विद्यमान छैन । कुल विज्ञापन बजारको १५ प्रतिशत मात्र सरकारी विज्ञापनको हिस्सा रहेको छ । यसमा पनि राज्यले विभिन्न किसिमको विज्ञापन र सूचनाको लागि प्रतिवर्ष करिब ५० देखि ७५ करोड खर्च गर्दै आएको परिप्रेक्ष्यमा वार्षिक ३-४ करोड रुपैयाँ मात्र लोककल्याणकारी विज्ञापनको हिस्सा हुने गरेको सरकारी अध्ययनले देखाएको छ (नेपाल सरकार २०६५: ४) । पत्रपत्रिकाको वर्गीकरण र लोककल्याणकारी विज्ञापनका बीचमा अभिन्न सम्बन्ध पनि छैन । वर्गीकरणको काम वितरण सम्परीक्षण समितिले गर्ने गरेको छ । लोककल्याणकारी विज्ञापनको लागि सरकारले त्यसलाई आधार बनाउने गरेको मात्र हो । पत्रपत्रिका वितरण सम्परीक्षण तथा वर्गीकरणको काम पविससले गर्ने हो । वर्गीकरण गरिसकेपछि सरकार वा अरू कसैले पनि केही सुविधा, सहयोग वा विज्ञापन के, कति वा कसरी पाउँछ वा पाउँदैन भन्ने कुरामा पविससको कुनै भूमिका हुँदैन ।

पविससले प्रयोग गरिरहेको पद्धतिले पत्रपत्रिकाको वितरण क्षेत्र, पाठक सङ्ख्या, विश्वसनीयता एवं प्रभावको स्तरलाई भरपर्दो मानिएको पनि छैन । यसैले कतिपय निजी क्षेत्रका ठूला विज्ञापनदाताहरूले छुट्टै बजार सर्वेक्षण गराउने गरेका छन् । यो अवस्थाले गर्दा निजी क्षेत्रलाई यस काममा संलग्न हुनका लागि प्रोत्साहित गर्नु र आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग जुटाइदिनका लागि प्रारम्भिक अवस्थामा सरकारले ध्यान दिनुसम्म सकारात्मक नै हुन्छ । मान्यता प्राप्त संस्थाबाट वर्गीकरण नभएका पत्रपत्रिकाले कुनै पनि विज्ञापनका लागि दावी गर्ने अधिकार नहुने र पत्रिकाको वर्गीकरण गर्नका लागि सो पत्रिकाले नै खर्च व्यहोर्ने परिपाटी विश्वव्यापी रूपमा लोकतान्त्रिक व्यवस्थाहरूमा चलेको पाइन्छ ।

विश्वका विभिन्न मुलुकमा अभ्यास भइरहेका यस्ता समितिमा प्रकाशक, विज्ञापनदाता र विज्ञापन एजेन्सीहरू सहभागी हुन्छन् । यस्तो समितिले सरकारी र गैरसरकारी क्षेत्रका विज्ञापनदातालाई विज्ञापन प्रदान गर्न वितरणको स्थिति देखाइदिने गर्छन् । विश्वका धेरै मुलुकमा विज्ञापनदाताले निजी अखबारमा विज्ञापन दिनुअघि यस्ता समितिसँग भएको पत्रपत्रिकाको आँकडा हेरेर विज्ञापन दिने गरेको पाइन्छ । विश्वमा कार्यरत अडिट ब्युरो अफ सर्कुलेसन (एबीसी) का पदाधिकारीहरूको भनाइअनुसार एबीसीले निजी क्षेत्रका अखबारको लेखापरीक्षण गराई प्रकाशित सङ्ख्या, खुद वितरण प्रति र ग्राहक प्रति निर्धारण गर्दा सम्बन्धित पत्रिकाका प्रकाशकहरूलाई नै बढी लाभ भएको छ (प्रेस काउन्सिल २०४९-५१: २३-२४) ।

उच्चस्तरीय मिडिया सुभावा आयोगले पनि सञ्चारमाध्यमको सम्परीक्षण र वर्गीकरणको काम स्वतन्त्र निकायले नै गर्नुपर्ने सुभावा दियो । 'सञ्चारमाध्यमको सम्परीक्षण र वर्गीकरणको काम हालको जस्तो प्रेस काउन्सिलमार्फत नभई विज्ञापनदाता, प्रकाशक, सञ्चारका उपभोक्ता, सञ्चारविज्ञ, पत्रकार, प्रेस काउन्सिल र सरकारको प्रतिनिधि आदिमध्येबाट गठित स्वतन्त्र निकायबाट निश्चित सर्त र आधार तय गरी वस्तुनिष्ठ र पारदर्शी रूपमा हुनुपर्ने' सो आयोगको सुभावा थियो । आयोगले त्यसका लागि सम्परीक्षण र वर्गीकरणसम्बन्धी आधार र सर्तहरूको व्यवस्था एवं सम्परीक्षण समितिको गठन कानूनद्वारा व्यवस्थित हुनुपर्ने पनि स्पष्ट रूपमा सिफारिस गरेको पाइन्छ । यसलाई आम रूपमा अडिट व्युरो अफ सर्कुलेसन भनिने गरेको भए पनि यही नभएर यस्तै कुनै नाममा त्यस्तो स्वतन्त्र निकाय गठन गर्न सकिन्छ । यस्तो निकायले निश्चित सर्त र आधार तय गरी वस्तुनिष्ठ र पारदर्शी रूपमा सञ्चारमाध्यमको सम्परीक्षण र वर्गीकरणको काम गर्नेछ । त्यो निकायले नै राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीय गरी तीन श्रेणीमा सञ्चारमाध्यमको वर्गीकरण गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने सुभावा उमिसुआले पनि दिएको थियो ।

रेडियो, टेलिभिजन जस्ता विद्युतीय सञ्चारमाध्यम तथा अनलाइन माध्यमहरूका हकमा भने वर्गीकरण गर्न हुन्छ वा हुँदैन भन्ने तर्क वितर्कहरू हुने गरेको पाइन्छ । उमिसुआले भने सम्परीक्षण र वर्गीकरणमा पत्रपत्रिका मात्र नभएर विद्युतीय सञ्चारमाध्यमलाई समेत समेट्ने गरी सम्परीक्षण समिति गठन गर्ने संरचनाकै सुभावा पेस गरिसकेको छ । यो अवस्थामा विद्युतीय सञ्चारमाध्यमहरूको वर्गीकरणलाई स्तर निर्धारणका रूपमा विकास गर्नु उचित हुन्छ । निजी क्षेत्रबाट कुनै स्वतन्त्र निकायले सबै खाले सञ्चारमाध्यमको प्रभावकारिताका आधारमा समूह छुट्टयाउने हो भने विज्ञापन प्रयोजनार्थ बजारको चासोलाई समेत सम्बोधन गर्न सक्दछ ।

५.६ नेपाल पत्रकार महासंघ

नेपालमा वि.सं. २००७ सालमा प्रजातन्त्र बहाली भएपछि नागरिकका तहमा जागरण र सङ्गठन निर्माणको क्रम चलेको बेला वि.सं. २००८ सालमा हालको नेपाली पत्रकारहरूको छाता सङ्गठन नेपाल पत्रकार महासंघको स्थापना भएको हो । श्रमजीवी पत्रकारहरूको हित रक्षा गर्नेसमेतको उद्देश्य लिएर सत्यनारायण बहादुर श्रेष्ठको सभापतित्वमा 'नेपाल पत्रकार संघ' को नाममा यो संस्था गठन (देवकोटा २०५१ [२०२४]: १४९) हुँदा पत्रकारहरूको सङ्गठन निर्माण तथा जागरणका घटनाक्रम संसारभरि नै चलिरहेका थिए (ढुङ्गेल २०६९: ५११)।^{८९}

श्रमजीवी पत्रकारहरूको हकहितको उद्देश्य राखेर स्थापना भएको नेपाल पत्रकार संघ समयक्रममा प्रकाशक/सम्पादकहरूको संस्था हुन पुग्यो । यही महसुस गरेर वि.सं. २०२८ मा श्रमजीवी पत्रकारहरूले नेपाल श्रमजीवी पत्रकार सङ्गठनको नाममा बेग्लै संस्था खडा गरे भने त्यसको एक दशकपछि 'नेपाल श्रमजीवी पत्रकार संघ' नामको अर्को सङ्गठन पनि बनाइएको थियो (आचार्य २०६१: ९४-९५) ।

पञ्चायत कालमा राजनीतिक र व्यक्तिगत स्वार्थपूर्तिका लागि संघको प्रयोग गरियो । २०४३ सालसम्मको एक दशक त्यसले विभिन्न बहानामा राजाका 'जुनाफमा श्रद्धा एवं भक्तिपूर्वक कृतज्ञता ज्ञापन' गर्ने,

^{८९} हालको नेपाल पत्रकार महासंघले भने वि.सं. २००८ सालमा स्थापना भएको मितिलाई नभई वि.सं. २०१२ मा पुनर्गठित भएको मितिका आधारमा २०१२ साल चैत्र १६ गतेलाई पत्रकार महासंघको स्थापना मानेको कुरा महासंघको विधानको दफा ३(क) बाट देखिन्छ । वास्तवमा २००८ सालमा स्थापित संघ केही समय सक्रिय भएपछि २०१२ सालमा कृष्णप्रसाद भट्टराईको अध्यक्षतामा पुनर्गठित गरिएको मात्र थियो ।

राजारानीलाई अभिनन्दनपत्र बुझाउने जस्ता काम व्यापक रूपमा गरेको देखिन्छ।^{१०} वि.सं. २०४३ सालमा काठमाडौंको थापाथलीमा भएको १३ औं महाधिवेशनमा सरकारले प्रहरी हस्तक्षेप गरी सहभागीहरूलाई घाइतेसमेत बनाएपछि पत्रकारहरू थप जागे भने प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको लहरका बीचमा पञ्चायतपक्षीय पत्रकारहरूको प्रभाव कमजोर भयो। फलतः संघको नेतृत्वमा पनि प्रजातन्त्र पक्षधरहरूको बोलवाला कायम भयो (दुङ्गेल २०६९ख: २३६-२३७)। वि.सं. २०५३ देखि महासंघ भएको यो संस्थाको २०६८ साल वैशाखमा सम्पन्न तेइसौं महाधिवेशनबाट निर्वाचित केन्द्रीय नेतृत्व विशेष गरी दुई वटा मूल मुद्दामा केन्द्रित रहेको छ- (१) प्रेस स्वतन्त्रताको जगेर्ना र श्रमजीवी पत्रकारको हित, (२) शान्तिप्रक्रिया र संविधान निर्माण।^{११}

महासंघको उद्देश्य र मर्म : राष्ट्र र समाजको हितका लागि व्यावसायिक एवं स्वस्थ पत्रकारिताको विकास गर्दै स्वच्छ पत्रकारिताका आदर्शहरू परिपालना गर्ने कुरा नेपमसको विधान २०६० (दोस्रो संशोधन २०६६) को प्रस्तावनामा नै उल्लेख गरेर सञ्चालित भएको संस्था हो- पत्रकार महासंघ। यसले सूचनाको हक र विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालगायतका नागरिक अधिकारलाई आत्मसात् गर्दै पारदर्शी र न्यायपूर्ण लोकतन्त्रको संस्थागत विकासका पक्षमा क्रियाशील हुने कुरा पनि प्रस्तावनामा नै उल्लेख गरी नागरिक प्रति उत्तरदायी पत्रकारिताको कित्तामा आफूलाई उभ्याएको देखिन्छ।

सूचनाको हक र विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको पक्षमा क्रियाशील रहने कुरा महासंघको उद्देश्यमा दफा ३(ग) समेत दोहोर्‍याइएको छ। विधानमा रहेका उद्देश्यहरूमध्ये उत्तरदायी, मर्यादित र जिम्मेवार पत्रकारिताको संस्थागत विकासमा क्रियाशील हुँदै स्वतन्त्र प्रेसको विश्वव्यापी मर्म, मान्यता, आचरण र आदर्शलाई परिपालना गर्ने पनि दफा ३(ख) मा उल्लेख छ (नेपाल पत्रकार महासंघ २०६६: २-३)। राष्ट्र, समाज र आम नागरिकको हितका साथै स्वच्छ पत्रकारिताको प्रवर्द्धनका लागि समेत सक्रिय रहने दफा ३ (छ) को उद्देश्यले पनि यसको उत्तरदायित्वबोधलाई स्थापित गरिएको छ। यसका साथै महासंघको विधानको दफा ३(घ) मा श्रमजीवी पत्रकारहरूको उचित श्रम अभ्यास र पेसा तथा रोजगारीको अधिकारको संरक्षणका लागि आवश्यक नेतृत्व प्रदान गर्ने भन्ने उल्लेख भएबाट पत्रकारहरूको पेसागत सुरक्षामा महासंघको भूमिका स्पष्ट हुन्छ।

अनुशासन तथा आचरण : पत्रकार महासंघको विधानले महासंघको साङ्गठनिक पक्षका अलावा अधिकार र कर्तव्यको तुलना गर्दा कर्तव्य र उत्तरदायित्वको पक्षलाई निकै बढी जोड दिएको पाइन्छ। महासंघले पत्रकारहरूको व्यावसायिकतामा दिएको जोडको एउटा प्रमाण विधानको दफा ३० मा राखिएका अनुशासन र कारबाहीसम्बन्धी विभिन्न प्रावधानहरू पनि हुन्।

त्योभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष त विधानको दफा ३१ मार्फत पत्रकार आचारसंहितालाई समेट्नु हो। सो दफाअनुसार, महासंघका सदस्यहरूले विधानको अनुसूची १ मा रहेको आचारसंहिता पालना गर्नु पर्दछ।^{१२} पालना नगरेमा केन्द्रीय समितिले आचारसंहिता अनुगमन तथा मर्यादा निरूपण समितिमार्फत स्पष्टीकरण सोध्ने, निलम्बन गर्ने र सदस्यता खारेज गर्ने निर्णयसमेत गर्न सक्नेछ।

^{१०} उदाहरणस्वरूप प्रस्तुत त्यस्ता केही घटनाका लागि हेर्नुहोस्- (प्रेस काउन्सिल २०३८-३९: २०), (प्रेस काउन्सिल २०३९-४०: २७), (प्रेस काउन्सिल २०४०-४१: २२५), (प्रेस काउन्सिल २०४२-४३: ४२), (प्रेस काउन्सिल २०४३-४४: ३५)।

^{११} पत्रकार महासंघका अध्यक्ष शिव गाउँलेसित गरिएको कुराकानीमा आधारित।

^{१२} नेपाल पत्रकार महासंघसमेतको सहमतिमा प्रेस काउन्सिल ऐनको दफा ७ को (ख) बमोजिम जारी गरिएको आचारसंहितालाई नै महासंघको विधानको अनुसूचीमा पनि राखिएको हो।

विधानका यी दफाहरूको आधारमा अधिकार र कर्तव्यका साथै व्यावसायिकता र उत्तरदायित्वलाई पनि जोड दिएको पाइन्छ। तर, दफा ३० र ३१ का दफाका उजुरी सुनुवाइसम्बन्धी व्यवस्थाहरू केही नमिलेका देखिन्छन्। दफा ३० अनुसारको अनुशासन उल्लंघन गरेकोमा सङ्गठन समितिको सिफारिसमा र दफा ३१ अनुसार आचारसंहिता उल्लंघन गरेमा चाहिँ आचारसंहिता अनुगमन तथा मर्यादा निरूपण समितिमार्फत केन्द्रीय समितिले कारवाही गर्ने कुराको तार्किक अर्थ फेला पर्दैन। यसका साथै पत्रकारहरूलाई प्रेस प्रतिनिधि प्रमाणपत्र वितरण गर्ने काम व्यावसायिक संस्थाको हैसियतले महासंघले नै गर्नुपर्दछ। महासंघको सदस्यताका साथै यस्तो प्रमाणपत्र प्राप्त गर्नका लागि आवश्यक शैक्षिक तथा अन्य योग्यता पनि बढाएर विधानमा संशोधन गर्नु जरुरी छ।

श्रम सम्बन्ध र व्यावसायिकता : महासंघको विधानको दफा ३(घ) मा श्रमजीवी पत्रकारहरूको उचित श्रम अभ्यास र पेसा तथा रोजगारीको अधिकारको संरक्षणका लागि आवश्यक नेतृत्व प्रदान गर्ने भन्ने उल्लेख गरिएको कुरा नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा ३०(१) अनुरूपको अभ्यास गर्ने भन्ने कुरा नै हो। यसका साथै संविधानको धारा ३०(२) ले कानूनमा व्यवस्था भएबजोजिम प्रत्येक कामदार र कर्मचारीलाई आ-आफना हितरक्षाको निमित्त ट्रेड युनियन खोल्ने, सङ्गठित हुने र सामूहिक सौदाबाजी गर्ने हक प्रदान गरेको छ।

श्रमजीवी पत्रकार ऐन, २०५१ को पहिलो संशोधन २०६४ ले पनि सञ्चार प्रतिष्ठानमा ट्रेड युनियन गठन गर्नसक्ने व्यवस्था गरेको अवस्थामा महासंघको जिम्मेवारी थपिएको छ भने सञ्चार क्षेत्रका श्रमजीवीको अधिकार सबल भएको छ।^{९३} महासंघले पेसागत संस्था मात्र भएर बस्न सम्भव छैन; पेसाभित्र आउने श्रमसम्बन्धी द्वन्द्वमा कुनै नै कुनै भूमिकामा सहभागी हुनैपर्छ। त्यसो नभएको खण्डमा त महासंघको स्थान ट्रेड युनियनले लिने छन् भने महासंघ पेसागत बौद्धिक गफ गर्ने थलोमा परिणत हुने खतरा रहन्छ। यसको थालनी भइसकेको कुरा कतिपय सञ्चार प्रतिष्ठानमा कामदार तथा कर्मचारीसँगै पत्रकार पनि ट्रेड युनियनमा सङ्गठित भएका घटनाहरूबाट पुष्टि हुन्छ।^{९४} त्यस्ता ट्रेड युनियनका सदस्य पत्रकार महासंघका पनि सदस्यहरू रहेका छन्।

मिडियामा ट्रेड युनियनको विषय आउने बित्तिकै सञ्चार प्रतिष्ठानमा हुने मजदुर हडतालको प्रसङ्ग अगाडि आउँछ। एकातिर हडताल हुने बित्तिकै नागरिकको सूचनाको हक हनन भयो भन्ने र अर्कातिर श्रमजीवीको अधिकारको बहालीको नाममा मिडियालाई एकाएक अस्तव्यस्त पार्ने प्रचलन छ। यो अवस्थामा विधानले नै दुवै भूमिकामा^{९५} रहने व्यवस्था गरेको महासंघमा अन्योल हुने गर्छ (केसी सन् २००९: ४३)। यद्यपि श्रमसम्बन्धी हक पनि अन्य हक सरह नै रहने भएकोले सूचनाको हकको प्रयोगलाई आधार बनाएर अन्य हकको प्रयोगमा रोक लगाउन पाइँदैन (बडाल २०६५: २१९)।

यस्तो ठोस नीति तय नभएको अवस्थामा महासंघले उठाउने गरेका मुद्दाहरूका बीचमा नै द्वन्द्व पैदा भएर महासंघ दिशाविहीन देखिने खतरा रहन्छ। यस्तो श्रमजीवीहरूको हक अधिकारको मुद्दा निर्णायक

^{९३} श्रमजीवी पत्रकार ऐनको 'दफा ३४क' अनुसार श्रमजीवी पत्रकारहरूले व्यावसायिक तथा पेसागत हकहितको संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि आफू कार्यरत सञ्चार प्रतिष्ठानमा ट्रेड युनियनसम्बन्धी प्रचलित कानूनको अधीनमा रही युनियन गठन गर्नसक्छन् (न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समिति २०६५क: ७७)। सोही आधारमा सञ्चार प्रतिष्ठानका एक चौथाइ श्रमजीवी मिलेर ट्रेड युनियन गठन गर्न सक्छन्।

^{९४} श्रमजीवी पत्रकार ऐनको दफा ३४ (१) मा श्रमजीवी पत्रकारको नियुक्ति, सेवार्को सर्त र सुविधाका सम्बन्धमा ऐनका व्यवस्थाहरू कर्मचारी तथा कामदारका हकमा समेत समान रूपमा लागू हुने व्यवस्था छ।

^{९५} महासंघको विधानको दफा ३ (ग) र ३ (घ)।

अवस्थामा पुगेर भुने सावित हुने तर सामान्य अवस्थामा भने पत्रकार-नेताहरूको राजनीति गर्ने नारा बनिरहने आशङ्कालाई बल मिल्छ । दिशाविहीनताका कारण पत्रकारितामा व्यावसायिकता र पेसागत सङ्घसंस्थाहरूको सहकार्य गर्ने सन्दर्भमा पनि महासंघ असान्दर्भिक हुने खतरा रहन्छ ।

महासंघका बहुआयामिक पहिचान : महासंघको सार्वजनिक महत्व र गरिमाको पाटोलाई हेर्ने हो भने पत्रकारिता क्षेत्रभन्दा बाहिर पनि यसको पहिचान र कार्यक्षेत्र तयार भएको छ । एकातिर यससँग संस्था दर्ता ऐन २०३४ अनुसार दर्ता भएर गैरसरकारी संस्थाका रूपमा काम गरेको विगतको लामो पृष्ठभूमि छ भने अर्कातिर पछिल्लो समयमा आएर राष्ट्रिय निर्देशन ऐन, २०१८ अनुसार दर्ता भएर क्रियाशील रहेको छ । यो संस्था नेपाली पत्रकारहरूको ट्रेड युनियनका रूपमा पनि देखिइसकेको छ । ट्रेड युनियनका रूपमा कार्यरत अन्तर्राष्ट्रिय पत्रकार महासंघ (आईएफजे) को सदस्य पनि रहेकोले पनि यसको ट्रेड युनियनको पहिचान बनिस्केको स्पष्ट छ । २०६२/६३ को जनआन्दोलनको क्रममा नागरिक समाजको सशक्त अगुवाको पहिचान पनि यसले स्थापित गरेकै हो, जुन कायमै रहेको छ ।

यसका साथै महासंघले कानुनी रूपमा नै विभिन्न ठाउँमा प्रतिनिधित्व गरिरहेको छ । प्रेस काउन्सिल ऐनको दफा ६(१) (ग१) अनुसार महासंघका अध्यक्ष यसको पदेन सदस्य हुने व्यवस्था हुन्छ । पञ्चायती कालखण्डभरि तत्कालीन पत्रकार संघका सभापति काउन्सिलको पदेन सदस्य हुन्थे । तर, प्रजातन्त्रको पुनर्बहाली भएपछि बनेको प्रेस काउन्सिल ऐन, २०४८ अनुसार भने काउन्सिलमा पत्रकार संघले प्रतिनिधित्व गर्ने संस्थागत हैसियत खोसियो । फलतः संघको सभापतिको हैसियतले काउन्सिलमा प्रतिनिधित्व गरिरहेका गोविन्द वियोगीलाई नयाँ ऐन आएपछि 'प्रकाशकहरूमध्येबाट' सरकारले मनोनीत गरेको थियो । नौ वर्षसम्म कानून संशोधन नगरी पत्रकार महासंघका सभापतिलाई 'पत्रकारितालगायत विभिन्न क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान गरेका व्यक्तिमध्येबाट सरकारले मनोनीत गरेको व्यक्ति' का रूपमा मनोनीत गर्ने गरियो । २०५७ सालमा प्रेस काउन्सिल ऐनमा संशोधन भएपछि भने महासंघका सभापति काउन्सिलको पदेन सदस्य हुने व्यवस्था पुनः कायम भएको हो ।^{१६}

यसका साथै श्रमजीवी पत्रकार ऐनको दफा ११(१) (घ) अनुसार महासंघका अध्यक्ष न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समितिको पदेन सदस्य हुन्छ भने ११(१) (ङ) अनुसार श्रमजीवी पत्रकारहरूमध्येबाट कम्तीमा एक जना महिला रहने गरी नेपमसले थप तीन जना सदस्य सो समितिमा तोक्ने गर्दछ । यस्तै राष्ट्रिय सूचना आयोगका प्रमुख सूचना आयुक्त र सूचना आयुक्तको पदमा नियुक्तको लागि सिफारिस गर्ने समितिको सदस्यमा पनि महासंघको अध्यक्ष रहने कानुनी व्यवस्था छ । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा ११(३) (ग) अनुसार सभामुखको अध्यक्षतामा रहने सो तीन सदस्यीय समितिका अर्का सदस्य सूचना तथा सञ्चारमन्त्री वा राज्यमन्त्री रहने गर्दछन् । यसरी कानुनी रूपमा नै महासंघलाई संस्थागत रूपमा स्थान दिने प्रावधानहरूका अलावा विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी समिति तथा कार्यदलहरूमा पनि नेपमसको प्रतिनिधित्व रहने गरेको छ । क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ सङ्गठन तथा सञ्जालहरूमा पनि महासंघको प्रतिनिधित्व हुने गरेको पाइन्छ ।

नेपाली पत्रकारहरूको साभ्ना संस्थाको यस्तो बहुआयामिक परिचय तथा पहिचानबाट यसका सदस्य रहेका वा नरहेका भए पनि सारा नेपाली पत्रकारहरूको हकहित स्थापना र प्रेस स्वतन्त्रताका साथै जनउत्तरदायी,

^{१६} नेपाल पत्रकार महासंघका सभापतिलाई महासंघको विधान २०६० को पहिलो संशोधन २०६४ पछि अध्यक्ष भन्न थालिएको हो ।

व्यावसायिक र मर्यादित मिडिया अभ्यासमा सहयोग नै पुग्दछ । महासंघको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय पहिचान तथा सम्बन्धमा आएको व्यापकतासँगै यसका चुनौती र जिम्मेवारी पनि थपिँदै गएका छन् । सङ्गठनको विस्तार, राष्ट्रिय राजनीति, समाज विकास र पत्रकारितामा आएको परिवर्तनका विभिन्न आयामहरूसँगै यसका प्राथमिकता र मुद्दा पनि स्वाभाविक रूपमा फेरिँदै नै भए । यस पृष्ठभूमिमा महासंघले मुलुकमा उठेका नयाँ मुद्दाहरूलाई दृष्टिगोचर गर्दै तदनुरूपका नीति तथा कार्ययोजना बनाउनु आवश्यक छ ।

नीतिगत सुधारको खाँचो : नेपमसको विस्तारित पहिचान तथा व्यक्तित्वको सापेक्षतामा यसको व्यावहारिक पक्षलाई हेर्ने हो भने आर्थिक अवस्था कमजोर छ, सचिवालय आवश्यक मात्रा र गुणस्तरका साथ चुस्त छैन । आन्तरिक रूपमा मूल आयस्रोत सदस्यता नवीकरण गर्दा लिइने वार्षिक प्रतिव्यक्ति ५ सय रुपैयाँ हो^{९७} र सदस्यहरूबाट सदस्यता पत्रबापत ५० रुपैयाँ पनि लिने गर्दछ । त्यसबाहेक सरकारले दिने अनुदान यसको अर्को ठूलो आयस्रोत हो । यो स्रोतमा महासंघ यति निर्भर छ कि अनुदान नलिने हो भने कर्मचारीलाई तलब खाउन पनि रकम पुग्दैन । जबकि यो सरकारी रकम लिएर सङ्गठनको स्वतन्त्रतामा कुनै पनि किसिमले असर नपर्ने योग्यताको मापदण्ड^{९८} पूरा गरेर आइफेक्स जस्तो अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा सदस्य बनेको अवस्था छ (ढुङ्गेल २०६९ख: २५१) । सञ्चार क्षेत्रमा कार्यरत विभिन्न खालका श्रमजीवीहरूको हकहितको संरक्षण गर्दै स्वच्छ पत्रकारिताको विकास गर्नु चुनौतीपूर्ण काम हो ।

नेपमस हाल सिद्धान्ततः पूर्णकालीन स्वयंसेवी नेतृत्व र केही तलबी कर्मचारीको भरमा चलेको छ । यसमा सुधार गर्नका लागि विधान होइन, प्रचलनलाई परिवर्तन गरे पुग्ने देखिन्छ । यसका लागि महासंघको संस्थागत विकासको अवधारणामा नै परिवर्तन गर्नु जरुरी छ ।^{९९} यसमध्ये सचिवालयलाई व्यवस्थित गरेर त्यसमार्फत महासंघका दैनिक कामकारबाही चलाउने र नीतिगत काममा मात्रै नेतृत्वले आंशिक समय दिने एउटा विकल्प हुनसक्छ । यो व्यवस्था भनेको सचिवालयलाई व्यवस्थित गरेर त्यसमार्फत दैनिक कामकारबाही चलाउने र नीतिगत नेतृत्व मात्रै निर्वाचित नेतृत्वले दिने आईएफजेको जस्तो व्यवस्था हो ।

अहिलेकै जसरी निर्वाचित नेताहरूले महासंघको प्रशासनिक र राजनीतिक नेतृत्व गर्ने हो भने पनि यसभित्रै विकल्प खोज्न सकिन्छ । त्यसो गर्दा महासंघको कार्यपद्धति, कार्यशैली र ढाँचामा परिवर्तन गरी समग्र पत्रकार र महासंघ पारदर्शी, व्यावसायिक, जनउत्तरदायी र हक्की हुनै पर्दछ । त्यसअनुसार नेपमसले गैससहरूले प्राप्त गर्नेजस्ता स्रोतसाधनसमेत प्रयोग गरी मिडियासम्बन्धी सक्रियता, अध्ययन अनुसन्धान, परामर्श सेवा, तालिम प्रशिक्षण तथा मिडियासम्बन्धी पैरवी तथा अन्य सेवाका लागि सरसहयोग लिन सकिन्छ । त्यसरी प्राप्त सहायताको उत्तरदायी र पारदर्शी परिचालन हुनुपर्दछ, जुन काम व्यावसायिक दक्षता र तदनुकूलको काम गर्ने वातावरण भएको सचिवालयबाट गर्नसकिन्छ ।

उचित नियन्त्रण र सन्तुलनसहितको संयन्त्र विकास गरी कार्यकारी निर्देशकमार्फत कामहरू गर्ने र नेपमसको कोषाध्यक्षले राजनीतिक नेतृत्व दिने गरी विकास विभागको रूपमा यस्ता कामलाई समेट्न सकिन्छ । सहकारी संस्थाहरूमा अभ्यास गरिएजस्तो महाधिवेशनबाटै निर्वाचित लेखा समितिमार्फत पनि

^{९७} महासंघको सदस्यता शुल्कबापत लिइने ५ सय रुपैयाँमध्ये आधा रकम सावार् खर्च गर्न नपाइने गरी महासंघको पत्रकार कल्याण कोषमा जम्मा गरिन्छ भने बाँकी आधा रकममा सम्बन्धित जिल्ला र केन्द्रले बराबर भाग लगाउँछन् ।

^{९८} <http://www.ifex.org/2011/07/18/ifexmembershipeligibilitycriteria2011.pdf>

^{९९} महासंघको संस्थागत विकाससम्बन्धी वैकल्पिक अवधारणाका लागि हेर्नुहोस्- (ढुङ्गेल २०६९ख) ।

आर्थिक अनुशासनको विकास गर्न सकिन्छ, ^{१००} यसो गर्दा महासंघ थप स्रोतसाधन सम्पन्न हुन गई व्यावसायिक हित र विकासका पक्षमा थप क्रियाशील हुनसक्दछ ।

पत्रकारिताको विकास, विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, प्रेस स्वतन्त्रता, व्यावसायिक तथा जनउत्तरदायी पत्रकारिता र श्रमजीवीहरूको विकासलाई कुण्ठित नगर्ने गरी सक्रिय रहनका लागि आवश्यक पर्ने स्रोतसाधन स्वीकार गरी तिनको पारदर्शी परिचालन गर्नु महासंघको अधिकारभित्रकै कुरा हो । त्यसका लागि सचिवालयलाई सुव्यवस्थित, सङ्गठित र स्रोतसाधनयुक्त बनाउनै पर्दछ । त्यसो हुनसकेको खण्डमा यसै क्षेत्रमा काम गर्ने गैसस वा परामर्शदातृ संस्था वा निजी कम्पनीहरू स्रोतसाधनयुक्त हुने र महासंघका नेताहरूले तिनैतर्फ रोजगारीका लागि आशामुखी हुनुपर्ने अवस्था रहने छैन । त्यस्तो अवस्थामा महासंघको नेतृत्वमा रहन्जेल आफू कार्यरत मिडियाबाट बेतलबी भए पनि विदा लिएर महासंघको काममा पूर्णरूपले सक्रिय हुने अवस्था तयार हुन्छ । यसका लागि महासंघको विधानमा नै संशोधन गर्नुपर्दछ ।

यसबाहेक पनि महासंघले संस्थागत र वैधानिक निर्णय लिने उपाय छ । त्यसअनुसार, महाधिवेशन वा साधारणसभाले यस्तो सिद्धान्त पारित गर्नुपर्दछ । त्यसो गर्दा कामको चाप र आवश्यकताअनुसार अध्यक्ष, महासचिव, कोषाध्यक्षलगायत आवश्यक केन्द्रीय सदस्यहरूलाई पनि पूर्णकालीन बनाउन सकिन्छ । त्यसरी पूर्णकालीन बनाएर महासंघको कोषबाट खर्च भरिने पदाधिकारी तथा सदस्यहरूको पारितोषिक तथा आवश्यक अन्य सेवासुविधासहितको स्पष्ट कार्यविवरण हुनुपर्दछ । उनीहरूले पत्रकारिता वा मिडियाकर्म गर्न पाउने अधिकारलाई सुरक्षित राख्दै महासंघलाई आवश्यक परेको बेलामा जुनसुकै बखत पनि समय दिनुपर्ने व्यवस्था कार्यविवरणमा गरिनुपर्दछ । यसबाट पारितोषिक लिएका कारणले हुने सार्वजनिक जवाफदेहिता महसुस हुने मात्र नभई महासंघप्रतिको थप दायित्वबोध पनि हुन जान्छ । पारदर्शी रूपमा हुने यस्तो आर्थिक व्यवहारका कारण महासंघमा सुशासन कायम हुन गई यसको सामाजिक प्रतिष्ठामा समेत अभिवृद्धि हुनेछ । फलस्वरूप सदस्यहरूप्रति उत्तरदायी, उनीहरूको हकहितका लागि क्रियाशील तथा व्यावसायिकताप्रति बफादार नेतृत्व र तदनुकूलको संस्कृतिको विकास हुन्छ । महासंघसँग सहकार्य गर्न चाहने राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय, सरकारी वा गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूसँग प्रति पनि पारदर्शिताका आधारमा निर्धक्कसँग आत्मविश्वाससहित हातेमालो गर्ने व्यवस्थित संस्थाको रूपमा नेपाल पत्रकार महासंघको पहिचान स्थापित हुनजान्छ । यसरी आन्तरिक तथा बाह्य स्रोतसाधनको परिचालन गरी महासंघ एक सक्षम र व्यवस्थित संस्थाको रूपमा स्थापित हुन्छ, जसको समग्र प्रतिफल व्यावसायिक र जनउत्तरदायी पत्रकारिताको विकासका लागि नै प्राप्त हुनेछ ।

^{१००} सहकारी ऐन, २०४८ को दफा १६ मा सञ्चालक समिति र १७ मा लेखा समितिको व्यवस्था छ । सहकारी संस्थाहरूले यी दुवै समितिहरू साधारणसभाबाट निर्वाचित गर्ने वा विघटन गर्नसक्ने व्यवस्था सहकारी ऐनको दफा १४(ख) मा रहेको छ । लेखा समितिले नियमित रूपमा संस्थाको आन्तरिक लेखापरीक्षण गराउन र सञ्चालक समितिलाई सुभाव दिनसक्ने तथा आफ्नो प्रतिवेदन साधारणसभामा पेश गर्नुपर्ने दफा १७(२) र (३) को व्यवस्थाले गर्दा यो समिति साधारण सभामार्फत सीधै संस्थाका सदस्यहरूप्रति उत्तरदायी हुने गर्दछ ।

६. निष्कर्ष तथा सुभाष

६.१. संविधान, नीति तथा कानून

- व्यावसायिक र जनउत्तरदायी मिडिया भएको अवस्थामा नागरिकको सूचनाको स्वतन्त्रता, विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अकुण्ठित प्रयोगको प्रत्याभूति हुनसक्छ भने त्यस्तो मिडियाको लागि प्रेस स्वतन्त्रताको संवैधानिक प्रत्याभूति हुनु अनिवार्य छ ।
- सरकारी मिडिया र सञ्चार मन्त्रालय मातहतका निकायलाई हेरेर ल्याएको नीतिले अब धान्न सक्दैन । त्यसैले स्वतन्त्र मिडियाको संस्थागत तथा व्यवस्थित विकासमा जोड दिँदै दूरदर्शिताका साथ राज्यको मिडिया नीति निर्माण गरिनुपर्दछ । मिडिया हाउस स्थापना तथा व्यवस्थापनदेखि प्रेस स्वतन्त्रताको प्रवर्द्धन र जनउत्तरदायी तथा व्यावसायिक पत्रकारिताको विकासका पक्षमा राज्य नीतिगत रूपमा स्पष्ट हुनुपर्दछ । नीतिमा मिडियामा संलग्न सम्पूर्ण मानव संसाधन व्यवस्थापनका विषयमा स्पष्टता हुनुपर्दछ ।
- मिडियामा विदेशी लगानी र एकाधिकार लगानीका बारेमा स्पष्ट नीति तथा कानूनको निर्माण गर्नुपर्दछ ।
- मिडियामा गरिने कुनै पनि प्रकारको लगानीको स्रोतका बारेमा कानूनमा कुनै प्रस्ट व्यवस्था गरेको छैन । लगानीमा पारदर्शिता अहिलेको आवश्यकता हो । यससम्बन्धी नीति तथा कानून निर्माण गरिनुपर्दछ ।
- विदेशी प्रसारण संस्था, तिनका क्षेत्रीय वा कुनै पनि प्रकारका प्रसारण वा उत्पादनलाई नेपाली भूमिबाट प्रसारण गर्ने सम्बन्धमा विषयका साथै विदेशी पत्रपत्रिका वा तिनका क्षेत्रीय वा कुनै पनि प्रकारका संस्करण नेपाली भूमिबाट प्रकाशन गर्ने सम्बन्धमा पनि कानूनको अभाव रहेको देखिन्छ । यस्ता विषयहरूको सम्बोधन हुने गरी कानूनको निर्माण गर्नु आवश्यक छ ।
- रेडियोहरूको फ्रिक्वेन्सी व्यवस्थापन तथा वितरणलाई व्यवस्थित गर्नुका साथै भारतीय एफएम रेडियोहरूबाट हुने अन्तरसीमा फ्रिक्वेन्सी अवरोधको समस्यालाई पनि तत्काल समाधान गर्नुपर्दछ ।
- रेडियोहरूको नेटवर्क बनाएर गरिने प्रसारणका बारेमा स्पष्ट नीति हुनुपर्दछ ।
- क्षेत्रीय वा स्थानीय तहका मिडियाको विकासलाई प्रोत्साहन गर्ने नीति लिइनुपर्दछ ।
- उचित मापदण्ड निर्धारण गरी सरकारी विज्ञापनको समानुपातिक वितरणको व्यवस्था गर्नुका साथै र स्पष्ट राष्ट्रिय विज्ञापन नीति निर्माण गर्नुपर्दछ ।

- पत्रकारितासँग सम्बन्धित भए पनि छरिएर बसेका कानुनहरूलाई समायोजन गर्ने तथा परस्पर विरोधाभासपूर्ण प्रावधान रहेका सुल्झाउने काम गर्नुपर्दछ । यसका लागि मिडियासम्बन्धी एकीकृत कानुनको निर्माण गर्नुपर्दछ । यसमा पत्रकारिताको अभ्याससँग सम्बन्धित कानुनलाई प्रेस कानुनको रूपमा विकास गर्नुपर्दछ भने मिडियाको स्वामित्व र सञ्चालनसँग सम्बन्धित विषयलाई समेटेर अर्को ऐन बनाउन सकिन्छ । पत्रकारिता गरेबापत हुने कुनै पनि प्रकारको सजाय पत्रकारिताको अभ्याससँग सम्बन्धित कानुनका आधारमा हुनुपर्दछ भने अन्य दण्डनीय काम गरेको खण्डमा हुने सजायबाट पत्रकारिता क्षेत्रमा संलग्न भएकै कारण कसैले उन्मुक्ति पाउनुहुँदैन ।
- छापाखाना र प्रकाशन ऐनमा संशोधन गरी छापाखाना उद्योगसँग सम्बन्धित कानुन अलग र पत्रकारितासँग सम्बन्धित कानुनलाई अलग गर्नु आवश्यक छ ।
- छापाखाना र प्रकाशन ऐनमार्फत छापा पत्रकारितालाई सरकारले तोकेको ढाँचामा ढाल्ने वर्तमान अवस्थाको अन्त्य गर्दै स्वतन्त्रता र उत्तरदायी मिडियाको विकासको लागि कम भन्कटिलो प्रक्रियासहित व्यवस्थित रूपमा मिडिया सञ्चालन गर्ने कानुनी व्यवस्था मिलाइनुपर्दछ ।
- प्रेस प्रतिनिधि प्रमाणपत्र दिने सन्दर्भमा विदेशी पत्रकारहरूका हकमा राष्ट्रिय हितलाई ध्यानमा राख्दै तर प्रेस स्वतन्त्रता भने कृण्ठित नहुने गरी केही नियमनको व्यवस्था गर्न सकिए पनि नेपाली पत्रकारलाई राज्यले परिचयपत्र दिने कानुनी व्यवस्था खारेज गरी पेसागत संस्थाले नै आधिकारिक परिचय पत्र दिने व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- व्यावसायिक पत्रकारितालाई प्रवर्द्धन गर्नका लागि सरोकारवाला सबै पक्षको परामर्श र सहमतिमा हाल निर्धारित योग्यतालाई पुनरावलोकन गरी पत्रकारको शैक्षिक योग्यताको नयाँ मापदण्ड निर्धारण गर्नुपर्दछ । मिडियाको व्यावसायिक तथा गुणस्तरीय विकासका लागि २० वर्षअघि निर्माण गरिएको हालको कानुनी प्रावधानलाई शिक्षाको विकासको सापेक्षतामा पनि अद्यावधिक गर्नु जरुरी छ ।
- मिडिया सञ्चालक हुनका लागि आधारभूत आवश्यक योग्यता तथा पूर्वाधारको पनि निर्धारण गर्नुपर्दछ ।
- पत्रपत्रिका, रेडियो तथा टेलिभिजनहरूको वर्गीकरण गरी तिनको दर्ता, सुविधा तथा तिनले राज्यबाट पाउने सेवाका सर्त तथा पालना गर्नुपर्ने कर्तव्यका बारेमा स्पष्ट कानुनी व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- संसद्को विशेषाधिकार हनन गरेको नाममा व्यक्ति विशेषका विरुद्धसमेत मुलुकको सर्वोच्च निकाय नै जाइलाग्ने संवैधानिक व्यवस्थाले संसद्लाई निरङ्कुश र आलोचनाभन्दा बाहिर राख्न चाहेको देखिन्छ । यो त्यति स्वाभाविक, जायज र लोकतान्त्रिक पनि छैन । यसलाई संशोधन गर्नु जरुरी छ ।

- अदालतको अवहेलना गरेको नाममा मुलुकको सर्वोच्च अदालत नै व्यक्तिका विरुद्ध जाइलाग्ने संवैधानिक व्यवस्थाले व्यक्तिका विरुद्ध न्यायिक निरड्कुशता हावी हुने र अदालतलाई आलोचनाभन्दा बाहिर राख्न चाहेको देखिन्छ । यस्तो त्रासलाई समाप्त पार्न यससम्बन्धी स्पष्ट र चुस्त कानून निर्माण गर्नु जरुरी छ ।
- संविधानले व्यवस्था गरेबमोजिम कानूनद्वारा गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई कर लगाएको नमानिने व्यवस्थाले कानून बनाएर सूचनाको संवैधानिक हकमाथि नै बन्देज लगाउने ठाउँ रहेकोले यो व्यवस्था स्वतन्त्र प्रेस तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताका मान्यताहरूको विरुद्ध पनि प्रयोग हुन सक्ने देखिन्छ । सूचनामा पहुँचको अधिकारमाथिको कुनै पनि प्रकारको बन्देजको सीमा निर्धारण गर्नुपर्दछ । लिखतहरूको गोप्यतासम्बन्धी ऐनमा भएका व्यवस्थाहरू सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा समेटेर दुवै ऐनलाई एउटै बनाउनु र लिखतहरूको गोप्यतासम्बन्धी ऐन खारेज गर्नुपर्दछ ।
- सार्वजनिक निकायहरूलाई थप पारदर्शी बनाउँदै तिनमा सुशासन कायम गर्न र समाजलाई आपराधिक कामहरूबाट मुक्त गर्नका लागि सूचनादाताको संरक्षणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थालाई थप मजबुत बनाउनुपर्दछ । यसमा मिडियाको व्यावसायिक तथा जिम्मेवार भूमिकालाई पनि जोड्नु थप श्रेयस्कर हुन्छ ।
- सूचनाको प्रवाह, प्रेसको स्वतन्त्रता र नागरिकको विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको सापेक्षतामा गोपनीयताको अधिकारलाई पनि प्रभावकारी रूपमा स्थापित गर्नुपर्दछ । सूचनाको स्वतन्त्रता र गोपनीयताको हकको स्पष्ट कानुनी सीमा निर्धारणका गर्नका लागि गोपनीयताको हकसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- समयानुकूल नरहेको गाली र बेइज्जती ऐनमा थप स्पष्टता र व्यावहारिक व्याख्या तथा वर्गीकरण जरुरी छ । चरित्रहत्या गर्ने खालको भ्रुष्ट आरोप (Calumny) लगाउने, बदनाम गर्ने खालको पीडाजनक निन्दा (Slander) गर्ने, व्यक्तिको इज्जतमा धक्का लगाउने अपमानजनक सामग्री सम्प्रेषण (Libel) गर्ने तथा बेइज्जती (Defamation) आदिलाई स्पष्ट वर्गीकरण गर्नु जरुरी छ । गालीबेइज्जती, अदालतको अवहेलना र अपराध गर्न दुरुत्साहन गर्ने भन्ने जस्ता विषयहरू संविधानमा मात्र उल्लेख गरिएको अवस्थामा यस्ता विषयहरूलाई एकीकृत प्रेस कानूनमा समेट्नुपर्दछ ।
- मुलुक सडककालमा रहेको अवस्थामा राज्यले सार्वजनिक हितका लागि मानव अधिकारलाई सङ्कुचित गर्नसक्ने कुरालाई अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा पनि स्वीकारिएको भए पनि यसलाई 'अत्यावश्यक भएको हदसम्म मात्र' सीमित गर्नु जरुरी छ । यसका लागि आवश्यकभन्दा बढी अधिकारको कटौतीलाई निषेध स्पष्ट कानुनी व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- राज्यले नागरिकको जीउधनको सुरक्षाका नाममा अनुमान वा आशङ्काको भरमा सुरक्षा-कारवाहीहरू गर्दा लागू गर्ने शान्ति सुरक्षासम्बन्धी कानूनहरू पत्रकारिता गर्दाको अवस्थाको

पत्रकारका हकमा लागू गर्दा राज्य शक्तिको दुरुपयोग वा ज्यादती गर्न नसक्ने कानुनी प्रत्याभूति गरी प्रेस स्वतन्त्रताको संरक्षण गरिनुपर्दछ । त्यसका लागि मिडियाकर्मका कारण अनेक बहानामा मिडिया वा मिडियाकर्ममाथि राज्यशक्तिको दुरुपयोग हुन नदिन प्रेससम्बन्धी कानूनमा नै आवश्यक कानुनी व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।

- इन्टरनेट प्रविधिको प्रयोग गरेर वा त्यसमै आधारित भएर पत्रकारिता गर्ने कुरासँग कुनै सरोकार नै नभएको विद्युतीय (इलेक्ट्रोनिक) कारोबार ऐन नभएको र इन्टरनेट प्रविधिमा आधारित भएर लेख्य, श्रव्य, दृश्य वा श्रव्य-दृश्य सामग्रीहरूको प्रवाह वा गरेर गरिने पत्रकारितालाई सम्बोधन गर्ने कानूनको अभाव छ । तसर्थ पत्रकारितासँग सम्बन्धित एकीकृत कानून निर्माण गर्दा अनलाइन वा अन्य प्रकारका न्यु मिडियामार्फत गरिने पत्रकारितालाई पनि समेट्नुपर्दछ ।
- पत्रपत्रिकाको वितरणलाई हुलाकको हाकिमले सेन्सर गर्ने अभिप्रायबाट ग्रस्त हुलाक ऐनमा भएका विषयहरूलाई संशोधन गर्नुपर्दछ । संवैधानिक रूपमा नै निषेधित सामग्रीहरूमाथि उत्पादनपूर्व नै नियन्त्रण गर्ने काम प्रेससम्बन्धी सरोकारवाला निकायहरूको हो ।
- नियन्त्रणकारी चलचित्र ऐन तथा नियमावलीको सट्टा सरकारले चलचित्रकर्मिलाई नै जिम्मेवार बनाउने व्यवस्था गर्नु जरुरी छ । पत्रकारिताको जिम्मेवारी र व्यावसायिकताको दृष्टिले हेर्दा वृत्तचित्रजस्ता उत्पादनलाई पनि यही कानूनले सम्बोधन गर्न खोज्नुले यो विधाको विस्तार र महत्वलाई साँघुरो तुल्याएको छ । तसर्थ चलचित्र र वृत्तचित्र वा यस्तै खालका सामग्रीहरूको उत्पादनमा रहेका मौलिक भिन्नतालाई महसुस गरी अलग कानुनी व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

६.२. संस्थागत व्यवस्था

- प्रेस काउन्सिललाई व्यावसायिक, मर्यादित र समाजप्रति उत्तरदायी प्रेसको पहरेदार संस्था बनाउन सक्षम, योग्य र मर्यादित व्यक्तिहरू रहने स्वतन्त्र संस्थाको रूपमा विकास गर्न जरुरी छ । त्यस्तो स्वतन्त्रता कानूनमा मात्र होइन, व्यवहारमा पनि देखिने खालको हुन गई आत्मनिर्भर र स्वायत्त संस्था बन्नुपर्दछ । काउन्सिलले छापामाध्यम, रेडियो, टेलिभिजन तथा अनलाइन जस्ता आम सञ्चारका सबै माध्यमलाई समेट्न जरुरी छ । प्रेस काउन्सिलको संरचनालाई विकेन्द्रित रूपमा उजुरी ग्रहण र सुनुवाइ गर्नसक्ने कानुनी व्यवस्था गरी र सोहीबमोजिमको संयन्त्रको विकास गरिनुपर्दछ । समग्रमा, सरकारी काउन्सिलको रूपमा रहेको हालको काउन्सिलको गठनविधि र प्रक्रियामा नै व्यापक परिवर्तन तथा पुनर्संरचना गरी व्यावसायिक र उत्तरदायी मिडियाकर्मको केन्द्रविन्दुका रूपमा यसलाई विकास गरी सोहीबमोजिमको संरचनाका साथै काम, कर्तव्य र अधिकारहरू तोक्नु जरुरी छ ।
- मिडिया विकास कोषको सञ्चालन प्रेस काउन्सिलको छानोबाट हुनु वर्तमान अवस्थामा असान्दर्भिक छ । प्रेस काउन्सिलका दुई प्रमुख उद्देश्यहरू- प्रेस स्वतन्त्रताको संरक्षण र मर्यादित पत्रकारिताको विकासमा मिडिया विकास कोषको सञ्चालनको प्रत्यक्ष साइनो छैन । तसर्थ यस्तो कोषको सञ्चालन गर्ने अभिभाराबाट काउन्सिललाई मुक्ति दिई त्यो जिम्मेवारी अरू नै उचित

निकाय वा संयन्त्रबाट गर्नुपर्दछ। यो कोषको सञ्चालनको जिम्मेवारी सम्बद्ध सरोकारवाला तथा दातासँग समेत छलफल गरी सूचना विभाग वा अन्य निकायलाई तोक्न सकिन्छ।

- पत्रपत्रिकाको वितरण सम्परीक्षण र वर्गीकरणको प्रक्रियालाई चुस्त, प्रभावकारी र वस्तुनिष्ठ तुल्याउनका लागि हाल सरकार र प्रेस काउन्सिलमा रहेको पत्रपत्रिकाको वितरण सम्परीक्षणको मूल्याङ्कन तथा वर्गीकरणको दायित्वलाई समाप्त पारी स्वतन्त्र अडिट ब्युरो अफ सर्कुलेसन गठन गरिनुपर्दछ।
- सरकारले प्रेस रजिस्ट्रार नियुक्त नगरी सूचना विभागको महानिर्देशकलाई प्रेस रजिस्ट्रार 'तोक्ने' कामचलाउ व्यवस्थाबाट ऐनअनुसार नियामकको भूमिका निर्वाह हुन सकेको छैन। कामचलाउ संयन्त्रबाट कार्यान्वयन गर्ने कोसिस भइरहेमा प्रभावकारिता आउनसक्ने अवस्था पनि छैन। वास्तवमा मिडियाको प्रभाव र यस क्षेत्रमा रहेका समस्याहरूको समाधानका लागि निर्धारण गरिएका प्रेस रजिस्ट्रारको काम, कर्तव्य र अधिकारहरूलाई हेर्दा यसको हैसियतमा समेत उत्थान गरिनु आवश्यक छ। ऐनमा नै प्रेस रजिस्ट्रारको न्यूनतम योग्यता र अनुभवसमेत उल्लेख गरी यसको संस्थागत संरचना र प्रभावकारिता स्थापित हुने गरी प्रस्ट रूपमा प्रेस रजिस्ट्रारसम्बन्धी छुट्टै कानुनी व्यवस्था गरिनु जरुरी छ।
- न्यूपानिस २०६४ सालदेखि निरन्तर क्रियाशील भए पनि यसले सिफारिस गरेका र सरकारले कार्यान्वयनको घोषणा गरेका कानूनका व्यवस्थाहरू भने प्रभावकारी रूपमा पूर्ण कार्यान्वयन भएका छैनन्। हालका अधिकारहरू न्यूपानिसले सरकारलाई सल्लाह दिने स्तरका मात्र रहेका देखिन्छन्। यसबाट न्यूपानिसमाथि सरकार सदैव हावी हुने स्पष्ट नै छ। सरकारका अधिकारहरूको दबदबा मात्र नभएर सदस्य सचिवको प्रशासकीय भूमिकासमेतले न्यूपानिसलाई सरकारको स्वार्थभन्दा धेरै बाहिर जान दिने सम्भावना नितान्त कम छ। यस्तो अवस्थामा यसलाई थप सन्तुलित, प्रभावकारी र अधिकारसम्पन्न निकायका रूपमा स्थापित गर्नु आवश्यक देखिन्छ। यसले गरेका निर्णय वा दिएका सुझावलाई सरकारले कार्यान्वयनमा लानै पर्ने विधिको कानुनी सुनिश्चितता भएमा पनि यसको प्रभावकारिता बढ्ने पक्का छ।
- पत्रपत्रिकाको वितरण सम्परीक्षण र वर्गीकरणको प्रक्रियालाई चुस्त, प्रभावकारी र वस्तुनिष्ठ तुल्याउनका लागि हाल सरकार र प्रेसकाेमा रहेको पत्रपत्रिकाको वितरण सम्परीक्षणको मूल्याङ्कन तथा वर्गीकरणको दायित्वलाई समाप्त गर्नुपर्दछ। काउन्सिलले बहन गर्दै आएको सो अन्तरिम जिम्मेवारी उपयुक्त स्वतन्त्र निकायमा स्थानान्तरण गर्नु अत्यावश्यक छ।
- विद्युतीय सञ्चारमाध्यमलाई समेत समेट्ने गरी सम्परीक्षण समिति गठन गरिएको खण्डमा विद्युतीय सञ्चारमाध्यमहरूको वर्गीकरणलाई स्तर निर्धारणका रूपमा विकास गर्नु उचित हुन्छ। निजी क्षेत्रबाट कुनै स्वतन्त्र निकायले सबै खाले सञ्चारमाध्यमको प्रभावकारिताका आधारमा समूह छुट्ट्याउने हो भने विज्ञापन प्रयोजनार्थ बजारको चासोलाई समेत सम्बोधन गर्न सक्दछ।

- गोरखापत्र संस्थानमाथिको सरकारी स्वामित्वको अन्त्य गर्ने तर इतिहासको संरक्षण गर्दै व्यावसायिक र जनउत्तरदायी पनि बनाउने परिणामका लागि सहकारीमा लैजना सकिन्छ। अर्को उपाय हुनसक्छ- निजी-सार्वजनिक साभेदारी। संस्थानलाई कम्पनीमा परिणत गरेर सार्वजनिक सेयरहोल्डरहरूको अनुपात ५० प्रतिशतभन्दा बढाएर पनि सञ्चालन गर्न सकिन्छ।
- समाचार समितिसम्बन्धी ऐन नै तर्जुमा गर्नुपर्दछ भने राससलाई पनि सोही कानुनअन्तर्गतको एक स्वतन्त्र मिडियाको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ। मिडियाको स्वामित्व र सञ्चालनका सम्बन्धमा एउटा र मिडियाका सामग्रीको विषयमा अर्को गरी दुई वटा प्रमुख कानुन भएको खण्डमा पनि समाचार एजेन्सीसम्बन्धी ऐन पनि आवश्यक नपर्न सक्छ। राससलाई पनि निजीकरण वा सहकारीकरण तथा निजी-सार्वजनिक साभेदारीका आदि विभिन्न रूपहरूका सञ्चालन गर्न सकिन्छ। यसको उत्पादन, आवृत्ति, प्रकृति, प्रकार, कार्यक्षेत्र, माध्यम आदि विभिन्न विषयमा पनि स्पष्ट हुनु आवश्यक छ।
- रेडियो नेपाल र नेपाल टेलिभिजन दुवैलाई एउटै सार्वजनिक सेवा प्रसारकको मातहतमा राखेर स्वतन्त्र, जनउत्तरदायी र व्यावसायिक हिसाबले चलाउनु उचित हुन्छ। लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली भएका मुलुकमा सरकार आफैँले सञ्चारमाध्यमको सञ्चालन गर्ने अभ्यासले व्यावसायिक तथा जनउत्तरदायी मिडियाको विकासमा नकारात्मक भूमिका मात्र निर्वाह गर्छ।
- विज्ञापनसम्बन्धी नियमन तथा आचारसंहिताको पालनालगायतका विषयहरूको सम्बोधन हुने गरी विज्ञापन प्राधिकरण गठन गरिनुपर्दछ।
- सबैखाले प्रसारकहरूको नियमन, अनुगमन तथा आवश्यक नेतृत्व प्रदान गर्नका लागि एक स्वतन्त्र प्रसारण प्राधिकरण गठन गरिनुपर्दछ।
- सञ्चार सम्बन्धित अध्ययन, अनुसन्धान, पाठ्यक्रम समन्वय, अनुगमन तथा प्रवर्द्धन, सञ्चारकर्मीहरूको दक्षता अभिवृद्धिका साथै मिडियाको सामयिक विकासमा प्रोत्साहन गर्नका लागि एक स्वतन्त्र राष्ट्रिय सञ्चार शिक्षा तथा तालिम परिषद् स्थापना गर्नुपर्दछ।

६.३. कार्यान्वयनको पक्ष

- पत्रकार र मिडिया हाउसको आचारसंहितामा जोड दिनुपर्दछ। पत्रकार महासंघ व्यावसायिक मुद्दामा बढी केन्द्रित हुनुपर्दछ। पत्रकार तथा पत्रकारितासम्बन्धी अरू सङ्घ संस्था जस्तै: प्रकाशक तथा प्रसारकका संस्था, प्राज्ञिक तथा दक्षता अभिवृद्धिमा संलग्न संस्था, मिडियाको अधिकारका क्षेत्रमा क्रियाशील गैसस वा निजी संस्था आदि पनि आचारसंहितामा केन्द्रित हुनुपर्छ। अरू सरोकारवालाहरू, जस्तै: विज्ञापन एजेन्सी, विज्ञापनदाता, आदिलाई पनि समेटिनुपर्दछ। आचारसंहिताका हकमा काउन्सिलको स्पष्ट कार्यक्षेत्र तथा गरिमा धान्ने खालको संस्थागत व्यवस्था हुनुपर्दछ।

- सञ्चार प्रतिष्ठानले आन्तरिक लेखापरीक्षणको व्यवस्था गरी लेखापरीक्षण प्रतिवेदनलाई मिडियामार्फत नै सार्वजनिक गर्ने विधि अपनाउनुपर्दछ ।
- सञ्चार प्रतिष्ठानहरूलाई करसम्बन्धी कानून, कम्पनी कानूनलगायतका अरूकानून जसरी लागू हुन्छन्, श्रमसम्बन्धी कानून पनि त्यसरी नै लागू हुन्छ । त्यसैले श्रमजीवी पत्रकार ऐनको पूर्ण कार्यान्वयन गरी मिडियाका श्रमजीवीको पेसागत सुरक्षाको प्रत्याभूति गरिनुपर्दछ । कानून कार्यान्वयनका क्रममा कल्याणकारी कोष, स्थायी नियुक्तिको प्रतिशत जस्ता आम सहमति जुट्न नसकेका पक्षलाई स्पष्ट पाउँ लान सकिन्छ ।
- बौद्धिक सम्पत्तिसम्बन्धी ऐनहरूमा रहेका कमी कमजोरीहरूलाई हटाउँदै र मिडियासापेक्षसमेत बनाउँदै तिनको प्रभावकारी अभ्यास गरिनुपर्दछ । त्यसबाट पत्रपत्रिकाको नामदेखि विभिन्न डिजाइनहरूसमेतलाई नक्कल गरी उपयोग गर्ने प्रचलनलाई अन्त्य गरेर मिडिया क्षेत्रलाई व्यावसायिक र मर्यादित बनाउन सकिन्छ । नेपाली पत्रकारिता क्षेत्रले भोगिरहेको 'हुबहु पत्रकारिता' को समस्याबाट पार पाउनका लागि पनि यो प्रभावकारी कदम सावित हुनसक्छ ।
- वित्तीय व्यवस्थापन कार्यविधि, व्यावसायिक योजना, उत्पादन तथा सञ्चालन व्यवस्थापन, मानव संसाधन व्यवस्थापन, लक्षित उपभोक्ताको स्पष्टतासहितको बजार अध्ययन, अनुसन्धान तथा सर्वेक्षण जस्ता व्यवस्थापकीय आधारहरू तयार गरेर त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने कार्ययोजनासहित मिडिया सञ्चालन गर्नुपर्दछ । यससम्बन्धी व्यवस्था कानूनमा नै गरिनुपर्दछ ।
- मिडियालाई मानव संसाधन व्यवस्थापनका दृष्टिले मात्र नभई प्रकाशन तथा प्रसारण हुने सामग्री र विषयवस्तुहरूका आधारमा पनि यथासम्भव समावेशी तुल्याउनुपर्दछ ।
- उच्चस्तरीय मिडिया सुझाव आयोग, न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समिति, प्रेस काउन्सिललगायत राज्यका निकाय, कार्यदल वा सरोकारवालाहरूबाट गरिएका विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानबाट प्राप्त विषयवस्तुहरूको व्यावहारिक सम्बोधन गरी स्वतन्त्र, व्यावसायिक र जनउत्तरदायी मिडियाको विकासको प्रवर्द्धन गर्नुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, राधेश्याम । २०६३ । भूमिका । उच्चस्तरीय मिडिया सुभावाय आयोग प्रतिवेदन, २०६३ । काठमाडौं: उच्चस्तरीय मिडिया सुभावाय आयोग ।
- आचार्य, भीमार्जुन, शिव गाउँले र प्रतीक प्रधान । २०६३ । आम सञ्चार कानूनको पुनरावलोकन (मस्यौदा प्रतिवेदन) । २०६३ सालअसार १५ गते आयोजित दक्षिण एसियाली स्वतन्त्र पत्रकार सङ्गठन (साफ्मा) नेपाल च्याप्टरको दोस्रो राष्ट्रिय अधिवेशनको अवसरमा 'नयाँ नेपालको निर्माण प्रक्रियामा आम सञ्चार कानूनको पुनरावलोकन' विषयक राष्ट्रिय गोष्ठीमा प्रस्तुत । काठमाडौं : साफ्मा र नेपाल पत्रकार महासंघ ।
- आचार्य, सुरेश । २०६१ । नेपाली पत्रकारिता र श्रमजीवी पत्रकार । पत्रकारिताका तीन आयाम । विष्णुप्रसाद शर्मा, संयोजक, पृ. ७९-९७ । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
- , तारानाथ दाहाल, युवराज पाण्डे र सोमनाथ घिमिरे । २०५८ । प्रेस जगत । हरिहर विरही र विष्णुप्रसाद शर्मा, सं. । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
- उच्चस्तरीय मिडिया सुभावाय आयोग । २०६३ । उच्चस्तरीय मिडिया सुभावाय आयोग प्रतिवेदन, २०६३ । काठमाडौं: उच्चस्तरीय मिडिया सुभावाय आयोग ।
- केसी, पोषण । सन् २००९ । पत्रकार महासंघ र यसका प्राथमिकता । सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको एक वर्ष: सङ्कटमा प्रेस स्वतन्त्रता । रामजी दाहाल, सं. , पृ. ३९-४४ । काठमाडौं: नेपाल पत्रकार महासंघ ।
- चालिसे, विजय, सं. । २०५५ । गोरखापत्र: संस्था र प्रकाशन । गोरखापत्र शैली पुस्तिका । काठमाडौं: गोरखापत्र संस्थान ।
- ढुङ्गेल, विनोद । २०६४ । शाही शासनमा स्वतन्त्र रेडियो: दमन र प्रतिरोधको कथा । काठमाडौं: मार्टिन चौतारी ।
- । २०६७ । श्रमजीवी पत्रकार: मिडिया अध्ययन प्रतिवेदन २०६७ । काठमाडौं: न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समिति ।
- । २०६९ । नेपालमा प्रेस काउन्सिल: अनुसन्धानात्मक समकालीन इतिहास । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
- । २०६९क । मिडिया व्यवस्थापन: चुनौती तथा अवसर । काठमाडौं: इक्वल एक्सेस नेपाल ।
- । २०६९ख । पत्रकार महासंघको संस्थागत विकासका लागि वैकल्पिक अवधारणा । मिडिया अध्ययन ७: २३३-२५८ ।
- दाहाल, काशीराज । २०५८ । आम सञ्चार र कानून । काठमाडौं: नेपाल प्रेस इन्स्टिच्युट ।
- । २०६८ । दोस्रो सं. । आम सञ्चार र कानून । काठमाडौं: नेपाल प्रेस इन्स्टिच्युट ।
- र विष्णुप्रसाद शर्मा । २०६६ । पत्रकार आचारसंहिता र व्याख्यात्मक टिप्पणी । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल नेपाल ।

- दाहाल, तारानाथ । २०६५ । श्रमजीवी पत्रकार कानुन कार्यान्वयन: नियमावली संशोधनको जालोमा । फ्रिडम फोरम, नेपाल पत्रकार महासंघ र आर्टिकल १९ को सहकार्यअन्तर्गत २०६५ पुस १० गते आयोजित 'श्रमजीवी पत्रकार कानुन कार्यशाला गोष्ठी' मा प्रस्तुत कार्यपत्र ।
- । २०६७ । गोपनीयताको हक र प्रेस स्वतन्त्रता । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
- र भीमार्जुन आचार्य, । २०६५ । पत्रकारिता नीति तथा कानुन अध्ययन प्रतिवेदन । काठमाडौं: फ्रिडम फोरम ।
- देवकोटा, ग्रीष्मबहादुर । २०५१ [२०२४] । नेपालको छापाखाना र पत्रपत्रिकाको इतिहास । ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
- देवकोटा, डा. दिनेशचन्द्र । २०६८ । मन्तव्य । त्रिवर्षीय योजना (२०६७/०६८-२०६९/०७०)। काठमाडौं: राष्ट्रिय योजनाआयोग ।
- नेपाल पत्रकार महासंघ । २०६६ । नेपाल पत्रकार महासंघको विधान-२०६० (दोस्रो संशोधन २०६६) । काठमाडौं: नेपाल पत्रकार महासंघ ।
- न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समिति । २०६५ । न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समितिको प्रतिवेदन २०६५ । काठमाडौं : न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समिति ।
- । २०६५क । न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समितिको प्रतिवेदन- २०६५ (श्रमजीवीपत्रकारसम्बन्धी ऐन र नियमावलीसहित) । काठमाडौं : न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समिति ।
- । २०६७ । अवधारणापत्र । काठमाडौं: न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समिति ।
- नेपाल, किशोर । २०५७ । जनमतसङ्ग्रहदेखि जनआन्दोलनसम्म : नेपाली पत्रकारिताको विकास र प्रभाव । काठमाडौं: व्यावसायिक पत्रकारिता प्रतिष्ठान ।
- नेपाल टेलिभिजन । २०६६ । मुख्यभनाइ । नेपाल टेलिभिजन रजत महोत्सव स्मारिका । काठमाडौं: नेपाल टेलिभिजन ।
- नेपाल सरकार । २०६४ । तीनवर्षीय अन्तरिम योजना (२०६४/०६५-२०६६/०६७) । काठमाडौं: राष्ट्रिय योजना आयोग ।
- । २०६५ । समानुपातिक विज्ञापन नीति सुझाव कार्यदलको प्रतिवेदन । http://www.moic.gov.np/reports/bigyapan_niti_2065.pdf (२०६९ पुस १० गते हेरिएको) ।
- । २०६८ । त्रिवर्षीय योजना (२०६७/०६८-२०६९/०७०)। काठमाडौं: राष्ट्रिय योजना आयोग ।
- । २०६८क । नेपाल ऐन सङ्ग्रह खण्ड १० । काठमाडौं: कानुन तथा न्याय मन्त्रालय, कानुन किताब व्यवस्था समिति ।
- पराजुली, शेखर । २०६४ । राजेन्द्र दाहालसँगको अन्तरवार्ता । मिडिया संवाद: नेपाली पत्रकारिताबारे अन्तर्वार्ता, पृ. १९९-२१८ । काठमाडौं: मार्टिन चौतारी ।
- पौड्याल, रामराज । २०६८ । संवाद समिति : मेरा अनुभूति । राससको इतिहास । एकराज पाठक र कृष्ण अधिकारी, सं., पृ. ५४-६१ । काठमाडौं: राष्ट्रिय समाचार समिति ।
- प्रधान, भुवनलाल । २०६७ [२०६२] । पत्रकारिताको विकासमा देवशमशेर र गोरखापत्र । गोरखापत्रको इतिहास । शिव रेग्मी, शिवप्रसाद भट्टराई र जयदेव भट्टराई, सं., पृ. ८१-८७ । काठमाडौं: गोरखापत्र संस्थान ।

प्रेस काउन्सिल । २०३२-३३ । प्रेस काउन्सिलको (चौथो) वार्षिक प्रतिवेदन २०३२-०३३ । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल ।

- । २०३८-३९ । दसौं वार्षिक प्रतिवेदन २०३८-०३९ । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
  - । २०३९-४० । एघारौं वार्षिक प्रतिवेदन २०३९-०४० । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
  - । २०४०-४१ । बाह्रौं वार्षिक प्रतिवेदन २०४०-०४१ । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
  - । २०४२-४३ । चौधौं वार्षिक प्रतिवेदन २०४२-०४३ । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
  - । २०४३-४४ । पन्ध्रौं वार्षिक प्रतिवेदन २०४३-०४४ । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
  - । २०४९-५१ । उन्नाइसौं वार्षिक प्रतिवेदन २०४९-०५१ । काठमाडौं : प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
  - । २०५७ । पच्चीसौं वार्षिक प्रतिवेदन २०५६-०५७ । प्रकाशन तथा अनुसन्धान उपसमिति, सं. । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
  - । २०६४ । बत्तीसौं वार्षिक प्रतिवेदन २०६३/०६४ । अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध एवं प्रकाशन तथा अनुसन्धान उपसमिति, सं. । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
  - । २०६७ । पैतीसौं वार्षिक प्रतिवेदन २०६६/०६७ । अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध एवं प्रकाशन तथा अनुसन्धान उपसमिति, सं. । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
  - । २०६८ । छत्तीसौं वार्षिक प्रतिवेदन २०६७/०६८ । अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध एवं प्रकाशन तथा अनुसन्धान उपसमिति, सं. । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
- फ्रिडम फोरम । २०६५ । सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सूचना तथा सञ्चारसम्बन्धी नजिरहरू । तारानाथ दाहाल, ऋषिराम घिमिरे र सुवास शर्मा, सं. । काठमाडौं: फ्रिडम फोरम ।
- बस्नेत, श्रीरामसिंह । २०६४ । पत्रकारिताका आयाम । काठमाडौं: पैरवी बुकहाउस ।
- रेग्मी, मुकुन्द । २०५८ । विगतका अभिव्यक्ति र वर्तमानका अनुभूति । काठमाडौं: मुकुन्द रेग्मी ।
- रेग्मी, रामकृष्ण । २०६८ । तीव्र गतिमा सही सन्देश: राससको बाटो । रासस स्वर्ण महोत्सव प्रकाशन: समाचार समिति पत्रकारिता, पृ. ३९-४१ । काठमाडौं: नेपाल पत्रकार महासंघ, रासस शाखा ।
- बडाल, रमेश । २०६५ । श्रमजीवी पत्रकार तथा मिडिया क्षेत्रका श्रमिक कानुनी संरक्षणको बाटोमा । मिडिया अध्ययन ३: २०७-२२२ ।
- श्री ५ को सरकार । २०४९ [२०३८] । शाही प्रेस आयोगको प्रतिवेदन-२०३८ । प्रकाशनको दिग्दर्शन, पृ. ४७१-६२३ । तेस्रो सं. । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल ।
- । २०६० [२०४९] । राष्ट्रिय सञ्चार नीति, २०४९ । प्रकाशनको दिग्दर्शन । हरिहर विरही, सं., पृ. १७६-१९३ । चौथो सं. । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
  - । २०६० [२०५९] । सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको दीर्घकालीन नीति-२०५९ । प्रकाशनको दिग्दर्शन । हरिहर विरही, सं., पृ. १९४-२१७ । चौथो सं. । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
  - । २०६० । पत्रपत्रिकाको विकासको लागि सुभाष दिन गठित कार्यदलको प्रतिवेदन २०६० । प्रकाशनको दिग्दर्शन । हरिहर विरही, सं., पृ. ५२४-५४७ । चौथो सं. । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
  - । २०६०क [२०५९] । विद्युतीय सञ्चारमाध्यमलाई व्यवस्थित र विकसित गरी सञ्चालन गर्ने बारेका सुभावहरू । प्रकाशनको दिग्दर्शन । हरिहर विरही, सं., पृ. ५४८-५५९ । चौथो सं. । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल नेपाल ।

- सिलवाल, उत्तम । २०६८ । परिवर्तनको सङ्घारमा रासस । रासस स्वर्ण महोत्सव प्रकाशन: समाचार समिति पत्रकारिता, पृ. ७१-७३ । काठमाडौं: नेपाल पत्रकार महासंघ, रासस शाखा ।
- सिलवाल, प्रकाश । २०६८ । मिडिया सुभावा आयोग र एजेन्सी पत्रकारिता । रासस स्वर्ण महोत्सव प्रकाशन: समाचार समिति पत्रकारिता, पृ. १२०-१२२ । काठमाडौं: नेपाल पत्रकार महासंघ, रासस शाखा ।
- Article 19, Freedom Forum, and FNJ. 2008. An Agenda for Change: The Right to Freedom of Expression in Nepal. Kathmandu: Article 19, Freedom Forum, Federation of Nepali Journalists.
- Keeble, Richard. 2001. Ethics for Journalism. London: Routledge.
- McQuail, Denis. 2003. Media Accountability and Freedom of Publication. Oxford: Oxford University Press.
- . 2005. Mass Communication Theory. 5thed. New Delhi: Vistaar Publications.
- Press Council. 1999. Press Council Nepal: An Introduction. Kathmandu: Press Council Nepal.
- UNESCO. 2008. Media Development Indicators: A Framework for Assessing Media Development. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
- Wimmer, Roger D. and Joseph R. Dominik. 2005. Mass Media Research: An Introduction. USA :Beimont.

International Alert.

इन्टरनेसनल अलर्ट
बखुन्डोल, ललितपुर
पो.ब.न. २४११८, काठमाण्डौ, नेपाल
फोन: ०१-५५२३६२०
nepal@international-alert.org
www.international-alert.org

नेपाल पत्रकार महासंघ
सञ्चारग्राम, तिलगड्गा, काठमाण्डौ
फोन: ०१-४११२७६३
fnjnepal@mail.com.np
www.fnjnepal.org

डिजिटल ब्रोडकास्ट इन्सिष्टिभ, इक्वल एक्सेस नेपाल
पो.ब. न. ११८, भूमिसखेल, ललितपुर
फोन: ०१-५०१३५०९
eanepal@equalaccess.org
www.equalaccess.org.np

